

Л.А. Антанюк
Б.А. Плотнікаў

Беларуская мова: прафесійная лексіка

Курс лекцый

3-е выданне

ЗМЕСТ

УСТУП.....	4
Тэма 1. БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў СІСТЭМЕ СЛАВЯНСКІХ МОЎ	7
Лекцыя 1. Прадмет, метады і задачы курса “Беларуская мова (спецыяльная лексіка)”. Вывучэнне курса ў сістэме Адкрытая адукацыя....	7
Агульныя звесткі пра славянскія мовы	7
Асаблівасці ўтварэння і развіцця беларускай літаратурнай мовы ..	9
Тэма 2. ФАНЕТЫЧНЫЯ, АРФАЭПІЧНЫЯ, ГРАМАТЫЧНЫЯ, СТЫЛІСТЫЧНЫЯ І ІНШЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ..	16
Лекцыя 2. Асаблівасці фанетычнай сістэмы сучаснай беларускай мовы. Беларуская графіка. Нормы сучаснага беларускага вымаўлення	16
Аб’ект фанетыкі і яе асноўныя дысцыпліны	16
Фаналогія і арфаграфія. Графіка беларускай мовы.....	18
Паняцце транскрыпцыі.....	20
Паняцце арфаэпіі. Вымаўленне галосных	21
Вымаўленне зычных	23
Кантрольныя пытанні	25
Лекцыя 3. Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы. Назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе, прыслоўе. Службовыя часціны мовы.....	26
Назоўнік і яго лексіка-граматычныя разрады	27
Прыметнік.....	41
Лічэбнік.....	43
Займеннік	46
Дзеяслоў	49
Прыслоўе	59
Службовыя часціны мовы.....	60
Часціцы і мадальныя словы	63
Выклічнікі і гукапераймальныя словы	64
Кантрольныя пытанні	65
Лекцыя 4. Стылістыка. Культура маўлення кіраўніка	66
Стылістычнае чляненне мовы	66
Культура маўлення і яе асноўныя кампаненты	72
Дакладнасць, лагічнасць і дарэчнасць маўлення.....	75
Чысціня, выразнасць і багацце маўлення.....	76
Кантрольныя пытанні	78
Лекцыя 5. Дзелавыя зносіны кіраўніка.....	79
Пісьмовыя дакументы ў сферы дзелавых зносін.....	79

Віды аргументацыі ў дзелавых зносінах	81
Кантрольныя пытанні	88
Тэма 3. СПЕЦЫЯЛЬНАЯ ЛЕКСІКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (ТЭРМІНАЛОГІЯ)	89
Лекцыя 6. Паняцце аб спецыяльнай лексіцы і тэрміналогіі. Праблемы развіцця і функцыянавання сучаснай беларускай тэрміналогіі	89
Кантрольныя пытанні	99
Лекцыя 7. Гістарычныя вытокі фарміравання беларускай тэрміналогіі	101
Кантрольныя пытанні	105
Лекцыя 8. Асноўныя сацыялінгвістычныя фактары развіцця беларускай тэрміналогіі ў ХІУ—першай палове ХУІІ стст. Развіццё беларускай тэрміналогіі ў другой палове ХУІІ—першай палове ХІХ стст. Развіццё лексікі новай беларускай літаратурнай мовы ў ХІХ—пачатку ХХ стст.	106
Кантрольныя пытанні	114
Лекцыя 9. Асаблівасці развіцця беларускай тэрміналогіі ў савецкі перыяд. Сучасны стан развіцця.	115
Лекцыя 10. Характарыстыка сучаснай беларускай тэрміналогіі паводле паходжання.....	129
Лекцыя 11. Граматычная характарыстыка сучаснай беларускай тэрміналогіі	136
Кантрольныя пытанні	146
Лекцыя 12. Семантычная характарыстыка сучаснай беларускай тэрміналогіі	147
Кантрольныя пытанні	153
Лекцыя 13. Задачы ўпарадкавання сучаснай беларускай тэрміналогіі	154
Кантрольныя пытанні	160
Лекцыя 14. Інтэрнацыяналізацыя і міжнародная уніфікацыя сучаснай тэрміналогіі	162
Кантрольныя пытанні	171
Экзаменацыйныя пытанні.....	172
ЛІТАРАТУРА	176

УСТУП

Мэта гуманітарнай, у прыватнасці, беларускамоўнай адукацыі студэнтаў па спецыяльнасці -- не толькі паглыбіць іх веды ў фанетычных, арфаэпічных, арфаграфічных, лексічных, словаўтваральных, марфалагічных і сінтаксічных асаблівасцях і нормах сучаснай беларускай мовы як важнейшага элемента нацыянальнай культуры беларускага народа, але і пазнаёміць іх з асаблівасцямі развіцця і выкарыстання спецыяльнай лексікі, з пытаннямі культуры беларускай мовы ў афіцыйна-справавой сферы.

Сучасная канцэпцыя падрыхтоўкі спецыялістаў заснавана на сусветнай гуманістычнай тэндэнцыі захавання і развіцця нацыянальна-культурнай самабытнасці народаў, важнейшым элементам якой выступае нацыянальная мова.

У курсе лекцый пастаўлены дзве асноўныя мэты:

1. Актывізаваць і паглыбіць веды аб лексічнай і граматычнай сістэмах мовы, атрыманыя раней;

2. Даць глыбокія веды аб граматычных, семантычных і іншых асаблівасцях, праблемах развіцця і функцыянавання беларускай спецыяльнай лексікі, у прыватнасці – тэрміналогіі. Акрамя таго, курс скіроўвае будучых спецыялістаў на пашырэнне іх ведаў па пытаннях беларускага, славянскага і тэарэтычнага мовазнаўства, сацыялінгвістыкі з дапамогай багатага спіса лінгвістычнай літаратуры, пададзенага ў канцы курса.

Курс лекцый дапаможа спецыялістам больш дакладна і ўсвядомлена ўжываць багатыя і разнастайныя сродкі мовы і ў прыватнасці – спецыяльную лексіку ў прафесійнай дзейнасці. Улічваючы тое, што з вусным ці пісьмовым маўленнем звязана ўся дзейнасць, такая задача з'яўляецца вельмі актуальнай для эфектыўнай прафесійнай працы сучаснага кіраўніка.

Змест курса «Беларуская мова (спецыяльная лексіка)» арыентуе на практычнае валоданне беларускай мовай у спецыяльнай сферы і асэнсаванне асаблівасцей беларускай мовы ў сістэме іншых славянскіх моў, на ўсведамленне беларускай мовы як базавай каштоўнасці беларускай нацыянальнай культуры і нацыянальнай самасвядомасці народа. Вывучэнне дысцыпліны накіравана на пашырэнне кругагляду, станаўленне асобы і фарміраванне светапогляду, што звязана з эфектыўнасцю будучай прафесійнай дзейнасці спецыялістаў.

Вучэбны курс «Беларуская мова (спецыяльная лексіка)» складаецца з двух раздзелаў.

Першы раздзел уключае тэмы, якія раскрываюць сутнасць універсальных і спецыфічных фанетычных, граматычных і іншых з'яў беларускай мовы ў сістэме славянскіх моў.

Другі раздзел прысвечаны пытанням спецыяльнай лексікі, у прыватнасці, тэрміналогіі беларускай мовы ў аспектах яе гістарычнага развіцця, генетычных, семантычных, словаўтваральных і іншых асаблівасцяў і накіраваны на практычнае валоданне беларускай мовай у спецыяльнай сферы.

Уводная лекцыя змяшчае звесткі аб славянскіх мовах, аб узнікненні і развіцці беларускай літаратурнай мовы.

Курс прызначаны для студэнтаў, якія ўжо маюць пэўныя веды аб беларускай мове згодна з праграмай сярэдняй агульнаадукацыйнай школы.

Аўтары курса: Л. А. Антанюк – “Уступ” і раздзел 2 “Спецыяльная лексіка беларускай мовы (тэрміналогія)”; Б. А. Плотнікаў – уводная лекцыя “Беларуская мова ў сістэме славянскіх моў” і раздзел 1 “Фанетычныя, арфаэпічныя, граматычныя, стылістычныя і іншыя асаблівасці сучаснай беларускай мовы”.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнты павінны

• *Валодаць:*

- арфаэпічнымі, лексічнымі, граматычнымі, стылістычнымі і іншымі нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы;
- спецыяльнай лексікай (тэрміналогіяй) у галіне дзяржаўнага кіравання і эканомікі, кіравання дзейнасцю прадпрыемства;
- асноўнымі моўнымі універсаліямі і спецыфічнымі паняццямі беларускай мовы;
- уяўленнямі аб месцы і ролі мовы ў грамадстве, у сістэме сацыяльна-гуманітарных ведаў, у культуры;
- навыкамі культуры маўлення.

• *Ведаць:*

- паходжанне і гістарычнае развіццё беларускай літаратурнай мовы;
- адметныя асаблівасці беларускай мовы;
- фанетычны склад сучаснай беларускай мовы;
- асноўныя нормы сучаснага беларускага вымаўлення (націскных і ненаціскных галосных, зычных і іх спалучэнняў);
- спецыфіку лексічнага складу беларускай мовы, яго характарыстыку паводле сферы выкарыстання;
- асновы прававодства і дакументацыі на беларускай мове;
- граматычныя асаблівасці беларускай мовы;
- асноўныя стылі беларускай мовы;
- адметныя рысы афіцыйна-дзелавога і навуковага стыляў;
- сутнасць паняццяў “спецыяльная лексіка”, “тэрмін”, “тэрміналогія”, “прафесійная лексіка”, “наменклатурныя назвы”;
- гістарычнае фарміраванне беларускай тэрміналогіі;

- асаблівасці і тэндэнцыі станаўлення тэрміналогіі на сучасным этапе развіцця беларускай мовы;
- першыя старажытныя пісьмовыя помнікі афіцыйна-справавога і навуковага стыляў беларускай мовы;
- асноўныя сацыялінгвістычныя фактары развіцця беларускай тэрміналогіі ў ХІУ – ХУІ стагоддзях, у другой палове ХУІ – першай палове ХІХ стагоддзя;
- асаблівасці развіцця беларускай тэрміналогіі ў савецкі перыяд;
- практыку выкарыстання сучаснай беларускай тэрміналогіі кіравання, эканамічнай тэрміналогіі.

1. Умець:

- выконваць практычныя заданні па беларускай фанетыцы, арфаэпіі, арфаграфіі, граматыцы;
- працаваць з беларускамоўнымі тэкстамі па спецыяльнасці і складаць такія тэксты;
- ажыццяўляць камунікацыю на беларускай мове ў спецыяльнай сферы.

Тэма 1. БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў СІСТЭМЕ СЛАВЯНСКІХ МОЎ

Лекцыя 1. Прадмет, метады і задачы курса “Беларуская мова (спецыяльная лексіка)”. Вывучэнне курса ў сістэме Адкрытая адукацыя.

Акіэнтаваць увагу на паняццях:

мова; мова і грамадства; функцыі маўлення; мова – найважнейшы элемент культуры; моўны малюнак свету; мова і менталітэт; нацыянальныя асаблівасці народа; нацыянальна-культурная спецыфіка маўленчых паводзін; моўная сям’я; індаеўра-пейская моўная сям’я; моўная група; славянская моўная група; старажытнаўсходне-славянская мова; літаратурныя помнікі і жанры старабеларускай мовы; дзелавае літаратура; летапісы; перакладная жыццёвая літаратура; рэлігійная літаратура; мемуарная літаратура; мастацкая і палемічная літаратура; лінгвістычная літаратура; новая беларуская літаратурная мова.

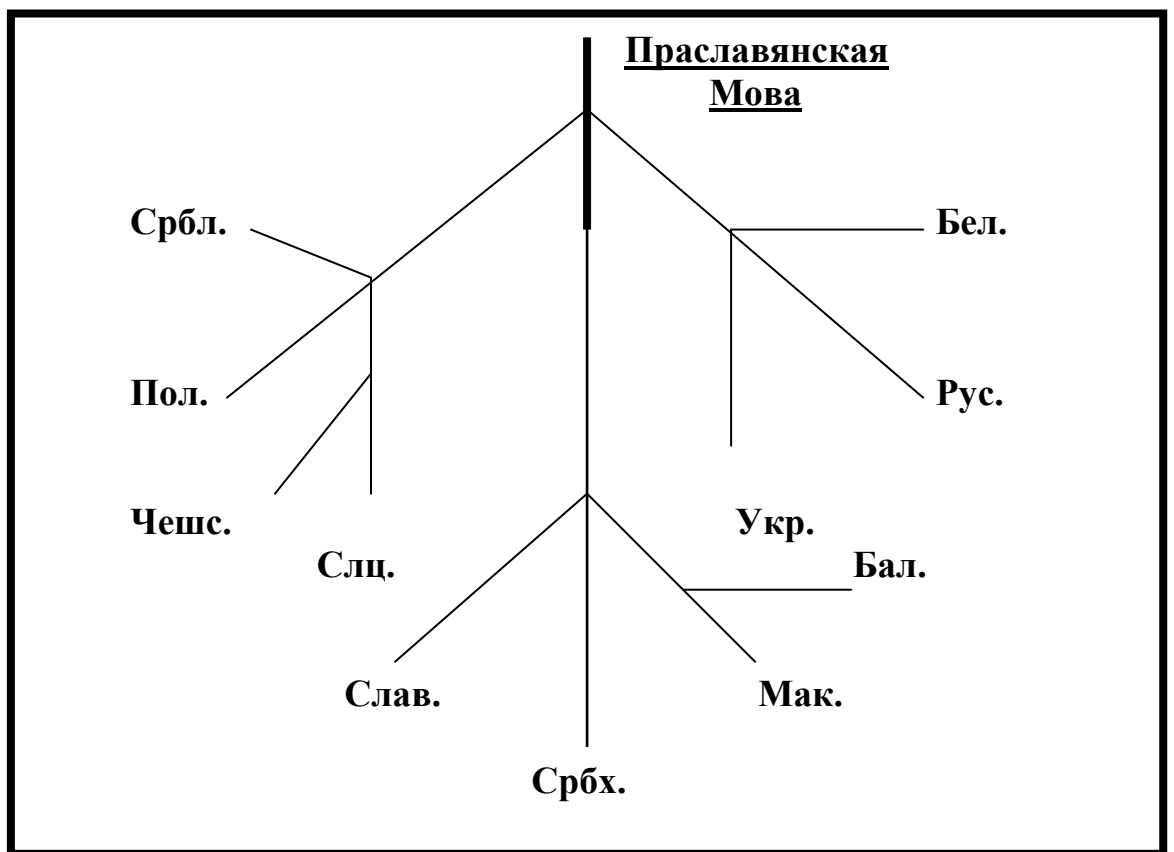
Агульныя звесткі пра славянскія мовы

Усе мовы свету, колькасць якіх па розных прычынах вызначаецца спецыялістамі ў межах ад 3000 да 6000, лучацца ў генетычна роднасныя сем’і. Сярод 20 такіх засведчаных сем’яў найбольш вялікай з’яўляецца індаеўрапейская, яе мовы распаўсюджаны на ўсіх кантынентах. **Амаль кожны другі жыхар нашай планеты карыстаецца менавіта адной з індаеўрапейскіх моў, да якіх адносіцца і беларуская.** У сваю чаргу, усе моўныя сем’і распадаюцца на групы. На еўрапейскім кантыненте самую вялікую па колькасці сваіх носьбітаў і па тэрыторыі распаўсюджвання групу складаюць славянскія мовы. Так, да канца 80-х гадоў 20 стагоддзя колькасць еўрапейцаў, што размаўляюць на германскіх (англійская, нямецкая, дацкая, фламандская і інш.) і раманскіх (французская, іспанская, італьянская, партугальская і інш.) мовах, складала прыблізна па 180 мільёнаў чалавек (гл.: ЧЕКМОНАС 1988, 9), а на славянскіх мовах – звыш 240 мільёнаў чалавек, ва ўсім жа свеце славян налічваецца каля 300 мільёнаў.

Упершыню пісьмовыя звесткі пра славян, мова якіх разам са сваімі носьбітамі ўтварала арганічнае адзінства, сустракаюцца ў старажытнарымскіх вучоных і пісьменнікаў – Герадота, Плінія, Тацыта, Пталамея і інш. яшчэ да нашай эры (звыш 2000 гадоў таму). Да 9 стагоддзя нашай эры гэтае адзінства распалася на тры падгрупы як па геаграфічных, так і ўласна моўных прыкметах: усходняя, заходняя і паўднёвая. Але яшчэ і ў

11 ст. моўныя адрозненні паміж усімі славянскімі плямёнамі з сінхранічнага пункту гледжання не выходзілі за межы міждыялектных адрозненняў, што існуюць унутры любой сучаснай славянскай мовы (ЗАЛИЗНЯК 1995, 5). Далей, ужо ў нашым тысячагоддзі, сярод дадзеных падгруп вылучыліся асобныя славянскія мовы. **На сённяшні час усходнеславянскія мовы распадаюцца на беларускую, рускую і ўкраінскую; заходнеславянскія – на польскую, сербалужыцкую (падзяляецца на верхне- і ніжнелужыцкую), славацкую, чэшскую; паўднёvasлавянскія – на балгарскую, македонскую, сербскахарвацкую, славенскую.** Да мёртвых славянскіх моў, якія цяпер не выкарыстоўваюцца ў якасці сродку зносін, але ўжываліся раней і вывучаюцца зараз спецыялістамі, адносяцца стараславянская і палабская, першая з іх выкладаецца як абавязковы прадмет навучання ўсіх славістаў, а таксама на філалагічных факультэтах ВНУ многіх краін. Некаторыя вучоныя лічаць асобнымі славянскімі мікрамовамі кашубскую, ляхскую, русінскую і інш. (ДУЛИЧЕНКО 1981). Зазначаюцца спробы стварыць падобную пісьмовую мову, што папярэдне атрымала не зусім удалую назву яцвяжская (яцвягі – балтыйскае племя, якое жыло раней на Палессі, але было асімілявана беларусамі і ўкраінцамі), і на тэрыторыі Беларусі, аднак гэта спроба не завяршылася пакуль паспяхова (гл.: ТОЛСТОЙ 1998, 497 – 506). Па колькасці асоб, якія карыстаюцца славянскімі мовамі на пачатак 80-х гадоў 20 ст., славяне размяркоўваюцца ў наступнай паслядоўнасці: рускія (159 млн.), украінцы (42,5 млн.), палякі (39 млн.), сербы і харваты (17 млн.), чэхі (10 млн.), беларусы (9,3 млн.), балгары (8,9 млн.), славакі (5 млн.), славенцы (2 млн.), македонцы (1,5 млн.), лужыцкія сербы (0,1 млн.) (гл.: СУПРУН 1989, 13).

Славяне кожнай моўнай падгрупы могуць зносіцца паміж сабой на сваіх мовах і разумець адзін аднаго, што сведчыць пра бліжэйшае падабенства іх моў, чым, напрыклад, носбітаў раманскіх моў, бо апошнія маюць паміж сабой больш істотныя адрозненні, гэтаксама як і мовы германскія (гл.: ГЕОРГИЕВ 1979, 19). Калі да пачатку 20 ст. толькі адна славянская нацыя, рускія, якія дамінавалі ў складзе Расіі, мела дзяржаўнасць, то зараз кожная з іх, за выключэннем сербалужыцкай, утварае сваю дзяржаву, а іх мовы маюць пісьменнасць, з’яўляюцца літаратурнымі і прызнаныя адзінымі дзяржаўнымі на сваіх тэрыторыях, за выключэннем Беларусі, дзе дзяржаўнай мовай паводле Канстытуцыі 1996 года абвешчана поруч з беларускай і руская. Дадзенай акалічнасцю абумоўлена і спецыфіка выкарыстання беларускай мовы ў жыцці насельнікаў краіны, якія складаюць каля 80% усіх жыхароў, або пераважную іх большасць. Генетычнае сваяцтва славянскіх моў можна паказаць у выяве перакуленага схематычнага дрэва, ствалом якога служыць знікшая праславянская мова. Сукамі такога дрэва з’яўляюцца тры памянёныя славянскія падгрупы (усходняя, заходняя, паўднёвая), а галінамі – кожная асобная славянская мова (расшыфроўка прынятых скарачэнняў прыведзеных славянскіх моў на схеме).

Асаблівасці ўтварэння і развіцця беларускай літаратурнай мовы

Беларуская этнаграфічная супольнасць узнікла на аснове славянскіх плямёнаў (крывічоў, радзімічаў, дрыгавічоў; гл.: (ШТЫХАЎ 1992, 23), а нормы яе пісьмовай літаратурнай мовы склаліся на працягу 14 – 15 стагоддзяў. Дадзеная мова праіснавала да пачатку 18 ст. і мае ў сучаснай лінгвістыцы назву старабеларуская. Разам са стараўкраінскай і рускай мовамі яна стваралася на базе адзінай **старажытнаўсходне-славянскай (старажытнаруускай) пісьмовай мовы**, помнікамі якой з’яўляюцца «Астрамірава Евангелле», «Слова пра паход Ігаравы», творы Кірылы Тураўскага, «Аповесць мінулых гадоў», «Руская праўда» і інш. Усяго на перыяд 11 – 14 стст. прыпадае каля тысячы рукапісаў, што захаваліся да нашага часу. Старажытнаўсходнеславянская, або старажытнаруская, мова выдзелілася з агульнаславянскай ужо да пачатку 9 ст. і праіснавала да 14 ст. У адрозненне ад заходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх ёй уласцівыя такія рысы, як поўнагалоссе (параўн.: бел. *варона*, *бяроза*, рус. *ворона*, *береза*, укр. *ворона*, *береза* і бал. *врана*, *брэза*, србх. *врана*, *брэза*, пол. *wrona*, *brzoza*, слав. *vrana*, *breza*, слц. *vrana*, *breza*, чэш. *vrána*, *bríza* і інш.), вымаўленне *ч*, *ж* на месцы праславянскіх **tj*, **dj* (параўн.: бел. *свечка*, *мяжа*, рус. *свеча*, *межа*, укр. *свіча*, *межа* і бал. *свеиц*, *межда*, пол. *swieca*, *miedza*, слц. *sviēca*, *medza*,

чэш. *svíce, mez* і інш.), пераход насаваых галосных *e, Q* ў *a, y* (параўн.: бел. *мяса, дуб*, рус. *мясо, дуб*, укр. *м'ясо, дуб* і пол. *meso, dab* і інш.), наяўнасць слоў тыпу *грузд, куст, сапог* і інш., што адсутнічаюць у астатніх славянскіх мовах.

Першыя пісьмовыя тэксты на старажытнаўсходне-славянскай мове з'явіліся ў канцы 10 ст. і ўяўлялі сабой па сутнасці старажытнарускія зводы, або рэдакцыі стараславянскіх біблейскіх тэкстаў, перакладзеных з грэчаскай мовы. Працэс хрысціянізацыі і фарміравання кніжных моў у іншых славянскіх краінах пачаўся яшчэ раней, ужо ў другой палавіне 9 стагоддзя, з місіянерскай і асветніцкай дзейнасці салунскіх братоў Кірыла і Мяфодзія (гл.: GOLQB 1992, 13 – 20), якія стварылі на грэчаскай аснове азбуку (кірыліцу), што ва ўдасканаленым выглядзе прымяняецца ўсходнімі славянамі, балгарамі, сербамі, македонцамі да нашага часу. Літаратурныя помнікі на асобных славянскіх мовах пішуцца ў 13 стагоддзі, а да канца 16 стагоддзя большасць славянскіх моў мела сваю даволі развітую пісьменнасць. На някніжнай аснове складаецца балгарская літаратурная мова, дасягаюць свайго росквіту чэшская літаратурная мова (на працягу 16 ст. надрукавана шэсць тамоў Краліцкай Бібліі на ўзорнай чэшскай пісьмовай мове, гл.: СЕЛИЩЕВ 1941, 41), а таксама польская ў творах М. Рэя, Я. Каханоўскага, Л. Гурніцкага і інш. У 16 ст. парушана еднасць сербскахарвацкай літаратурнай мовы, існаваўшай на царкоўна-славянскай аснове, і ўзнікаюць на народным грунце розныя варыянты літаратурнай мовы (гл.: VINCE 1990, 23 – 24). Старабеларуская літаратурная мова, дасягнуўшая свайго росквіту ў 16 – 17 стст., уяўляла сабой, аднак, даволі стракатае аб'яднанне розных моўных плыняў, якія да канца так і не сінтэзаваліся ў гарманізаваную і арганічную еднасць, што давала падставу адным спецыялістам (О. М. Бадзянскі) называць яе самай «агіднай сумессю», на якой ніхто не гаварыў і не гаворыць (гл.: КАРСКИЙ 1962, 254), другім – проста «подлай» (М. Сматырскі, гл.: БЕЛАРУСІКА 1992, 268), трэцім – «брыдкай сумессю рускай і ляхскай моў» (Ю. Крыжаніч, гл.: ЯГІЧ 1910, 35) і інш. Зазначым, што не больш пахвальнай была ў свой час і характарыстыка рускай дапушкінскай мовы. Так, рускі пісьменнік І. С. Аксакаў сведчыў: «У канцы 18 ст. і на самым пачатку 19 ст. руская літаратурная мова была яшчэ толькі здабыткам аматараў славеснасці, ды і сапраўды не была яшчэ прыстасаванай і выпрацаванай для выражэння ўсіх патрэб перанятых у Еўропе ведаў і стасункаў... Многія рускія дзяржаўныя людзі, якія выдатна выкладалі свае думкі па-фрацузску, пісалі па-руску самым няўклюдным, варварскім спосабам, быццам з'язджалі з торнай дарогі на жорсткія камякі толькі што паднятай глебы» (гл.: ВІНОГРАДОВ 1982, 226). Яшчэ больш суровай была ацэнка тагачаснай рускай мовы паэтам К. М. Бацюшкавым: «Мова-то сама па сабе з'яўляецца кепскаватай, грубаватай, татаршчынай патыхае» (гл.: КАРСКИЙ 1962, 153), ці Ю. Крыжанічам, які лічыў рускую мову «вельмі беднай і ўбогай, ні на што не здатнай» (гл.: БУДИЛОВИЧ 1892,

318). Даволі выразныя часткі старабеларускай літаратурнай мовы складалі стараславянiзмы, агульнаславянскія і ўсходне-славянскія моўныя кампаненты, уласна беларускія гутарковыя элементы, паланiзмы, чэхiзмы, запазычанні са старажытна-грэчаскай і лацінскай моў, запазычанні з заходнееўрапейскіх моў, найперш з нямецкай, цюркiзмы і інш. (гл.: ГІСТАРЫЧНАЯ ЛЕКСІКАЛОГІЯ 1970). З улікам таго, што памянёныя разнамоўныя кампаненты лучыліся ў складаныя словы, словазлучэнні і сказы па ўзорах стараславянскіх, грэчаскіх, лацінскіх і іншых моўных канструкцый, можна лічыць матываванымі некаторыя адмоўныя характарыстыкі з боку асобных спецыялістаў тагачаснай беларускай літаратурнай мовы, якая тым не менш даволі паспяхова выконвала шматстайныя грамадскія функцыі, што засведчана ў многіх пісьмовых помніках, аб'яднаных наступнымі жанрамі.

Дзелавае літаратура, да якой адносіліся гандлёвыя дагаворы, даравальныя граматы, судовыя і пасольскія кнігі, пастановы сейма, справаздачы, каралеўскія наказы, пісьмовыя правы на валоданне зямлёй і інш. Найбольш старажытнымі помнікамі дзелавай старажытнабеларускай літаратуры з'яўляюцца «Дагавор Полацка з Рыгай» 1330 г., «Даравальная грамата» Вітаўта літоўскім канонікам 1399 г., «Судзебнік» караля Казіміра Ягелончыка 1468 г., «Кніга судовых спраў» 1516 г. і інш. Помнікі дзелавай пісьменнасці як рукапісныя, так і друкаваныя, прычым друкаваных значна больш, чым у тагачасных Расіі і Украіны, сабраныя амаль у 600 тамоў так званай Літоўскай метрыкі, што захавалася да нашага часу.

Найбольш слынным дакументам гэтага перыяду служыць «Статут Вялікага Княства Літоўскага», помнік юрыдычнай літаратуры, які мае тры рэдакцыі (1529, 1566, 1588 гг.), перакладзены на лацінскую і польскую мовы і доўгі час быў узорам для дакументаў прававога кшталту ў Еўропе. Дакумент забаронены для выкарыстання ў 1840 г. пасля далучэння Беларусі да Расіі і канчатковага падзелу Рэчы Паспалітай у 1795 годзе. Гэты «Статут» перавыдадзены ў нядаўнім часе (1989 г.) у Мінску выдавецтвам «Беларуская энцыклапедыя». Дзелавае літаратура была пераважна пашыраным жанрам пісьменнасці і рускай мовы 16 ст. з найбольш вядомым помнікам таго часу «Дамастроём».

Летапісы (захавалася каля 20 збораў) 15 – 17 стст. **Сярод спісаў дадзеных пісьмовых твораў знаходзяцца Супрасльскі збор (сярэдзіна 15 ст.), Увараўскі збор (15 ст.), Віленскі зборнік 1495 г., Зборнік Красінскага (сярэдзіна 16 ст.),** дзе апісваюцца жыццёныя, ваенныя, княжаскія справы адпаведнага часу на тэрыторыі нашай краіны. Найбольш знакамітымі помнікамі летапіснай літаратуры з'яўляюцца «Чэці-Менеі», напісаныя папавічам Бярозкам з Навагародка, які распавядае ў прыватнасці пра забойства Святаполкам Барыса і Глеба, а таксама Баркалабаўскі летапіс 17 ст., дзе апісваюцца падзеі 1545 – 1608 гг. у наваколлях Быхава.

Перакладная жыццёвая літаратура 15 – 16 стст. Да непасрэдных перакладаў з грэчаскай мовы належаць творы «Александрыя», дзе апісваюцца паходы і падзвігі Аляксандра Македонскага (15 ст.), «Гісторыя Траянскай вайны» аб заваяванні грэкамі Троі (сярэдзіна 16 ст). Перакладамі з сербскай мовы з’яўляюцца «Аповесць аб Трыстане», а таксама «Гісторыя аб Атыле» і «Аповесць пра Баву» (16 ст.).

Рэлігійная літаратура (16 – 17 стст.). Да канфесійных помнікаў адносяцца як арыгінальныя, так і перакладныя творы з пасляслоўямі і тлумачэннямі на старабеларускай мове аўтараў і перакладчыкаў. Самымі вядомымі творамі згаданага жанру з’яўляюцца друкаваныя выданні 22 кніг Бібліі Францыска Скарыны ў 1517 – 1519 гг. спачатку ў Празе, а затым у Вільні. У кожнай кнізе змешчаны прадмовы, тлумачэнні, пасляслоўі гэтага буйнейшага беларускага асветніка і першадрукара, вучонага і культурнага дзеяча, медыка і батаніка, філосафа і аднаго з найбольш яскравых еўрапейскіх энцыклапедыстаў свайго часу. Кнігі Скарыны былі першымі друкаванымі выданнямі ва ўсходняй Славii, а яго пераклады Бібліі другімі надрукаваныя ва ўсім славянскім свеце пасля Пражскай Бібліі (1488 г.). Прадмовы і пасляслоўі Скарыны да выдадзеных кніг з’яўляюцца не толькі ўзорам старабеларускай мовы, але і змяшчаюць цэлую філасофскую канцэпцыю беларускага асветніка, адметны светапогляд самага слыннага сына Беларусі (гл.: ФРАНЦЫСК СКАРЫНА 1988).

Дзеяч рэфармацыі Сымон Будны з Нясвіжа напісаў і выдаў на старабеларускай мове ў 1562 г. «Катэхізіс», дзе аддзяліў Хрыстоса ад Бога і лічыў чалавекам, апраўдаваў жыццё грэшнага чалавека перад Богам, выступаў супраць войн і прыгнёту. Асветнік і рэфарматар Васіль Цяпінскі заснаваў тыпаграфію і выдаў у сваім перакладзе на старабеларускую мову ў 1580 г. «Евангелле», у прадмове да якога выклаў свае погляды на жыццё, ролю і неабходнасць школ і інш. Да гэтага ж часу адносяцца 30 зборнікаў – кітабаў (беларускія тэксты, напісаныя арабскай графікай татарскімі мусульманамі), у якіх добра адлюстраваны асаблівасці тагачаснага беларускага вымаўлення (у прыватнасці аканне, яканне, дзеканне, цеканне і інш.).

Мемуарная літаратура. Да гэтага жанру старабеларускай пісьменнасці адносяцца помнікі 17 ст., у прыватнасці «Дзённік» Фёдора Еўлашэўскага, «Дыярыуш» (дзённік) Афанасія Філіповіча, які выступаў супраць уніятаў і рымска-каталіцкай царквы, за самастойнасць Беларусі, і інш.

Мастацкая і палемічная літаратура. Самымі вядомымі творамі мастацкай літаратуры з’яўляюцца «Метры» Сімяёна Полацкага на старабеларускай мове, эпіграмы Андрэя Рымшы, палемічная прамова Мялешкі супраць польскага засілля, а таксама дайшоўшыя да нашага часу вершы невядомых аўтараў.

Лінгвістычная літаратура. Першыя навуковыя працы па апісанню мовы ва ўсходніх славян з'явіліся ў канцы 16 стагоддзя на Беларусі. Да гэтых прац адносяцца ананімная «Граматыка словенска языка», надрукаваная ў Вільні ў 1586 годзе, у 1596 годзе апублікавана таксама ў Вільні - «Граматыка словенска» Лаўрэнція Зізанія і яго ж «Лексис», дзе даецца тлумачэнне 1061 стараславянскага слова. У 1619 годзе тут жа выйшла з друку самая знакамітая таго часу «Граматыка» Мялеція Смятрыцкага, якую М. В. Ламаносаў разам з «Арыфметыкай» Магніцкага назваў «вратами учености».

З канца 17 ст. беларуская літаратурная мова была выведзена з афіцыйнага ўжытку польскімі ўладамі, і на працягу ўсяго 18 ст. і пачатку 19 ст. яна існавала толькі ў гутарковым маўленні сялян, у шматлікіх вусных помніках фальклору, а таксама ў якасці ўставак у польскамоўныя драматычныя творы для выдзялення і характарыстыкі вобразаў беларускіх дзейных асобаў, персанажаў гэтых твораў. Што тычыцца іншых славянскіх літаратурных моў, то за выключэннем рускай мовы для большасці іх 17 – 18 стст. былі перыядам упадку і забыцця. Так, пасля белагорскага паражэння чэхаў у 1620 г. і страты імі дзяржаўнай самастойнасці наступіў неспрыяльны час для чэшскай мовы і культуры. Да канца 18 ст. чэшская мова было выцеснена з усіх сфер грамадскага жыцця. З 1784 года яна ўжо не вывучаецца ў школах, бо адзінай дзяржаўнай мовай у Аўстрыйскай імперыі, куды ўваходзіла Чэхія, з'яўлялася нямецкая мова. У другой палавіне 18 ст. аўтар адной з чэшскіх граматык на нямецкай мове Ф. Пельцл адзначаў: «Калі-небудзь чэшскія землі апынуцца ў такім стане, што ад славянскай мовы застануцца толькі найменні гарадоў, вёсак і рэк». А праз стагоддзе славянскі лінгвіст Й. Добраўскі пісаў свайму славенскаму калегу В. Капітару: «Справа нашага народа, калі не паможа пан бог, абсалютна безнадзейная» (НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ 1978, 10). У 15 – 17 стст. вынікам турэцкага прыгнёту стаў заняпад балгарскай, славенскай і сербскахарвацкай літаратурных моў, якія канчаткова адраділіся з уфармаванымі нормаў толькі ў другой палавіне 19 ст. (гл.: СЛАВЯНСКИЕ ЯЗЫКИ 1977, 217 – 291). Польская літаратурная мова дасягнула свайго росквіту да сярэдзіны 17 ст., але потым прыйшла ў заняпад, пачала адраджацца з сярэдзіны 18 ст. і праз стагоддзе стала ўпоравень з іншымі высокаразвітымі славянскімі мовамі (гл.: ЛЕР-СПЛАВИНСКИЙ 1954, 154, 220).

З другой палавіны 18 ст. і да сярэдзіны 19 ст. большасць літаратурных славянскіх моў перажыла перыяд адраджэння і бурнага развіцця (гл.: АУТУ 1974, 122). Фарміруюцца сучасныя літаратурныя мовы ў балгар і славакаў (гл.: BIRNBAUM 1985, 24), развіваюцца адзіныя сярод славянскіх моў два варыянты сербскахарвацкай літаратурнай мовы – белградскі і заграбскі (EINFÜHRUNG 1986, 59 – 60). Чэшская нацыя разам са сваёй мовай пачала адраджацца ў канцы 18 ст., калі ў Карлавым універсітэце (Прага) адкрылася кафедра чэшскай мовы (1792 г.), крыху раней было заснавана «Чэшскае

навуковае таварыства» (1784 г.) і стала выдавацца на чэшскай мове «Пражская паштовая газета» (1789г.). Чэшская мова, якая пачала шырока вывучацца ў гімназіях з сярэдзіны 19 ст., захавала арганічную еднасць, падобна рускай мове, з кніжнай традыцыяй залатога стагоддзя ў развіцці сваёй мовы, што прыпадае на 1520 – 1620 гг. Украінская літаратурная мова, якая да канца 17 ст. утварала разам са старабеларускай фактычна адзіную пісьмовую мову, а потым да сярэдзіны 19 ст. існавала ў двух варыянтах, славяна-рускім і кніжным, была сінтэзавана сумесна з народна-размоўнай стыхіяй у адзіную літаратурную мову найперш у творчасці Т. Шаўчэнкі і І. Катлярэўскага (гл.: LENCEK 1985, 46). У якасці своеасаблівага эталона, што выкарыстоўваўся для стварэння славянскіх літаратурных моў, паслужылі чэшская і руская літаратурныя мовы з неперарывнай кніжнай традыцыяй і ўсталяванымі нормамі (гл.: BROZOVIC 1974, 40). Большасць новых славянскіх літаратурных моў будзеца не на стараславянскай аснове, як гэта было ўласціва ўсім ім на першых этапах свайго існавання, а на народнай (гл.: ХАБУРГАЕВ 1994, 5).

Новая беларуская літаратурная мова зарадзілася ў першай палавіне 19 ст. на грунце беларускіх народных гаворак і фактычна страціла непасрэдную сувязі са старабеларускай пісьменнасцю, у якой зараз адзначаецца, бадай, больш агульных рыс з сучаснай рускай літаратурнай мовай, чым з сучаснай беларускай (ЖУРАЎСКІ 1974, 49 – 61). Страта пераемнасці з папярэдняй кніжнай традыцыяй з’яўляецца адметнай рысай развіцця беларускай літаратурнай мовы, бо амаль усе астатнія славянскія літаратурныя мовы ці не зведалі перарыву ў сваёй гісторыі, ці ў той або іншай ступені захавалі арганічную еднасць паміж усімі этапамі свайго станаўлення і развіцця (ТОЛСТОЙ 1988, 22).

Дзякуючы сваёй амаль цалкам народнай аснове, зыходна іншай, чым гэта было ў старабеларускай мове, новая беларуская літаратурная мова сфарміравалася канчаткова ў канцы 19 – пачатку 20 ст. у новай самавітай якасці, захаваўшы і глыбінныя агульнаславянскія, і старажытнаўсходнеславянскія карані, і свае непаўторныя спецыфічныя рысы, што дало падставу некаторым навукоўцам лічыць беларускі этнас і яго мову «як маці славянскай сям’і і моваў» (ЛАСТОЎСКІ 1991, 9; гл. таксама: ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКІ 1994, 28).

Найбольш адметнымі пісьмовымі помнікамі беларускай літаратурнай мовы 19 ст. служаць паэмы «Тарас на Парнасе», «Энеіда навыварат», сем нумароў газеты «Мужыцкая праўда» Кастуся Каліноўскага, мастацкія творы Я. Чачота, У. Сыракомлі, Я. Баршчэўскага і інш., класікаў і фундатараў новай беларускай літаратурнай мовы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, а таксама мастацкія творы Я. Лучыны, Цёткі і інш., Слоўнік беларускай мовы І. Насовіча і інш. Большасць пісьмовых помнікаў гэтага часу, г. зн. 19 ст. (усяго 75 розных кніг на беларускай мове), надрукавана на лацініцы, што па

дадзенай вонкавай прыкмеце нітуе беларускую мову з заходнеславянскімі.

Пачатак 20 стагоддзя характарызуецца для беларускай мовы літаратурнай дзейнасцю такіх волатаў мастацкага слова, як Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, працай беларускіх выдавецтваў у Вільні, Санкт-Пецярбургу, Мінску, з'яўленнем беларускамоўных газет «Наша доля», «Наша ніва» і інш. Пасля ўтварэння БНР, а потым БССР у складзе СССР беларуская мова ў 20 – 30 гг. 20 ст. значна пашырыла свае функцыі. З мовы мастацкай літаратуры, фальклору, публіцыстыкі яна зрабілася яшчэ і мовай навукі (распрацавана і надрукавана 24 тэрміналагічных зборнікі па розных галінах ведаў), адукацыі (каля 90% усіх навучальных устаноў, у тым ліку ВНУ, працавалі на беларускай мове), культуры, справаводства, паўсядзённага ўжытку. У 1918 годзе надрукавана першая беларуская граматыка Б. Тарашкевіча. Па сваіх сацыяльных функцыях беларуская мова паднялася ў гэты час на ўзровень іншых развітых славянскіх моў, бо панавала тады амаль ва ўсіх сферах грамадскага жыцця.

Тым не менш, у далейшым цэлы шэраг фактараў, найперш экстралінгвістычных, прывёў да таго, што да сённяшняга часу, нават пасля абвяшчэння ў 1991 годзе суверэнітэту і незалежнасці Беларусі, сферы выкарыстання беларускай мовы даволі імкліва і істотна звужаліся, а сама мова зараз застаецца ледзь не адзінай з сучасных славянскіх моў, якая стаіць на мяжы свайго выжывання і якой пагражае ператварэнне з жывой мовы ў мёртвую, і ў такім разе вывучэнне яе ў недалёкай будучыні магчыма будзе толькі па пісьмовых помніках.

ТЭМА 2. ФАНЕТЫЧНЫЯ, АРФАЭПІЧНЫЯ, ГРАМАТЫЧНЫЯ, СТЫЛІСТЫЧНЫЯ І ІНШЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Лекцыя 2. Асаблівасці фанетычнай сістэмы сучаснай беларускай мовы.
Беларуская графіка. Нормы сучаснага беларускага вымаўлення

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

фанетыка; фаналогія; агульная фанетыка; прыватная фанетыка; сінхранічная, або апісальная фанетыка; дыяхранічная, або гістарычная фанетыка; супастаўляльная фанетыка; тыпалагічная фанетыка; прыкладная фанетыка; акустычная фанетыка; артыкуляцыйная фанетыка; фанема; літарнае пісьмо; галосныя фанемы; етавыя галосныя; падоўжаныя зычныя; фанетычная транскрыпцыя; транслітэрацыя; знакі транскрыпцыі; арфаэпія; узус; трасянка; прынцып эканоміі энергіі; арфаэпічныя нормы літаратурнага вымаўлення; аканне; яканне; пачатковы гук і пасля цвёрдых зычных; эпентэтычны гук й; вымаўленне гука [г] у беларускай мове; вымаўленне звонкіх і глухіх зычных; вымаўленне зубных зычных с, з; вымаўленне свісцячых і шыпячых зычных; вымаўленне слоў іншамоўнага паходжання; пазіцыйныя чаргаванні.

Аб'ект фанетыкі і яе асноўныя дысцыпліны

У аснове абодвух беларускіх лінгвістычных тэрмінаў ляжыць грэчаскі лексічны кампанент, які кірыліцай перадаецца словам **фон**, што значыць гук, голас, тон, або найменні дысцыплін **фанетыка** і **фаналогія** матывуюцца адпаведным перакладам з грэчаскай мовы, ужывальным у большасці еўрапейскіх моў для назвы навук аб гукавой форме мовы.

Значыць, прадметам вывучэння дадзеных навук служыць менавіта гукавая матэрыя мовы, яе зыходны прыроджаны план выражэння, бо пісьмовая форма з'яўляецца другаснай, часцей за ўсё вытворнай ад гукавой для моў з літарным алфавітам. Знешняе фармальнае падабенства згаданых лінгвістычных тэрмінаў у дадзеным выпадку вынікае з еднасці аб'екта даследавання, які, аднак, у сучасным мовазнаўстве разглядаецца з двух бакоў, або аспектаў, пунктаў гледжання: маўлення і мовы. У нашай маўленчай дзейнасці (акты гаварэння і яго ўспрымання) вылучаецца ўласна маўленне, ці канкрэтныя, успрымальныя нашымі органамі пачуццяў гукі чалавечага голасу, і мова, ці адцягнёная, абагульнёная з'ява, якая ўяўляе сабой разумовы канструкт і аб'ядноўвае (сінтэзуе) у сябе ўсе тыя стабільныя, канстантныя рысы, што паўтараюцца ў бясконцых актах маўлення, і такім

чынам, лучыць іх, нягледзячы на індывідуальны і непаўторны характар кожнага акту, у сацыяльна значымыя, зразумелыя для ўсіх носьбітаў пэўнай мовы, адзінкі.

Фанетыка -- гэта навука аб гуках маўлення, а **фаналогія** – навука аб гуках мовы. Фанетыка вывучае вонкавую членападзельную гукавую матэрыю маўлення, яго дыскрэтныя кампаненты, іх акустычныя і артыкуляцыйныя характарыстыкі, асаблівасці і правілы спалучэння выдзеленых кампанентаў, прасадыхныя (націск, мелодыка, інтанацыя, тон і інш.) уласцівасці гукаў і гукавых ланцужкоў маўлення. Фаналогія ж даследуе суадносныя з гукамі чалавечага голаса, але ўжо абстрактныя, адцягненыя мінімальныя адзінкі мовы, якія называюцца фанемамі і характарызуюцца з пункту гледжання тых функцый, што выконваюцца імі ў мове. Так, найбольш частотны гук беларускай мовы *а*, на яго прыпадае амаль кожны пяты гук нашага маўлення (гл.: КРЫВІЦКІ, ПАДЛУЖНЫ 1984, 21), пры выкарыстанні асобным носьбітам мовы характарызуецца бясконцымі і разнастайнымі індывідуальнымі нюансамі свайго вымаўлення ў залежнасці як ад сваёй пазіцыі ў слове (націскны ці ненаціскны, пачатак, сярэдзіна ці канец слова, акружэнне іншымі гукамі, або дыстрыбуцыя і г.д.), так і ад псіхафізіялагічных уласцівасцяў кожнага асобнага чалавека (пол, узрост, фізічны і псіхічны стан чалавека ў момант маўлення і г.д.). Тым не менш уся бясконцая колькасць вымаўленых, вымаўляемых зараз і сказаных ў будучым варыянтаў гука аб'ядноўваюцца ў адзін інварыянтны кампанент, ці фанему, на аснове найперш сваёй галоўнай дыферэнцыяльнай функцыі ў мове. Такой функцыяй фанемы служыць сэнсаадрознівальная функцыя, з дапамогай якой мы не блытаем словы, а падзяляем іх на выразныя, самастойныя адзінкі са сваім індывідуальным і непаўторным сэнсам, планам зместу.

Гукі нашай мовы з'яўляюцца аб'ёмнымі, шматмернымі адзінкамі, таму навука аб іх, фанетыка, падзяляецца на цэлы шэраг паддысцыплін у залежнасці ад падыходу да таго ці іншага аспекту гэтых адзінак, або пункту гледжання. Так, **агульная фанетыка вывучае асаблівасці гукаў чалавечага голасу ўвогуле, незалежна ад пэўнай мовы.** Супрацьпастаўляецца і адначасова суадносіцца з ёй **прыватная фанетыка**, што займаецца апісаннем гукаў канкрэтнай мовы, беларускай, англійскай, чэшскай і г.д. (гл.: ЦЕРБА 1958, 162 – 167). Дадзеныя паддысцыпліны звязаны паміж сабой, бо агульная фанетыка грунтуецца на матэрыяле тых эмпірычных маўленчых фактаў, што вывучае прыватная фанетыка, якая, у сваю чаргу, выкарыстоўвае тэарэтычныя прынцыпы, устаноўкі, палажэнні і інш., распрацаваныя ў нетрах агульнай фанетыкі. **Гукі могуць аналізавацца ў адносінах да пэўнага часу іх выкарыстання і ў адносінах да гістарычна розных прамежкаў часу іх ужывання.** У першым выпадку фанетыка называецца **сінхранічнай, або апісальнай**, у другім – **дыяхранічнай, або гістарычнай.** Калі гукі голасу адной мовы апісваюцца ў параўнанні з гукамі голасу іншай мовы, то такая

фанетыка называецца супастаўляльнай, а калі даследуюцца гукі цэлых моўных сем'яў, то фанетыка называецца тыпалагічнай. Вылучаецца таксама **эксперыментальная, ці прыкладная фанетыка** (гл.: ЗЛАТОУСТОВА, ПОТАНИНА, ТРУНИН-ДОНСКОЙ 1986), якая **аналізуе гукі з дапамогай разнастайных сучасных тэхнічных сродкаў** (асцылографы, кімографы, магнітафоны, рэнтген, фотаапаратура і інш.). Падобныя лабараторыі створаны ў буйнейшых навуковых і вучэбных установах, у прыватнасці, у НАН Беларусі, Мінскім дзяржаўным лінгвістычным універсітэце і інш. **Прыкладная фанетыка** апісвае гукі і іх разнастайныя характарыстыкі ў дачыненні да праблем выкладання той ці іншай мовы для больш эфектыўнага засваення яе гукавога плана выражэння і правільнага нарматыўнага вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў, напрыклад, якой-небудзь замежнай мовы ці сваёй роднай.

Акустычная фанетыка вывучае гукі з пункту гледжання такіх іх уласцівасцяў, як вышыня, сіла, тэмбр, інтанацыя, мелодыка і г.д. (гл.: ПАДЛУЖНЫ 1977), а артыкуляцыйная фанетыка даследуе гэтыя ж гукі з пункту гледжання месца іх утварэння, дзеяння ўсіх тых фізіялагічных органаў (лёгкія, галасавыя звязкі, язык, зубы, губы, гартань і інш.) чалавека, якія бяруць удзел у спараджэнні гукаў.

Такім чынам, **фанетыка беларускай мовы вывучае гукі з розных аспектаў і ў залежнасці ад гэтых аспектаў можа быць і апісальнай (сінхранічнай) , і гістарычнай (дыяхранічнай), і супастаўляльнай, і эксперыментальнай, і акустычнай, і артыкуляцыйнай.**

Фаналогія і арфаграфія. Графіка беларускай мовы

Нягледзячы на тое, што **фанема служыць мінімальнай моўнай адзінкай, якая з сінтагматычнага пункту гледжання не падзяляецца на часткі, яна не мае адназначнай інтэрпрэтацыі з боку спецыялістаў, якія належаць не толькі да розных навуковых школ, але і да адной школы.** Напрыклад гук *ы* ў беларускай мове вылучаецца ў якасці самастойнай адзінкі фактычна ва ўсіх фанетычных апісаннях і класіфікацыях, але ён не мае фаналагічнага статуса, не выконвае сэнсаадрознівальнай функцыі, таму характарыстыка яго ўпоравень з іншымі мінімальнымі адзінкамі мовы з'яўляецца супярэчлівай: такой фаналагічнай адзінкі нібы і не існуе ў беларускай мове, але ёй знаходзіцца месца ў большасці адпаведных класіфікацый беларускіх фанем.

Хаця фаналогія як навука аб драбнейшых адцягненых адзінках мовы ўзнікла толькі ў 20 стагоддзі, інтуітыўна патрэба ў гэтых адзінках адчувалася вельмі даўно, па крайняй меры, з часоў стварэння першых алфавітных сістэм, калі адзін гук адлюстроўваўся адным графічным знакам, што

характарызуецца як геніяльнае адкрыццё (гл.: СОССЮР 1977, 75 – 76), а алфавітнае адлюстраванне членападзельнасці мовы зазначаецца нават як яе сутнасць (гл.: ГУМБОЛЬДТ 1985, 410). Вынаходнікі літарнага пісьма для розных моў (у тым ліку Кірыл і Мефодый для славянскай пісьменнасці, якая ва ўдасканаленым выглядзе выкарыстоўваецца ў сучаснай беларускай мове) кіраваліся ў сваёй творчай дзейнасці не столькі на характар вымаўлення гукаў, на іх акустычныя якасці, колькі на функцыі гукаў. Менавіта таму фактычна безліч гукаў маўлення, класы якіх і аб'ядноўваюцца ў сучасным мовазнаўстве ў фанемы (гл.: ГЛИСОН 1959, 225), пры іх пісьмовым адлюстраванні зводзілася ўсяго да некалькіх дзесяткаў літар, з дапамогай якіх фіксаваўся не фанетычны, а пераважна фаналагічны прынцып пісьма. Звядзенне мноства рэальных гукаў нашага маўлення да абмежаванай колькасці фаналагічных адзінак і літар адбываецца, магчыма, і таму, што ў гэтых адзінках фіксуюцца толькі тыя прыкметы, якія служаць фаналагічна істотнымі, г. зн. адыгрываюць сэнсаадрознівальную ролю, з'яўляюцца дыферэнцыяльнымі ў мове, нясуць функцыянальную нагрузку (гл.: РЕФОРМАТСКИЙ 1970, 9 – 10). Іменна падсвядомая фаналагічная арыентацыя стваральнікаў алфавітаў прыводзіць да таго, што спецыялістамі так і не створаны строгія арфаграфічныя сістэмы, якія б цалкам адпавядалі гукавым сістэмам той ці іншай мовы. Больш таго, некаторыя алфавіты, напрыклад лацінскі для англійскай мовы, маюць істотныя несупадзенні з гукамі пэўнай мовы.

Кірыліцкі алфавіт сучаснай беларускай літаратурнай мовы больш паслядоўна адлюстроўвае яе фанетычную сістэму (гл.: КАМАРОЎСКІ 1972, 21), але, зразумела, далёка не адэкватна адпавядае ёй (параўн.: ПАДЛУЖНЫ 1969, 137), бо мае, па-першае, літары, якім няма гукавых адпаведнікаў, напрыклад *ь* (параўн.: ГВОЗДЕВ 1963, 36); па-другое, адной літарай перадаюцца або спалучэнні двух гукаў (параўн.: *я, е, ё, ю*), або якасна розныя гукі ці фанемы (цвёрдыя і мяккія, звонкія і глухія і інш.). **Асобныя гукі беларускай мовы перадаюцца спалучэннямі літар, у прыватнасці дыграфамі *дз, дж*, а таксама спалучэннем з мяккім знакам (параўн.: *гусь, радасць, пісьмо* і інш.); спалучэннем літар перадаецца і вымаўленне падоўжаных зычных (параўн.: *збожжжа, вяселле, насенне* і інш.).**

Для перадачы пяці **галосных фанем** беларускай мовы, якія выконваюць сэнсаадрознівальную ролю, выкарыстоўваецца 10 літар: *а, е, ё, і, о, у, э, ы, ю, я*. З іх так званыя **ётавыя *е, ё, і, ю, я*** ў пачатку слова, а пасля галосных, *ў*, апострафа *ў* сярэдзіне і ў канцы слова выражаюць спалучэнне гукаў (*й* + адпаведны галосны *э, о, і, у, а*). З дапамогай дадзеных літар перадаецца і мяккасць зычных (параўн.: *люк – лук, нёс – нос, спяц ь -- спаць, сіта – сыта, без – бэз* і г.д.). 14 беларускіх літар *б, в, г, дз, з, к, л, м, н, п, с, ф, х, ц* перадаюць на пісьме і цвёрдыя зычныя (у прыватнасці, пасля галосных, што абазначаюцца літарамі *а, о, ы, у, э*), і мяккія (абазначаюцца спалучэннем з ётавымі ці з мяккім знакам). Літары *д, дж, ж, р, т, ў, ч, ш* абазначаюць на

пісьме адпаведныя цвёрдыя зычныя гукі. Правапіс галосных і зычных гукаў беларускай літаратурнай мовы падпарадкоўваецца кадыфікаваным правілам (гл.: КАМАРОЎСКІ 1965).

У складзе сённяшняга **беларускага алфавіта налічваецца 34 літары**, кожная з якіх мае чатыры варыянты свайго графічнага адлюстравання, або чатыры графемы: рукапісная, друкаваная, малая, вялікая.

А, а, а, А ; б, Б. б, Б; в, В. в, В; г, Г, г, Г; д, Д, д, Д; дж, Дж, дж, Дж; дз, Дз, дз, Дз; е, Е, е, Е ; ё, Ё, ё, Ё; ж, Ж, ж, Ж; з, З, з, З; і, І, і, І; к, К, к, К; л, Л, л, Л; м, М, м, М; н, Н, н, Н; о, О, о, О; п, П, п, П; р, Р, р, Р; с, С, с, С; т, Т, т, Т; у, У, у, У; ў, Ў, ў, Ў; ф, Ф, ф, Ф; х, Х, х, Х; ц, Ц, ц, Ц; ч, Ч, ч, Ч; ш, Ш, ш, Ш; ы, Ы, ы, Ы ; ь, Ь, ь, Ь ; э, Э, э, Э ; ю, Ю, ю, Ю ; я, Я, я, Я.

Паслядоўнасць размяшчэння літар у алфавіце з’яўляецца штучнай, умоўнай, але яе трэба ведаць гэтаксама добра, як табліцу множання, бо ў прыведзеным алфавітным парадку будуюцца разнастайныя слоўнікі (тлумачальныя, энцыклапедычныя, арфаграфічныя і г.д.), картатэкі і каталогі ў бібліятэках, шматлікія даведнікі, адрасныя і тэлефонныя кнігі і да т.п.

Паняцце транскрыпцыі

Паколькі суадносіны паміж літарамі беларускага алфавіту і гукамі беларускай мовы не з’яўляюцца адэкватнымі, для дакладнай перадачы гучання маўлення выкарыстоўваецца **фанетычная транскрыпцыя**, дзе кожны гук перадаецца асобным графічным знакам (гл.: КУРС 1961, 16 – 17). Такім чынам, фанетычная транскрыпцыя служыць пераходам ад літары да гукі на аснове тых правіл чытання, якія дзейнічаюць ў дадзенай мове (гл.: УСПЕНСКИЙ 1996, 621). Транскрыпцыю трэба адрозніваць ад транслітэрацыі, што перадае адэкватнае напісанне слоў чужой мовы. Так, назва рускага горада *Арол* транскрыбіруецца як [арол], а транслітаруецца як [ор’ол] . Для **транскрыпцыі і транслітэрацыі** ўжываюцца літары беларускага алфавіта і спецыяльныя значкі, што перадаюць адметнасць гучання затранскрыбіраванага слова. У беларускай транскрыпцыі не выкарыстоўваюцца ётавыя літары, а таксама мяккі знак, замест якога прымяняецца коска, што ставіцца справа і зверху ад літары, суадноснай з мяккім зычным. Гукі, словы, словазлучэнні, сказы і тэксты, што падлягаюць транскрыпцыі, заключаюцца ў квадратныя дужкі (параўн.: [л’] , [п’эн’], [ц’ашк’і дз’эн’], [наступ’іла ц’оплайэ л’эта] і да т.п.) . Знак [] над літарамі дз, дж перадае злітнае вымаўленне дадзеных зычных беларускай мовы: націск кожнага слова, якое мае звыш двух складоў, памячаецца значком [‘].

Пры падоўжаным вымаўленні зычных выкарыстоўваецца гарызантальная рыска, якая ставіцца над адпаведнай літарай (параўн.: [б'ярв'эн'э], [збожжа]. Пытальны і клічны знакі прыпынку ў канцы сказа застаюцца назменнымі. Астатнія знакі прыпынку, якія перадаюцца паўзай у вусным маўленні абазначаюцца нахіленымі рыскамі: адной рыскай [/] -- кароткая паўза, двума рыскамі [//] -- доўгая паўза. Двума рыскамі звычайна перадаецца паўза паміж сказамі, ці асобныя сэнсава значымыя выдзяленні кампанентаў сказа пры яго актуальным члянэнні (гл.: СЯМЕШКА 1999, 80 – 82). Выбуховы заднеязычны гук, які выкарыстоўваецца ў некаторых запазычаных словах, найперш з польскай мовы, і супрацьпастаўлены па спосабу ўтварэння фрыкатыўнаму заднеязычнаму гуку, перадаецца ў транскрыпцыі літарай *ɣ*, а фрыкатыўны – літарай *h* [gіrca і hadзіna, ганак і hot і інш.]. Службовыя словы ў тых выпадках, калі яны спецыяльна не выдзяляюцца ў маўленні, калі на іх не падае лагічны націск, вымаўляюцца як адно фанетычнае цэлае разам са знамянальнымі словамі, што спалучаюцца з імі, і перадаецца транскрыпцыяй у адных квадратных дужках, параўн.: пад домам [падомам], над хатай [натхатай] і г.д..

Пры транскрыбіраванні дыялектнага беларускага маўлення, дзе скарыстоўваюцца гукі і іх спалучэнні, якім няма адпаведнікаў у літаратурнай мове, ужываюцца дадатковыя знакі. Так, закрытыя галосныя паўночна-заходняга дыялекту беларускай мовы *о*, *е* перадаюцца на пісьме пры іх транскрыбіраванні спецыяльным значком [˘]; параўн.: [л'˘ес], [к'˘от], а дыфтонгі гэтага ж дыялектнага вымаўлення значком [] ; параўн.: [л'іес], [куон']. Літарамі *ь*, *ь* перадаюцца рэдукаваныя ненаціскныя галосныя гукі, што ўжываюцца на месцы націскных *а*, *о*, *е*; параўн.: [дз'ьс'ат'ьк, в'ьсна] і г.д.

Паняцце арфаэпіі. Вымаўленне галосных

Зразумеласць і дакладнасць вуснага маўлення дасягаюцца не толькі правільнай пастаноўкай націску ў фанетычных словах, неабходнай інтанацыяй выказвання, але і нарматыўным вымаўленнем яе асобных галосных і зычных гукаў, іх спалучэнняў (гл.: ЯНКОЎСКІ 1966). **Распрацоўкай агульнаабавязковых норм літаратурнага вымаўлення займаецца раздзел мовазнаўства, які называецца арфаэпіяй.** Веданне арфаэпічных норм і карыстанне імі ў паўсядзённым маўленні служыць паказчыкам агульнай культуры чалавека, якой не можа быць без культуры маўлення, а праз маўленне матэрыялізуецца ўвесь духоўны свет чалавека, вызначаецца змястоўнасць і багацце гэтага свету.

Выпрацаваныя і закадыфікаваныя ў спецыяльнай літаратуры (навуковай, даведачнай, вучэбнай) арфаэпічныя нормы знаходзяцца ўвесь час

пад уплывам гутарковага спантаннага маўлення, або ўзуса, які служыць антыноміяй нормы і супярэчнасць з якім вядзе з цягам часу да змяненняў у мове. У варунках масавага білінгвізму, што характэрны для Беларусі, найбольш значнаму ўздзеянню беларускія арфаэпічныя нормы падлягаюць з боку рускага маўлення, што прыводзіць да інтэрферэнцыі, у тым ліку і на фанетычным узроўні мовы, і да ўзнікнення **трасянікі**, дзе **змешваюцца рысы беларускага і рускага вымаўлення**. Акрамя таго, літаратурныя нормы маўлення аказваюцца пад уплывам асаблівасцяў дыялектнага вымаўлення многіх носьбітаў мовы, а таксама арфаграфіі, калі напісанае слова агучваецца непасрэдна ў абход арфаэпіі. Каб пазбегнуць уплыву ўсіх згаданых фактараў правільнае літаратурнае маўленне павінна бесперарыўна знаходзіцца пад усвядомленым кантролем самога прамоўцы, што патрабуе і значнай увагі і інтэлектуальных высілкаў, бо згодна з прынцыпам эканоміі энергіі, або проста «чалавечай лянотай» (гл.: ПОЛИВАНОВ 1968, 81), кожны чалавек імкнецца гаварыць як яму зручней, з меншымі намаганнямі, карацей. Памянёны прынцып прыводзіць звычайна да такой лаканічнасці вуснага маўлення, калі скарачаецца выказванне да эліптычных форм, а ў фанетычным слове больш менш выразна чуюцца толькі націскныя галосныя, у той час як канчаткі слоў могуць страчвацца, гэтаксама як і ненаціскныя галосныя, што рэдукуюцца часам да сваёй поўнай непазнавальнасці.

Арфаэпічныя нормы літаратурнага вымаўлення патрабуюць ад прамоўцы або выразнай артыкуляцыі ўсіх гукаў, або такога іх гучання, якое знаходзіцца ў межах пэўных правіл, выпрацаваных і замацаваных практыкай маўлення і рэкамендаваных у сацыяльным ужытку. Дадзеныя нормы ў адносінах да ўсіх націскных галосных беларускай літаратурнай мовы, а таксама ў дачыненні да ненаціскных *і, ы, у* зводзяцца да іх выразнага вымаўлення. Астатнія ненаціскныя галосныя рэдуцыруюцца, але таксама не страчваюць усіх сваіх акустычных якасцяў. У адпаведнасці з характэрнай фанетычнай рысай беларускай мовы – **аканнем, галосныя *о, э, а* пасля цвёрдых зычных ва ўсіх ненаціскных складах пераходзяць у *а*, вымаўляюцца як *а*, за выняткам не засвоеных іншамоўных запазычанняў і асобных беларускіх лексем** (параўн.: *інжынер, рэкорд, крывавы* і інш.) . Гэтыя ж гукі *о, э, а* пасля мяккіх зычных у першым пераднаціскным складзе пераходзяць таксама ў *а*, але на пісьме ён перадаецца як *я*, а сам працэс называецца **яканнем** (параўн.: *лясок, нясу, цяпер* і інш.). Пачатковы гук *і* пасля цвёрдых зычных (акрамя *г, к, х*), што стаяць у канцы папярэдняга слова, а таксама ў складаных словах з першай часткай на цвёрды зычны, пераходзіць у гук *ы* (параўн.: *горад [ы] вёска, лес [ы] поле, Иван з [ы]рай, пед[ы] нститут* і г.д., але *смех [і] грэх* і да т.п.). Пасля галоснага ў сярэдзіне слова перад націскным *і* вымаўляецца эпентэтычны (устаўны) гук *й* (параўн.: *кра[йі]на, сва[йі]мі* і г.д.), які ўзнікае таксама перад націскным *і* ў пачатку слова, марфемы, пасля апострафа і мяккага знака (параўн.: *[йі]голка, за[йі]мжыць, сям[йі], Иль[йі]ч* і г.д.).

Эпентэтычны *й* узнікае і пры вымаўленні запазычаных слоў паміж спалучэннямі галосных (параўн.: *сацы[йа]льны*, *ды[йа]лог* і да т.п.). У тых выпадках, калі ў канцы папярэдняга слова стаіць галосны гук, *і* пераходзіць у *й* (параўн.: *хлопцы [й]граюць*, *на [й]ржышчы*, *арэхі [й] жалуды* і да т.п.). Прыназоўнік *у* і пачатковы *у* вымаўляюцца як *ў*, калі папярэдняе слова заканчваецца галосным (параўн.: *[зазвінела ў вушах]*, *[чытала ўчора]* і да т.п.).

Вымаўленне зычных

У беларускай мове ёсць зычныя гукі, якія адсутнічаюць у суседняй рускай мове, у прыватнасці афрыкаты *дз*, *дз'*, *дж*, што абазначаюцца на пісьме двума літарамі, але вымаўляюцца як адзін гук. Цвёрдая афрыката *[дз]* сустракаецца толькі у запазычаных і гукапераймальных словах (параўн.: *нэндза*, *дзынкаць* і інш.). Гук *[дз']* ужываецца ў беларускай мове значна часцей, чым *[дз]* і ўзнік на месцы этымалагічнага мяккага *[д']*, які ёсць у рускай мове, але адсутнічае ў беларускай (параўн.: *дэд* і *дзед*, *дети* і *дзеці* і інш.). Гук *[дж]* прыдатны ў асноўным дзеяслоўным формам (параўн.: *сяджу*, *гляджу* і інш.), а таксама аддзеяслоўным назоўнікам (параўн.: *адраджэнне*, *пасяджэнне* і інш.) і з'яўляецца адносна рэдкім гукам. На мяжы прыстаўкі і кораня сустракаюцца спалучэнні *гукаў* *[дз]*, а таксама *[дж]*, якія вымаўляюцца асобна (параўн.: *пад-земка*, *ад-жаць* і да т.п.). Адсутнічае ў беларускай мове і мяккі зычны *[т]*, на месцы якога вымаўляецца *[ц']* (параўн.: *кот*, але *ко[ц']ік*, *рот*, але *ў ро[ц']е* і інш.).

Гук *[з]* у беларускай мове служыць звонкім фрыкатыўным гукам, які па першай прыкмеце супрацьпастаўляецца глухому *[х]*, а па другой – выбуховаму *[к]* (параўн.: *[з]ор* і *[х]ор*, *[з]од* і *[к]од* і інш.). Выбуховы *з* вымаўляецца толькі ў некаторых словах, запазычаных пераважна з польскай мовы (параўн.: *[з]узік*, *шва[з]ер* і інш.). Гукі *ж*, *ч*, *ш*, *р* вымаўляюцца заўсёды ў беларускай літаратурнай мове цвёрда (параўн.: *[ж]ыццё*, *[ч]орны*, *[ш]эпт*, *не[р]ад* і інш.). Гэтаксама цвёрда вымаўляюцца губныя гукі *п*, *б*, *м*, *ф* у канцы слоў і перад *й* (параўн.: *[б']йу*, *цэ[п]*, *се[м]*, *скі[ф]*, *[п']йаны* і інш.). Губна-зубны зычны *[в]* на канцы слова, а таксама паміж галоснымі перад зычным вымаўляецца як *[ў]* (параўн.: *мова – моў*, *слова – слоў*, *галава – галоўка* і інш.).

Звонкія зычныя ў беларускім літаратурным вымаўленні перад глухімі і ў канцы слоў страчваюць прыкмету звонкасці, гэтаксама як і ў рускай мове, але ў адрозненне ад украінскай (гл.: АНІЧЭНКА 1982, 50), і гучаць як глухія, а глухія перад звонкімі, наадварот, вымаўляюцца як звонкія (параўн.: *гора[т]*, *гара[т]ка* і *ка[з']ба* і інш.). **Зубныя зычныя *с*, *з*** у палажэнні перад мяккімі зычнымі (апрача *г*, *к*, *х*) прыпадабняюцца ім і вымаўляюцца мякка (параўн.: *[с']невы*, *[з']лева* і інш., але *[с]ківіца*, *[з]гінуць* і інш.). **Свісцячыя зычныя перад шыпячымі, а шыпячыя перад свісцячымі прыпадабняюцца да адпаведных гукаў**, г. зн. да *гукаў*, што

ідуць пасля іх (параўн.: [ш]ытак ‘сшытак’ , чэ[с]кі ‘чэшскі’ і інш.). Змякчаюцца перад мяккімі зубнымі зычнымі [дз’], [ц’], [н’], а таксама перад [й’] і зубныя гукі [н], [л] (параўн.: [каман’дз’ір], [л’йэ] і інш.), якія, аднак, перад астатнімі мяккімі зычнымі застаюцца цвёрдымі (параўн.: [тонк’і] , [палк’і] , і інш.). Заднеязычныя [г] , [к] , [х] перад мяккімі зычнымі вымаўляюцца як цвёрдыя (параўн.: [выгл’ат] , [кл’ін], [хл’еп] і інш.). Зычныя гукі ў спалучэнні з й вымаўляюцца падоўжана (гл.: КАРСКИЙ 1962, 446), гэтаксама як зычныя дз , ж , з , л , н , с , ц , ч , ш у становішчы паміж галоснымі (гл.: БЕРНШТЕЙН 1961, 266), што адлюстроўваецца на пісьме падвоеным напісаннем адпаведных літар (параўн.: *палаводдзе, збожжа, рыззё, галлё, карэнне, калоссе, смеце, ноччу, узвышша* і інш.). Зубныя змычныя гукі д, т перад афрыкатамі ч, ц прыпадабняюцца ім і вымаўляюцца адпаведна як падоўжанае ч або ц (параўн.: [рак’ечык] , [у буцы] і інш.). Перад мяккімі зычнымі [в] , [м] гукі [д] , [т] змякчаюцца і гучаць як [дз’] , [ц’] (параўн.: [дз’ве], [змярц’в’елы] і інш.). Спалучэнні зычных [зск] вымаўляюцца як [ск] (параўн.: *кіргі* [ск]і і інш.), а [дск] як [цк] (параўн.: *лю[ц]кі* і інш.). Спалучэнне зычных [чн] вымаўляецца нязменна (гл.: ЯНКОЎСКИ 1972, 66) згодна з напісаннем (параўн.: *гу[чн]ы , бае[чн]ы* і інш.).

Аднак на мяжы слоў спалучэнні зычных гукаў не заўсёды падпарадкоўваюцца зазначаным правілам, што залежыць найперш ад хуткасці маўлення, індывідуальных асаблівасцяў прамоўцы і іншых фактараў. Так, шыпячыя перад свісцячымі на стыку слоў могуць мяняцца толькі па прыкмеце глухасці / звонкасці : глухія прыпадабняюцца звонкім (параўн.: [*не бол’ж за нас*] і інш.), а свісцячыя перад шыпячымі вымаўляюцца як шыпячыя, г. зн. падпарадкоўваюцца агульнаму правілу, якое тычыцца вымаўлення спалучэнняў адпаведных зычных і ўнутры слова, , а таксама на мяжы толькі службовых і знамянальных слоў (параўн.: [*жахам*] ‘з жахам’ , але [*воз жыта*] і інш.). **Вымаўленне слоў іншамоўнага паходжання** таксама мае пэўныя адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення, бо на адпаведныя словы, напрыклад, не распаўсюджваецца дзеканне (параўн.: *дэкада, дыяспара* і інш.) і цеканне (параўн.: *тэатр, тэзіс* і інш.); на месцы афрыкаты дж можа ўжывацца спалучэнне гукаў дж (параўн.: *джэм, таджык* і інш.).

Такім чынам, у многіх выпадках арфаэпічных норм беларускага літаратурнага вымаўлення пры дэрывацыі слоў і змяненні іх граматычных форм адзначаюцца разнастайныя чаргаванні як галосных (параўн.: аканне , яканне), так і зычных гукаў (параўн.: прыпадабненне гукаў, іх падоўжанае вымаўленне і інш.). Дадзеныя чаргаванні назіраюцца ў пэўных пазіцыях гука ў слове, таму называюцца **пазіцыйнымі**. На якасць вымаўленага гука ўплываюць суседнія гукі, а на якасць галосных дадаткова і іх адносіны да месца націску ў слове (гл.: ЮРГЕЛЕВИЧ, 1974, 47).

Кантрольныя пытанні

1. Назавіце прадмет вывучэння фанетыкі.
2. Хто з'яўляецца вынаходнікам літарнага пісьма для славянскага пісьменства?
3. Для чаго выкарыстоўваецца фанетычная транскрыпцыя?
4. Што вывучае арфапія?
5. Якія зычныя гукі беларускай мовы адсутнічаюць у рускай?

Лекцыя 3. Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы. Назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе, прыслоўе. Службовыя часціны мовы

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

назоўнік; значэнне прадметнасці; лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў; тэматычныя групы назоўнікаў; узаемасувязь агульных і уласных імёнаў; канкрэтныя назоўнікі; абстрактныя назоўнікі; адушаўленыя і неадушаўленыя назоўнікі; зборныя назоўнікі; рэчэўныя назоўнікі; род; назоўнікі агульнага роду; вызначэнне роду назоўнікаў у абрэвіатурах; вызначэнне роду нязменных назоўнікаў; варыянты формы роду; выражэнне катэгорыі роду ў дзеясловах; лексіка-граматычная катэгорыя ліку; транспазіцыі ліку; фармальнае праяўленне катэгорыі ліку; катэгорыя склону; полісемія склонавых форм; тыпы скланення; рознаскланяльныя назоўнікі; нескланяльныя назоўнікі; канчаткі назоўнікаў першага скланення адзіночнага ліку; канчаткі назоўнікаў другога скланення адзіночнага ліку; канчаткі назоўнікаў трэцяга скланення адзіночнага ліку; канчаткі назоўнікаў ўсіх тыпаў скланення множнага ліку роднага склону; склонавыя канчаткі прыметнікаў; скланенне ўласных назоўнікаў; скланенне тапонімаў; азначэнне прыметніка; функцыі прыметніка; якасныя прыметнікі; адносныя прыметнікі; ступені параўнання якасных прыметнікаў; кароткія формы прыметнікаў; нязменныя прыметнікі; азначэнне лічэбніка; семантычны падзел лічэбнікаў; граматычны падзел лічэбнікаў; парадкавыя лічэбнікі; дробавыя лічэбнікі; скланенне лічэбнікаў; азначэнне займенніка; паняцце дэйксісу; семантычны падзел займеннікаў; паняцце персанальнасці; асабовыя займеннікі; зваротныя займеннікі; прыналежныя займеннікі; указальныя займеннікі; лічэбніковыя займеннікі; азначальныя займеннікі; пытальна-адносныя займеннікі; няпэўныя займеннікі; паняцце пранаміналізацыі; азначэнне дзеяслова; паняцце аспектуальнасці; трыванні дзеясловаў; суадносныя трывальныя пары дзеясловаў; аднатрывальныя дзеясловы; азначэнне катэгорыі стану; утварэнне дзеясловаў залежнага і незалежнага стану; пераходныя і непераходныя дзеясловы; зваротнасць дзеяслова; азначэнне катэгорыі ладу; дзеясловы абвеснага, загаднага, ўмоўнага ладу; азначэнне дзеяслоўнай катэгорыі часу; формы дзеясловаў цяперашняга, прошлага і будучага часу; катэгорыя асобы; катэгорыя ліку дзеяслова; катэгорыя роду дзеяслова; канчаткі дзеясловаў першага спражэння; канчаткі дзеясловаў другога спражэння; азначэнне дзеепрыметніка; дзеепрыметнае словазлучэнне; формы інфінітыва і яго граматычныя катэгорыі; азначэнне дзеепрыслоўя; граматычныя катэгорыі дзеепрыслоўя; азначэнне прыслоўя; дзяленне прыслоўяў

паводле свайго значэння; граматычная транспазіцыя прыслоўяў; азначэнне прыназоўніка; сінтаксічныя адносіны выражання прыназоўнікамі; двух і трохсклонавыя прыназоўнікі; азначэнне злучніка; тыпы падпарадкаваных злучнікаў; азначэнне звязкі; асноўныя сэнсавыя групы часціц; падзел часціц паводле знаходжання і структуры; паняцце мадальнасці; значэнні, выражаныя мадальнымі словамі; азначэнні выклічнікаў; члененне выклічнікаў паводле сэнсу і паходжання; гукапераймальныя словы.

Назоўнік і яго лексіка-граматычныя разрады

Назоўнік характарызуецца як часціна мовы са значэннем прадметнасці, выражанай марфалагічнымі катэгорыямі роду, ліку, склону. Паняцце прадметнасці ахінае не толькі найменні канкрэтных рэалій рэчаіснасці, але і назвы адцягненых рэалій, якасцяў, дзеянняў, прыкмет, працэсаў, з’яў, уласцівасцяў і інш. Катэгарыяльнае значэнне прадметнасці не можа служыць адэкватным адпаведнікам канкрэтнай прадметнасці, што служыць асновай для выдзялення толькі аднаго класа назоўнікаў (канкрэтных назоўнікі тыпу *стол, кніга, дрэва* і да т.п.). Па сутнасці, **значэнне прадметнасці ўяўляецца лексічнай катэгорыяй**, якая афармляецца пэўнымі граматычнымі паказчыкамі, таму назоўнікі правамерна называюць лексіка-граматычным разрадам слоў. Асабліва відавочным **лексіка-граматычны характар назоўнікаў** праяўляецца пры іх класіфікацыі на ўжо згаданыя разрады, што традыцыйна вылучаюцца з улікам і лексіка-семантычных, і марфалагічных крытэрыяў (адушаўлёныя і неадушаўлёныя, канкрэтныя і абстрактныя, агульныя і ўласныя, зборныя, рэчыўныя). Межы гэтых разрадаў назоўнікаў перакрываюцца, бо адны і тыя ж словы звычайна ўключаюцца адначасова ў некалькі груп. Напрыклад, адны адушаўлёныя назоўнікі могуць быць ахарактарызаваныя і як уласныя, і як абстрактныя (параўн.: *Алесь, Яніна, Сымон* і да т.п.), другія – як агульныя і як канкрэтныя (параўн.: *цяслер, дзяўчына, маці* і інш.).

Акрамя лексіка-граматычных разрадаў, назоўнікі натуральна падзяляюцца на разнастайныя **тэматычныя групоўкі**, якія часцей за ўсё вылучаюцца ў межах памянёных разрадаў (параўн.: назвы раслін, жывёл, прылад працы і інш. -- сярод канкрэтных назоўнікаў, назвы духоўных паняццяў, грамадскіх фармацый, навуковых плыняў і інш. – сярод абстрактных назоўнікаў і г.д.). **Агульныя і ўласныя назоўнікі падзяляюцца на аснове таго, што першыя абагульняюць назвы аднародных прадметаў у адзін клас, абазначаюць не асобныя прадметы, а мноства прадметаў або тоесных цалкам** (параўн.: *кропля, суніца, яйка* і да т.п.), **або з агульнай дамінантнай рысай** (параўн.: *дом, стул, хмара* і да т.п.); **другія ж абазначаюць асобныя прадметы і рэаліі з шэрагу аднатыпных,**

індывідуалізуюць іх (параўн.: *Мінск* – сярод мноства гарадоў, *Беларусь* – сярод мноства краін, *Ганна* – сярод мноства імёнаў і г.д.).

Сярод уласных імёнаў вылучаюцца імёны людзей (параўн.: *Скарына, Купала, Каліноўскі* і інш.), **тапанімічныя і астранамічныя назвы** (параўн.: *Гродна, Нарач, Сатурн* і інш.), найменні прадпрыемстваў, арганізацый выдавецтваў, назвы гатункаў, вырабаў і інш. (параўн.: завод “*Віцязь*”, выдавецтва “*Полымя*”, каманда “*Дынама*”, тэлевізар “*Гарызонт*” і да т.п.). У адрозненне ад агульных назоўнікаў уласныя ўжываюцца, як правіла, у адной форме ліку, часцей у адзіночным, не супрацьпастаўляюцца па ім (параўн.: *Спартак, Брэст*, але *Баранавічы* і *горад/ гарады, дождж / дажджы* і інш.). У множным ліку могуць ужывацца ўласныя імёны, якія адносяцца, напрыклад, да розных людзей (параўн.: *два Сымоны, сям’я Пратасавых* і інш.).

Ва ўзаемасувязях агульных і уласных імёнаў існуе адваротная залежнасць: агульныя імёны часцей выкарыстоўваюцца ў значэнні ўласных, пэўным чынам матывуюць іх (параўн.: *Колас* і *колас, Крапіва* і *крапіва, Танк* і *танк* і інш.), у той час як уласныя імёны ўжываюцца ў значэнні агульных значна радзей (параўн.: *форд, наган, хам* і інш.; гл.: КУРИЛОВИЧ 1962, 264). На пісьме ўласныя назвы адрозніваюцца ад агульных тым, што пішуцца ў беларускай мове заўсёды з вялікай літары.

Канкрэтныя і абстрактныя назоўнікі размяжоўваюцца тым, што ў першых граматычная і лексічная прадметнасць супадае, тады як у другіх адзначаецца толькі граматычная прадметнасць. Але **канкрэтныя назоўнікі** абазначаюць не толькі ўспрымальныя нашымі органамі пачуццяў прадметы (параўн.: *канапа, куст* і да т.п.), але і больш ёмістыя рэаліі, калі нашымі органамі пачуццяў фіксуецца толькі іх частка (параўн.: *рака, снег* і да т.п.). **Абстрактныя назоўнікі** абазначаюць адцягненыя паняцці, пачуцці, якасці, прыкметы, дзеянні (параўн.: *свабода, каханне, дабрыня, блакіт, гарачыня* і да т.п.), не спалучаюцца, як правіла, з лічэбнікамі і рэдка выкарыстоўваюцца ў форме множнага ліку. Абстрактныя назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі –у, (–ю), а іх канкрэтныя адпаведнікі –а, (–я) (параўн.: *бою, характару* і інш. і *пальца, дывана* і інш.).

У некаторых выпадках мяжа паміж канкрэтнымі і абстрактнымі назоўнікамі не з’яўляецца выразнай, што прыводзіць да іх неадназначнай граматычнай характарыстыкі. Так слова *канікулы* ў беларускай мове разглядаецца як канкрэтнае (гл.: БЕЛАРУСКАЯ ГРАМАТЫКА 1985, 55), а ў блізкароднаснай рускай мове – як абстрактнае (гл.: СОВРЕМЕННЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК 1971, 167). Абстрактныя назоўнікі па свайму ўтварэнню часта з’яўляюцца аддзеяслоўнымі ці адпрыметнікавымі (параўн.: *хваляванне, чырвань* і да т.п.). Канкрэтны або абстрактны характар пэўных назоўнікаў часам можа вызначацца кантэкстам. Так, у сказах *Праз вёску пралягала грунтовая дарога* і *Ён удала выбраў сваю жыццёвую дарогу* слова *дарога* ў першым выпадку мае канкрэтнае значэнне, а ў другім – абстрактнае.

Падзел назоўнікаў на адушаўлёныя і неадушаўлёныя заснаваны на семантычным крытэрыі, бо **адушаўлёныя назоўнікі** звычайна абазначаюць жывых істот, а **неадушаўлёныя** – нежывыя прадметы, паняцці, падзеі, прыкметы і інш., прычым дадзены сэнсавы крытэрыі падмацоўваецца марфалагічнымі паказчыкамі (гл.: БУЛАХОВСКИЙ 1978, 65): у адушаўлёных назоўнікаў форма вінавальнага склону множнага ліку супадае з родным склонам, а ў неадушаўлёных – з формай назоўнага склону (параўн.: *бачыць студэнтаў*, але *бачыць кнігі* і да т.п.). Неабходна аднак заўважыць, што зазначаны моўны паказчык часам не супадае з прыроднымі характарыстыкамі адпаведных прадметаў, бо адушаўлёнымі назоўнікамі могуць абазначацца, напрыклад, нежывыя людзі (параўн.: *нябожчык, тапелец, мярцвяк* і інш.), або віртуальныя, міфічныя істоты, дэмань (параўн.: *чорт, вядзьмак, русалка* і інш.), або шахматныя фігуры, цацкі, ігральныя карты (параўн.: *ферзь, лялька, козыр* і да т.п.). Неадушаўлёнымі ж назоўнікамі называюць расліны, мікраарганізмы (параўн.: *клён, грыб, чарот, бацыла* і да т.п.), якія з біялагічнага пункту гледжання з’яўляюцца жывымі. Згодна з граматычным крытэрыем да неадушаўлёных назоўнікаў адносяцца абазначэнні сукупнасцей людзей ці іншых жывых істот (параўн.: *полк, натоўп, статак, касяк, табун* і інш.). У пэўных кантэкстах неадушаўлёныя назоўнікі могуць набываць значэнне адушаўлёных (параўн.: *узяць языкоў* у сэнсе палонных і да т.п.).

Сярод агульных назоўнікаў асобую групу складаюць **зборныя**, якія абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў (адушаўлёных і неадушаўлёных), што ўяўляюць сабой адно цэлае (параўн.: *моладзь, машкара, каменне* і да т.п.). З граматычнага пункту гледжання зборныя назоўнікі характарызуюцца тым, што большасць з іх не мае карэляцыі па ліку, ужываецца пераважна ў форме адзіночнага ліку і не спалучаецца з колькаснымі лічэбнікамі. У якасці фармальнай падмацаванасці для выдзялення зборных назоўнікаў у асобны лексіка-граматычны разрад выступаюць спецыфічныя словаўтваральныя суфіксы –*ств-* (*-цтв-*), *-нік-*, *-няк-*, *-ін-*, *-ар-*, *-ур-* і інш. (параўн.: *птаства, хвойнік, маладняк, садавіна, агентура, дзетвара* і г.д.). Меншую групу зборных назоўнікаў утвараюць словы, што выражаюць ідэю непадзельнасці цэлага, складзенага з аднародных адзінак, лексічна, без спецыяльных суфіксаў (параўн.: *люд, хлам, друз, посуд* і інш.). Многія зборныя назоўнікі супрацьпастаўляюцца адпаведным асабовым назоўнікам са значэннем адзінкавасці (параўн.: *хвойнік / хваіна, люд / людзіна* і інш.), але не ўсе з іх маюць падобную карэляцыю (параўн.: *хмыз / ? , моладзь / ?* і інш.).

Лексіка-граматычную групу ўтвараюць таксама **рэчыўныя** назоўнікі, якія абазначаюць аднародныя па саставу матэрыялы, што пры дзяленні на часткі не страчваюць якасцяў цэлага. Падобна зборным назоўнікам рэчыўныя не маюць супрацьпастаўленых адпаведнікаў па ліку і выступаюць або толькі ў форме адзіночнага ліку (параўн.: *цэмент, мука, малако* і інш.), або толькі

множнага (параўн.: *апількі, дрожджы, духі* і інш.). У суадносных формах *віно* – *віны, масла* – *маслы* і да т.п. супрацьпастаўляюцца не столькі лікавыя, колькі якасныя характарыстыкі згаданых рэчываў. Да зборных назоўнікаў адносяцца найменні металаў (параўн.: *жалеза, бронза, латунь* і інш.), хімічных элементаў (параўн.: *аміяк, кісларод, азот* і інш.), прадуктаў харчавання (параўн.: *алей, соль, хлеб* і інш.), лякарстваў і медыцынскіх прэпаратаў (параўн.: *валідол, ёд, стрэптацыд* і інш.), раслін (параўн.: *ажына, чарот, шыпшына* і інш.), прамысловых вырабаў (параўн.: *абутак, сукно, шоўк* і інш.), сельскагаспадарчых культур (параўн.: *авёс, бульба, капуста* і інш.), вадкасцяў і сыпучых матэрыялаў (параўн.: *нафта, пясок* і інш.), прыродных з’яў (параўн.: *град, дождж, снег* і інш.). Некаторыя рэчывыя назоўнікі супрацьпастаўляюцца аднакаранёвым назоўнікам са значэннем адзінкавасці (параўн.: *бульба – бульбіна, пясок – пясчынка, салома – саломінка* і інш.), што словаўтваральна збліжае іх са зборнымі назоўнікамі. Граматычны характар рэчывых назоўнікаў мужчынскага роду выражаецца тым, што ў родным склоне яны звычайна маюць канчатак –у (-ю), параўн.: *мёду, пяску, алею* і інш. (але *аўса, хлеба*), што ўсе рэчывыя назоўнікі выступаюць у форме аднаго ліку (пераважна адзіночнага), што яны не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі.

Катэгорыя роду

Род служыць адной з найбольш глабальных граматычных катэгорый, якая праяўляецца не толькі ў імён (назоўнікаў, прыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў), але і ў пэўных формах дзеяслова (прошлы час адзіночнага ліку, абвесны лад, дзеепрыметнікі). У пераважнай большасці назоўнікаў адзіночнага ліку род выражаецца фармальна, з дапамогай пэўных канчаткаў, на аснове якіх усе гэтыя назоўнікі размяркоўваюцца па трох марфалагічных радах: мужчынскі, жаночы і ніякі род.

У дачыненні да многіх адушаўлёных назоўнікаў катэгорыя роду даволі выразна матывуецца біялагічным полам адпаведных асоб, дзякуючы чаму ўтвараецца натуральнае супрацьпастаўленне назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду, якія сумесна супрацьпастаўляюцца ў сваю чаргу назоўнікам ніякага роду.

Такім чынам, **род служыць для адушаўлёных назоўнікаў найперш семантычнай катэгорыяй, што аднак таксама даволі паслядоўна афармляецца марфалагічнымі паказчыкамі і яшчэ больш выразна і дакладна сінтаксічнымі сродкамі, праз спалучальнасць назоўнікаў з рознымі азначэннямі.** Для неадушаўлёных назоўнікаў семантычная матываванасць роду не з’яўляецца відавочнай, але можа праяўляцца пры антрапамарфізацыі нежывых прадметаў і істот, што абазначаюцца словамі ,

род якіх не дыферэнцыруе іх біялагічны пол (параўн.: акула, камар, муха, мыш і інш.), і можа праяўляцца не толькі ў паэзіі, фальклоры, але і ў паўсядзённай мове (параўн.: *Уся вёска выйшла на грыбы, Амаль увесь Мінск выехаў на бульбу, Усё сяло ўздыхнула з палёгкай* і інш.). Значыць, матывацыя граматычнага роду біялагічным полам уяўляецца даволі празрыстай (гл.: ПАУЛЬ 1960, 315).

З семантычнага пункту гледжання да назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду адносяцца адпаведныя назвы асоб мужчынскага і жаночага полу (параўн.: *дзядзька, хлопчык* і інш. – мужчынскі род, *сястра, кабета* і інш. – жаночы род), прычым і такія назоўнікі (звычайна запазычаныя словы), якія марфалагічна не маюць форм свайго выражэння, або нескланяльныя назоўнікі (параўн.: *кулі* – мужчынскі род, *лэдзі* – жаночы род і інш.). У тэксце род нескланяльных назоўнікаў паслядоўна праяўляецца сінтаксічна праз форму дапасаванага да іх слова (параўн.: *прыгожае кімано, ветлівая мадам, замежны аташэ* і да т.п.).

З марфалагічнага пункту гледжання да мужчынскага роду адносяцца назоўнікі з нулявым канчаткам у назоўным склоне і канчаткамі *-а (-я)*, *-у (-ю)* у родным склоне, а таксама тыя назвы асоб мужчынскага полу, якія маюць канчатак *-а, (-я)* у назоўным склоне (параўн.: *мужчына, дзядуля* і інш.). Да назоўнікаў жаночага роду належаць словы з канчаткамі *-а (-я)* і нулявым канчаткам у назоўным склоне і з канчаткам *-ы (-і)* у родным склоне (параўн.: *хата – хаты, восень – восені, ноч – ночы, зямля – зямлі* і да т.п.). Да ніякага роду адносяцца назоўнікі з канчаткамі *-о (-ё), -а (-я), -е* ў назоўным склоне, назоўнікі на *-мя*, нескланяльныя неадусаўлёныя назоўнікі тыпу *шасі, метро, рагу, фота* і інш.).

Для сучаснай беларускай мовы характэрнай з’яўляецца наяўнасць групы назоўнікаў на *-а (-я)* агульнага роду, якія ў залежнасці ад сваёй накіраванасці на знешні адушаўлены прадмет могуць мець і мужчынскі, і жаночы, і ніякі род, што знаходзіць сваё фармальнае падмацаванне толькі сінтаксічнымі сродкамі (параўн.: *малы сірата, малая сірата, малое сірата* і да т.п.). Некаторыя назоўнікі марфалагічна належаць да мужчынскага роду, але могуць суадносіцца з найменнямі асоб і мужчынскага, і жаночага полу, што сінтаксічна можа выражацца адпаведнымі канструкцыямі тыпу *Прафесар прачытаў лекцыю і Прафесар прачытала лекцыю*, а можа і не выражацца, але суадноснасць з полам асобы вынікае з сітуацыі або кантэксту.

У абрэвіятурах род назоўнікаў вызначаецца паводле роду апорнага слова :*НАН* – Нацыянальная акадэмія навук – жаночы род, *ЦУМ* – Цэнтральны ўніверсальны магазін – мужчынскі род, *СКБ* – спецыяльнае канструктарскае бюро – ніякі род. Род тых запазычаных назоўнікаў з нязменнай формай, якія абазначаюць птушак, жывёл, некаторыя неадусаўлёныя прадметы, звязваецца з граматычнымі паказчыкамі родавага наймення (гіпероніма), што ўключае ў сябе адпаведныя відавныя назвы

(гіпонімы); параўн.: *цэцэ* ‘муха’ – жаночы род, *цынандалі* ‘віно’ -- ніякі род, *сірока* ‘вечер’ -- мужчынскі род і да т. п., або з’яўляецца мужчынскім пры найменні жывых істот (параўн.: *шымпанзе*, *какаду*, *поні* і інш.), або ніякім пры намінацыі неадушаўлёных прадметаў (параўн.: *меню*, *метро*, *купэ* і інш.).

Пры **вызначэнні роду нязменных назоўнікаў**, якія абазначаюць геаграфічныя паняцці і аб’екты, служаць назвамі газет, часопісаў і да т.п., таксама выкарыстоўваецца граматычны паказчык роду таго абагульненага (родавага) наймення, што ўключае ў сябе гэтыя назоўнікі (параўн.: *Батумі* ‘горад’ -- мужчынскі род, *Micicini* ‘рака’ жаночы род, *Антарыю* ‘возера’ -- ніякі род, *Юманітэ* ‘газета’ – жаночы род, *Таймс* ‘часопіс’ -- мужчынскі род і да т.п.). Род тых абрэвіятур, што скланяюцца, вызначаецца не адпаведнай граматычнай прыкметай стрыжнявога слова (слоў), а фармальным паказчыкам, які праяўляецца гэтай абрэвіятурай (параўн.: *ВАК* Вышэйшая атэстацыйная камісія, *ВАКам* – мужчынскі род і інш.).

Некаторыя назоўнікі сучаснай беларускай мовы маюць **варыянтныя формы роду** (гл.: ЖЫДОВІЧ 1969, 12 – 29), г. зн. ужываюцца ў мужчынскім, у жаночым і ў ніякім родах (параўн.: *зал* – *зала*, *салат* – *салата*, *клавіш* – *клавіша*, *санаторый* – *санаторыя*, *шаша* – *шасэ* і інш.). У залежнасці ад канкрэтнай суаднесенасці адушаўлёнага назоўніка, ад мастацкіх, экспрэсіўных, стылістычных мэтай выказвання фактычна кожны назоўнік у пэўным кантэксце семантычна можа надзяляцца любым родам для таго, каб больш выразна падкрэсліць тыя ці іншыя якасці адпаведных рэалій, матываваных канкрэтным родам.

У дзеясловаў **прошлага часу і ўмоўнага ладу катэгорыя роду** выражаецца адпаведнымі канчаткамі: мужчынскі род – нулявым канчаткам (параўн.: *гаварыў*, *пісаў бы* і да т.п.); жаночы род – канчаткам *-а* (параўн.: *гаварыла*, *пісала б* і да т.п.); ніякі род – канчаткамі *-а*, *-о* (параўн.: *сонца грэла*, *дзіця расло* і да т.п.). Граматычнае значэнне роду ў прыметнікаў залежыць ад роду назоўнікаў, да якіх яны дапасуюцца і род якіх яны дубліруюць і марфалагічна, і сінтаксічна. Для назоўнікаў агульнага роду і нязменных назоўнікаў дапасаваны прыметнік служыць адзіным фармальным сродкам выражэння катэгорыі роду (параўн.: *цікавае кіно*, *прыгожы какаду*, *маленькая плакса* і інш.).

Такім чынам, катэгорыя роду з’яўляецца па сваёй прыродзе лексіка-граматычнай, і нават у дачыненні да адушаўлёных назоўнікаў можа рэалізавацца ці чыста лексічнымі сродкамі (параўн.: *бацька* – *маці*, *юнак* – *дзяўчына*, *дзядзька* – *цётка* і інш.), ці словаўтваральнымі (параўн.: *студэнт* – *студэнтка*, *акцёр* – *актрыса* і інш.), ці сінтаксічнымі (параўн.: *наш дырэктар* – *наша дырэктар*, *доктар наведаў* – *доктар наведала* і інш.). Вызначальную роль пры гэтым адыгрывае семантычны крытэрыі (гл.: ЛАЙОНЗ 1978, 305), заснаваны на суаднесенасці адушаўлёнага назоўніка з пэўнай асобай. Семантычная матываванасць родавай характарыстыкі

назоўнікаў, якія абазначаюць не людзей, а іншых жывых істот, у значнай ступені залежыць ад інтарэсаў чалавека: калі гэтыя істоты маюць для чалавека пэўнае значэнне (гл.: БЕЛАРУСКАЯ ГРАМАТЫКА 1936, 15), з'яўляюцца важнымі для яго з якога-небудзь пункту гледжання (напрыклад, гаспадарчага), то іх назвы звычайна дыферэнцыруюцца ў родзе лексічнымі або граматычнымі сродкамі (параўн.: *конь* – *кабыла*, *бык* – *карова*, *баран* – *авечка*, *певень* – *курыца*, *казёл* – *каза* і інш.). Адрозніваюцца ў родзе таксама найменні буйных дзікіх жывёл, характэрных для пражывання таго ці іншага этнасу і звычайна адлюстраваных у яго фальклоры як тыповыя дзейныя асобы (параўн.: *воўк* – *ваўчыца*, *мядзведзь* – *мядзведзіца* і інш.). Як правіла, назвы дробных жывёл, большасці птушак, рыб, насякомых, а таксама тых істот, што рэдка сустракаюцца ці зусім не сустракаюцца ў жыцці пэўнага этнасу, не маюць родавых адрозненняў (параўн.: *мыш*, *ластаўка*, *лінь*, *муха*, *жук*, *акула*, *дыназаўр* і інш.).

Для неадушаўлёных назоўнікаў катэгорыя роду адыгрывае пераважна класіфікацыйную ролю, хаця і не выключана выкарыстанне дадзенага граматычнага паказчыка ў мастацкіх мэтах (параўн.: *Беларусь* – *мая шыпішына* У.Дубоўкі, *А гэты ветрык дураслівы* // *Траве зялёнай чэша грывы*, // *У садку жартуе з верабінай*, // *Як голец-хлопец той з дзяўчынай* Я.Коласа і інш.). Вядомы рускі выраз *Одесса – мама*, *Ростов – папа* ўяўляецца небеспадстаўным з семантычнага пункту гледжання, бо сілкуецца адпаведнай і надзейнай граматычнай падтрымкай, у той час як выраз *Киев – мать городов русских* выйшаў з ужытку не толькі таму, што пераразмеркаваліся найменні, звязаныя з паняццем Русь, але і па граматычнай прычыне.

Катэгорыя ліку

Лексіка-граматычная катэгорыя ліку семантычна знаходзіць сваё выражэнне ў асобным разрадзе слоў – лічэбніках, а таксама ў некаторых формах дзеясловаў, у многіх назоўніках, займенніках, прыметніках, прыслоўях, з дапамогай якіх можна выразіць (азначыць) любы лік, і дакладны, і няпэўны. У параўнанні з родам катэгорыя ліку больш паслядоўна і выразна матывуецца знешняй рэальнасцю: адзінкавасцю або множнасцю пазначаных словамі прадметаў, з'яў, прыкмет, а таксама іх расчлянёнасцю (параўн.: НЕХАЙ, ПОПЛАВСКАЯ 1983, 100). У залежнасці ад таго, злічонымі ці незлічонымі з'яўляюцца адпаведныя абазначэнні, назоўнікі беларускай мовы падзяляюцца на словы, што маюць адзіночны і множны лік, словы толькі з адзіночным лікам, або *singularia tantum*, словы толькі з множным лікам, або *pluralia tantum*. Да слоў толькі **адзіночнага ліку** належаць уласныя назвы (параўн.: *Купала*, *Беларусь*, *Мінск* і да т.п.),

рэчыўныя назоўнікі (параўн.: *вада, сена, золата* і інш.), адцягненыя назоўнікі са значэннем прыкметы, дзеяння, стану (параўн.: *братэрства, сінь, ідэалізм* і інш.), зборныя назоўнікі (параўн.: *студэнцтва, птаства, ламачча* і інш.), назвы месяцаў, напрамкі свету (параўн.: *лістапад, жнівень, поўдзень* і інш.). Pluralia tantum складаюць назоўнікі, што абазначаюць парныя або састаўныя прадметы (параўн.: *сані, акуляры, шахматы* і інш.), некаторыя абстрактныя паняцці (параўн.: *наводзіны, зносіны, гульні* і інш.), паўтаральныя дзеянні, працэсы (параўн.: *дэбаты, заняткі, жмуркі* і інш.), пэўныя часавыя адрэзкі, святы, абрады (параўн.: *канікулы, дажынкi, заручыны* і інш.), некаторыя ўласныя імёны (параўн.: *Смалявічы, Афiны, Гiмалаi* і інш.), назвы сукупнасці чаго-небудзь (параўн.: *алiменты, дрожджы, фiнансы* і інш.), найменні частак цела (параўн.: *лёгкія, бронхі, ныркі* і інш.). Некаторыя множналікавыя назоўнікі падлягаюць злічэнню (параўн.: *трое саней, двое сутак, iмат дэбатаў* і інш.). Назоўнікі з суадноснымі формамі адзіночнага і множнага ліку абазначаюць і канкрэтныя прадметы (параўн.: *стол – сталы, лiтара – лiтары, лiст – лiсты* і інш.), і адцягненыя паняцці (параўн.: *думка – думкі, тэорыя – тэорыi, погляд – погляды* і інш.).

Фармальна граматычнае значэнне назоўнікаў адзіночнага ліку праяўляецца нулявым канчаткам у назоўным склоне (параўн.: *конь, дуб, горад* і інш.), канчаткамі *-а, (-я), -о, -е* (параўн.: *галава, вiшня, акно, поле* і інш.); множнага ліку – канчаткамі *-ы, (-i)* (параўн.: *хаты, коні* і інш.), радзей *-е* (параўн.: *мiнчане, сяляне* і інш.), а таксама сінтаксічна праз формы спалучальных з назоўнікамі азначэнняў, якія або дубліруюць марфалагічна выражаныя формы ліку (параўн.: *галасiсты салавей, смачная рыба, моцнае дрэва* і інш.), або служаць адзіным сродкам яго выражэння для нязменных форм назоўнікаў (параўн.: *прыгожае кашнэ – прыгожыя кашнэ* і інш.). Асобныя назоўнікі і займеннікі ўтвараюць форму множнага ліку суплетывым спосабам (параўн.: *чалавек – людзi, я – мы* і інш.).

Для значэнняў катэгорыі адзіночнага і множнага ліку ўласцівы транспазіцыі (гл.: МАРТЫНОВ 1982, 101), бо ў пэўных сітуацыях і кантэкстах памянёныя значэнні могуць ужывацца адно на месцы другога (параўн.: *У нашых лясах водзіцца воўк і лiса і Мне не хочацца жыць у розных там аўстралiях* і інш.). Адно з істотных адрозненняў паміж катэгорыямі адзіночнага і множнага ліку палягае ў тым, што першая звязана з паняццем пэўнасці, другая – з паняццем няпэўнасці (гл.: РЕВЗИН 1977, 155 – 156).

Множны лік рэчыўных назоўнікаў часцей за ўсё мае адносіны не да ўласна ліку, а да розных тых семантычных асаблівасцяў слоў, што адлюстроўваюць гатункі, якасці, інтэнсіўнасць, аб'ём і іншыя ўласцівасці рэчаў (параўн.: *калійныя солі, малдаўскія вiны, пяскі пустыні, сiбірскія снягi* і інш.), пры гэтым падобныя словы часта тэрміналагізуюцца (гл.: АРАШОНКАВА, БУЛЫКА, ЛЮШЦІК, ПАДЛУЖНЫ 1999, 119). У

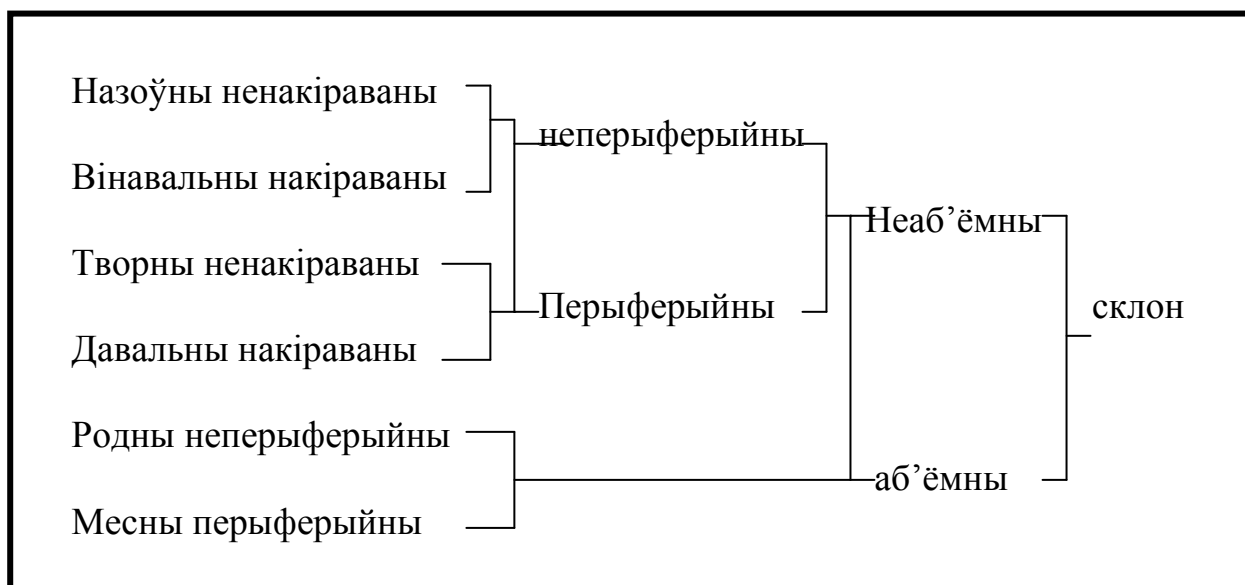
адносінах да ўласных асоб множны лік ужываецца для іх размежавання (параўн.: *братья Казловы, дзве Тані* і інш.).

У дзеясловаў значэнне множнага ліку праяўляецца марфалагічнымі сродкамі для форм цяперашняга часу і загаднага ладу (параўн.: *слуха-ю, слуха-ем, слуха-еш, слуха-еце, слуха -е, слуха-юць, слуха-й, слуха-йце*); у дзеясловаў прошлага часу і ўмоўнага ладу – адпаведнымі родавымі канчаткамі (параўн.: адзіночны лік – нулявы канчатак, *-а, -о* ў прыкладах *нёс, няс – л-а, няс-л-о* і да т.п.), а ў гэтых жа дзеяслоўных формах множнага ліку – канчаткам *-і* (параўн.: *няс-л-і* і да т. п.).

Прыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, дзеепрыметнікі, некаторыя займеннікі або дубліруюць граматычныя значэнні ліку назоўнікаў, да якіх яны дапасуюцца (параўн.: *чорны конь – чорныя коні, першая птушка – першыя птушкі, цэлы дзень – цэлыя дні* і інш.), або, як ужо зазначалася, служаць адзінай формай выражэння ліку ў нязменных назоўнікаў (параўн.: *лепшае кіно – лепшыя кіно, хуткае таксі – хуткія таксі* і інш.).

Катэгорыя склону.

Граматычная катэгорыя склону выражае адносіны паміж словамі ў сказе або ў словазлучэнні і праяўляецца фармальна праз канчаткі імён ці сінтаксічным спосабам у нескланяльных назоўнікаў праз дапасавання да іх словы. Гэта катэгорыя значна слабей матывуецца лагічнымі або знешнімі фактарамі, чым катэгорыі ліку і роду, і залежыць у асноўным ад адносін паміж словамі ў сказе (гл.: МЕЙЕ 1951, 371), прычым у адных грамах гэтай катэгорыі ў большай ступені праяўляюцца лагічныя паняцці (месны і творны склон), у другіх грамах (назоўны, родны, давальны, вінавальны) у меншай ступені (гл.: СТЕПАНОВ 1975, 141). У сучаснай беларускай мове налічваецца шэсць склонаў (назоўны, родны, давальны, вінавальны, творны, месны), акрамя таго захаваліся рэшткі клічнага склону, які, аднак, у сённяшніх граматычных апісаннях не разглядаецца ў якасці самастойнага, хаця вылучаўся ў першай беларускай граматыцы (гл.: ТАРАШКЕВІЧ 1929, 16), быў характэрным для агульнаславянскай мовы (гл.: ШАХМАТОВ 1957, 16). Значэнне кожнага склону служыць даволі складаным комплексам семантычных функцый і граматычных характарыстык (параўн.: БЮЛЕР 1993, 217 – 220), якія рэалізуюцца ў залежнасці ад ролі, месца імені ў сказе. Згодна з Р.Якабсанам, катэгорыя склону ў славянскіх мовах апісваецца праз бінарную схему, якая ілюструе наяўнасць / адсутнасць адпаведнай семантычнай прыкметы ў кожнай склонавай форме.

Значэнне накіраванасці змяшчае ўказанне на прадмет, на які скіравана дзеянне, і выражаецца формамі вінавальнага і давальнага склону імені. Значэнне перыферыйнасці канцэнтруецца ў форме імені, якое абазначае прадмет і мае ў выказванні не галоўнае, а пабочнае месца (у дадзеным выпадку – гэта творны, давальны і месны склону імені). Аб’ёмнасць прыкметы паказвае мяжу ўдзелу прадмета ў дзеянні і выражаецца формамі роднага і меснага склону (гл.: ЯКОБСОН 1985, 167 – 169).

Адзначым, аднак, што скланавыя формы імені з’яўляюцца полісемічнымі па свайму значэнню (параўн.: КАЦНЭЛЬСОН 1986, 117). Так, форма назоўнага склону можа абазначаць у беларускай мове і суб’ект дзеяння і аб’ект (у пасіўных канструкцыях); параўн.: *Зямля праграваецца* і *Зямля прагрэта* і інш.). Формай роднага склону можа выражацца частка цэлага (параўн.: *шклянка вады* і да т.п.), прыналежнасці (параўн.: *хата бацькі* і да т.п.), азначэнне (параўн.: *гады юнацтва* і да т.п.) і інш. Творны і месны склону імені таксама маюць шырокі спектр значэнняў ва ўсіх славянскіх мовах, у тым ліку і ў беларускай (гл.: КАРСКИЙ 1956, 393 – 420). Прамы аб’ект дзеяння, у сваю чаргу, можа выражацца іменем і ў родным, і ў вінавальным склону (параўн.: *чытанне кнігі* і *чытаць кнігу*), а ўскосны аб’ект у давальным, творным і месным склону (параўн.: *дзякаваць настаўніку*, *пахне яблыкам*, *закон аб адукацыі* і да т.п.).

У залежнасці ад роду і наяўнасці тых або іншых канчаткаў беларускія назоўнікі класіфікуюцца на **тры асноўныя тыпы скланення** (гл.: НАРКЕВІЧ 1976, 83 – 86). Да першага скланення належаць назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам (параўн.: *дом*, *чытач*, *Алесь* і інш.), большасць назоўнікаў ніякага роду (параўн.: *акно*, *галлё*, *поле*, *сала* і інш.) разам з пяццю імёнамі на -мя (*бярэмя*, *вымя*, *полымя*, *семя*, *целя*). Другое

скланенне ўключае ў сябе назоўнікі жаночага роду з канчаткамі *-а* (*-я*) у назоўным склоне адзіночнага ліку (параўн.: *галава, зямля* і інш.). Трэцяе скланенне ахінае назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам (параўн.: *гусь, кроў, ноч* і інш.).

Пад выдзеленыя тыпы скланення не падпадаюць **рознаскланяльныя назоўнікі** (назвы маладых істот, назоўнікі на *-мя*, назвы асоб са значэннем сацыяльнага становішча, назоўнікі агульнага роду, назоўнікі мужчынскага роду на *-а, (-я)*, некаторыя назоўнікі ніякага роду і інш.); параўн.: *ваўчаныя, імя, дваранін, армянін, плакса, мужчына, старшыня, вуха, неба* і інш. Асобны тып скланення ўтвараюць субстантываваныя прыметнікі, дзеепрыметнікі, якія скланяюцца па ўзору прыметнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду, а таксама множналікавыя назоўнікі тыпу *нажніцы, сані* і да т.п. Марфалагічна нязменныя назоўнікі, запазычаныя з іншых моў, складаюць групу **нескланяльных слоў** (параўн.: *пані, паліто, Чылі* і інш.), склон якіх, аднак, праяўляецца праз сінтаксічныя паказчыкі. З уласна беларускіх нязменных назоўнікаў трэба адзначыць жаночыя прозвішчы на зычны (параўн.: *Гурловіч, Корзюк, Раманчык* і інш.), а таксама ўтвораныя ад агульных назоўнікаў ніякага роду (параўн.: *Калена, Матавіла* і інш.), прозвішчы мужчынскага і жаночага роду на *-о* (параўн.: *Гурло, Ралько* і інш.), прозвішчы на *-іх, (-ых)* тыпу *Касых, Рудых* і інш, большасць абрэвіятур (параўн.: *БПА, МТЗ* і інш.) і некаторыя іншыя.

Назоўнікі першага скланення маюць у родным склоне адзіночнага ліку канчаткі *-а, (-я), -у, (-ю)*; параўн.: *брата, вучня, гушчару, болю* і інш.; у давальным склоне – канчаткі *-у, (-ю)*, параўн.: *брату, вучню* і інш.; у вінавальным склоне адушаўлёныя назоўнікі маюць канчаткі роднага склону, неадушаўлёныя – назоўнага (параўн.: *брата, боль* і інш.): у творным склоне – канчаткі *-ом, (-ём), -ам, (-ем)*, параўн.: *гушчаром, канём, братам, вучнем* і інш.) ; у месным склоне – канчаткі *-е, -у, (-ю), -ы, (-і)*, параўн.: *аб браце, пастуху, кавалю, кушчары, болі* і інш.

Найбольш складанымі пры напісанні служаць **канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку** роднага і меснага склонаў. Пры іх выбары трэба кіравацца нарматыўнымі слоўнікамі беларускай мовы (гл. у прыватнасці: СЛОЎНІК 1987). Звычайна канчаткі *-у (-ю)* у родным склоне адзіночнага ліку маюць наступныя групы слоў з абагульненым значэннем: абстрактныя назоўнікі са значэннем прымет, дзеянняў, пачуццяў, разумовых паняццяў, напрамкаў прасторы і неакрэсленых прамежкаў часу, грамадскіх і палітычных фармацый, з’яў прыроды, захворванняў і інш. (параўн.: *блакіту, пералёту, болю, розуму, абшару, інтэрвалу, капіталізму, ветру, радыкуліту* і да т.п.); рэчыўныя назоўнікі (параўн.: *воску, тлушчу, клею, паркалю* і да т.п.); назоўнікі са зборным значэннем (параўн.: *натоўпу, бярэзніку, рою, утылю* і да т.п.).

Для **назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку** меснага склону выбар канчаткаў залежыць ад апошняга зычнага асновы: канчатак *-е* маюць

назоўнікі з цвёрдай асновай (параўн.: *клён* – *на клёне*, *луг* – *у лузе* і інш.); канчатак *-у* прыдатны назоўнікам з асновай на *-к* (параўн.: *у банку*, *на карку* і інш.), назоўнікам на *-г*, *-х* са значэннем адцягненых паняццяў (параўн.: *бегу*, *руху* і інш.), іншамоўнага паходжання (параўн.: *дыялогу*, *цэху* і інш.), уласным назвам (параўн.: *Гамбургу*, *Цюрыху* і інш.), а таксама некаторым канкрэтным назоўнікам (параўн.: *на рычагу*, *на арэху* і інш.); канчатак *-ы* характэрны для назоўнікаў з асновай на *р*, *ц* і шыпячыя (параўн.: *у гушчары*, *на пальцы*, *аб стрыжы* і інш.); канчатак *-і* маюць назоўнікі з асновай на мяккі зычны і *й* (параўн.: *на агні*, *аб сталі*, *у музеі* і інш.).

Назоўнікі другога скланення адзіночнага ліку маюць у родным склоне канчаткі *-ы (-і)*, параўн.: *гары*, *кнігі* і інш.; у давальным склоне – канчаткі *-ой (-ою)*, *-ей (-ею)*, *-ай (-аю)*, *-яй (-яю)*, параўн.: *гарой (-ою)*, *жняёй (-ёю)*, *кнігай (-аю)*, *лініяй (-яю)* і інш.; у месным склоне – канчаткі *-е*, *-ы*, *-і*, *-э* (параўн.: *аб кнізе*, *на гары*, *аб жняі*, *на шчацэ* і інш.). Выбар канчаткаў у месным і давальным склонах як і ў назоўнікаў першага скланення залежыць ад зычнага асновы, а таксама ад месца націску: канчатак *-е* прыдатны для назоўнікаў з асновай на цвёрды зычны і *г*, *х*, якія ў беларускай мове чаргуюцца з *з*, *с*: канчатак *-э* адзначаецца ў назоўнікаў на *-к* (які чаргуюцца з *ц*) і націскам на канчатку; канчатак *-ы* маюць назоўнікі на *ж*, *ш*, *ч*, *р*, *ц*, а таксама на *-к* (які чаргуюцца з *ц*) з ненаціскным канчаткам.

Назоўнікі трэцяга скланення ў родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку маюць канчаткі *-і*, *-ы* (параўн.: *гусі*, *мышы* і інш.); канчаткі вінавальнага склону супадаюць з канчаткамі назоўнага склону; у творным склоне для гэтых назоўнікаў характэрны канчаткі *-у*, *-ю* (параўн.: *гуссю*, *мышшу* і інш.), прычым тут адзначаецца пасля галосных падаўжэнне зычных, апрача губных, *р*, *л*, калі аснова заканчваецца збегам зычных (параўн.: *радасцю*, *поўсцю* і інш.). Пасля губных і *р* асновы дадзеных назоўнікаў у творным склоне перад галоснымі пішацца апостраф (параўн.: *глыб* – *глыб'ю*, *шыр* – *шыр'ю* і інш.).

У рознаскланяльных назоўнікаў адзіночнага ліку ва ўскосных склонах адзначаюцца канчаткі, уласцівыя і першаму, і другому, і трэцяму скланенню. Назоўнікі ніякага роду на *-мя (імя, племя, стрэмя)* маюць двухварыянтнае скланенне: з суфіксам *-ен* (скланяюцца як назоўнікі другога скланення за выключэннем творнага склону, дзе яны маюць канчатак першага скланення *-ем* – *іменем, племенем, стрэменем*) і без суфікса (скланяюцца як назоўнікі першага скланення – *племя, племю, племен, аб племі*). Назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* у родным і вінавальным склонах адзіночнага ліку змяняюцца па ўзору другога скланення (параўн.: *бацькі, старшыні, бацьку, старшыню* і інш.). Канчаткі творнага склону залежаць ад тыпу асновы і націску падобных слоў: у гэтых назоўнікаў з асновай на цвёрды зычны фіксуецца ці ненаціскны канчатак *-ам* (параўн.: *бацькам, мужчынам* і інш.), ці націскны *-ой (-ею)*; параўн.: *Фамой (-ою)*, *тамадой (-ою)* і г.д.; з асновай на мяккі зычны адзначаюцца канчаткі *-ем*

(параўн.: *Васем, дзядулем* і інш.), *-ею (-ёю)*, параўн.: *суддзёй (-ёю), старшынёй (-ёю)* і г.д. Гэтаксама ў залежнасці ад асновы і націску пішуцца канчаткі давальнага і меснага склонаў (параўн.: *Фаме, аб Фаме* – другое скланенне, *мужчыну, аб мужчыну* – першае скланенне). Па гэтаму ж узору скланяюцца і назоўнікі агульнага роду пры абазначэнні імі асоб мужчынскага полу (параўн.: *гарэза, гарэзу, гарэзам, аб гарэзу*). Назоўнік *сірата* скланяецца па ўзору другога скланення незалежна ад полу абазначанай асобы (параўн. *сіраты, сіраце, сірату, сіратой (-ою), аб сіраце*). Назоўнікі са значэннем маладых істот набываюць у давальным і месным склонах суфікс *-яц* і змяняюцца па ўзору трэцяга скланення (параўн.: *ягняці, дзіцяці, аб ягняці, дзіцяці* і г.д.), а ў творным склоне маюць канчатак першага скланення (параўн.: *ягнём, дзіцём* і г.д.).

У **множным ліку назоўнікі ўсіх тыпаў скланення** маюць аднолькавыя канчаткі, за выключэннем роднага склону: назоўны склон – канчаткі *-ы (-і)* (параўн.: *мужчыны, землі* і інш.), а з асвай на *-анін -- -е* (параўн.: *мінчанін – мінчане* і інш.); давальны склон – канчаткі *-ам (-ям)*, параўн.: *мужчынам, землям* і інш.; вінавальны склон – канчаткі неадусаўлёных назоўнікаў супадаюць з канчаткамі назоўнага склону, адушаўлёных назоўнікаў – з канчаткамі роднага склону; творны склон – канчаткі *-амі (-ямі)*, параўн.: *мужчынамі, землямі* і інш.; месны склон – канчаткі *-ах (-ях)*, параўн.: *мужчынах, землях* і да т.п.

Канчаткі назоўнікаў роднага склону залежаць ад тыпу скланення: назоўнікі другога скланення маюць нулявы канчатак, калі аснова заканчваецца на адзін зычны (параўн.: *хат, сцен* і інш.), канчаткі *-аў (-яў)* -- на збег зычных (параўн.: *земляў, гуляў* і інш.), нулявы канчатак, калі другі зычны асновы гук *к* (параўн.: *думае, шапак* і інш.): назоўнікі першага скланення маюць канчаткі *-аў (-яў), -оў (-ёў), -эй (-ей)*, параўн.: *інжынераў, вучняў, братоў, аваднёў, вачэй, коней* і г.д.

Назоўнікі трэцяга скланення ў родным склоне множнага ліку пад націскам маюць канчаткі *-эй (-ей)*, параўн.: *мышэй, абласцей* і інш.; не пад націскам – канчаткі *-аў (-яў)*, параўн.: *рэчаў, даляў* і інш. Для некаторых назоўнікаў у множным ліку роднага склону адзначаюцца варыянтныя канчаткі: нулявы / *-аў (-яў)* (параўн.: *партызан / партызанаў, вішань / вішняў* і інш.; *-аў (-яў) / -эй (-ей)*; (параўн.: *печаў / пачэй, можнасцяў / можнасцей* і інш.). Свае асаблівасці скланення ў беларускай мове маюць уласныя назоўнікі. Прозвішчы на *з, к, х* з ненаціскным канчаткам *-а*, утвораныя ад адпаведных назваў прадметаў жаночага роду (параўн.: *кніга, трэска, муха* і інш.) набываюць у давальным і месным склонах канчаткі ў залежнасці ад полу асобы: пры абазначэнні асобы жаночага полу дадзеныя прозвішчы скланяюцца як адпаведныя назоўнікі другога скланення (параўн.: *Алёне Кнізе, Марыне Трэсцы, Веры Мусе* і інш.), а пры абазначэнні асоб мужчынскага полу маюць канчаткі рознаскланяльных назоўнікаў (параўн.: *Івану Кнігу, Пятру Трэску, Васілю Муху* і інш.). Астатнія прозвішчы, якія

паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду на *-а* (параўн.: *суша, луста, гушча* і інш.), скланяюцца незалежна ад полу асобы як адпаведныя назоўнікі жаночага роду. Калі ж прозвішчы на *-а* не суадносяцца з назвамі прадметаў, яны скланяюцца як адпаведныя назоўнікі мужчынскага роду толькі ў дачыненні да асоб мужчынскага полу (параўн.: *Карызна, Карызыны, Карызне, Карызну, Карызнам, Карызне*). Прозвішчы асоб жаночага полу ў гэтым выпадку не скланяюцца, а таксама не скланяюцца калі яны заканчваюцца на зычны (параўн.: *Ніны Верас, Таню Кузьмянок, Верай Бародзіч* і інш.) і калі паходзяць ад назваў прадметаў ніякага роду (параўн.: *Шыла, Калена* і інш.). Не скланяюцца прозвішчы асоб мужчынскага і жаночага роду на націскны *-о* (тыпу *Жудро, Ралько* і інш.), на *-ых, -іх* (параўн.: *Сядых, Мялкіх* і інш.). Мужчынскія прозвішчы на *-аў, -еў, -оў (-ёў), -ін (-ын)* і жаночыя на *-ав (-а), -ев (-а), -ов (-а), -ін (-а), -ын (-а)* змяняюцца па змешанаму тыпу скланення: мужчынскія прозвішчы маюць канчаткі назоўнікаў першага скланення з цвёрдай асновай у родным, давальным, вінавальным склонах (параўн.: *Пятрова, Пятрову* і г.д.), а ў творным склоне – канчатак *-ым*, як прыметнікі (параўн.: *Пятровым*), у месным склоне – канчатак *-е* (параўн.: *аб Пятрове*), або варыянтны канчатак *-у (аб Пятрову)*; жаночыя прозвішчы ў вінавальным склоне маюць канчатак назоўнікаў другога скланення (параўн.: *Пятрову*), а ў родным, давальным, творным, месным склонах – аднолькавыя канчаткі, як і ў прыметнікаў (параўн.: *Пятравой*).

Тапонімы ніякага роду змяняюцца пры скланенні па ўзору агульных назоўнікаў з адпаведнымі асновамі (параўн.: назоўны, вінавальны, родны -- *Жодзіна*, давальны – *Жодзіну*, творны – *Жодзінам*, месны – *аб Жодзіне*); тапонімы мужчынскага роду з асновай на зычны скланяюцца як назоўнікі першага скланення (словы тыпу *Днепр, Віцебск, Быхаў* і інш.); тапонімы жаночага роду на *-а (-я)* змяняюцца па мадэлі назоўнікаў другога скланення (словы тыпу *Рэчыца, Нароўля* і да т.п.). Тапонімы ў форме множнага ліку скланяюцца як адпаведныя агульныя назоўнікі (словы тыпу *Ляхавічы, Жупраны* і да т.п.).

У прыметнікаў, некаторых займеннікаў (прыметнікавых), дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў прыдатная ім катэгорыя склону цалкам залежыць ад таго назоўніка, з якім яны спалучаюцца. З улікам таго, што ў беларускай мове азначальнае слова звычайна размяшчаецца перад назоўнікам, яно і сігналізуе пра марфалагічныя якасці назоўніка (параўн.: *новаму* -- давальны склон, адзіночны лік, мужчынскі або ніякі род адпаведнага субстантыва). Асабліва выразна марфалагічная катэгорыя склону прыметнікаў праяўляецца пры іх азначэнні нязменных назоўнікаў (параўн.: *новаму дэпо, прыгожым метро, цікавага інтэрв'ю* і да т.п.).

Склонавыя канчаткі прыметнікаў, ад якіх утвараюцца субстантывы, змяняюцца па так званаму ад'ектыўнаму тыпу скланення і характарызуюцца сваёй адноснай устойлівасцю: у адзіночным ліку мужчынскага роду назоўнага склону – канчаткі *-ы (-і)*, ніякага -- *-ое, -ае (-яе)*; жаночага -- *-ая (-*

яя), роднага склону мужчынскага і ніякага роду -- *-ога, -ага (-яга)*, жаночага -- *-ой, -ай, (-яй)*. *-ое, -ае, (-яе)*; давальнага склону мужчынскага і ніякага роду -- *-ому, -аму (-яму)*, жаночага роду -- *-ой, -ай (-яй)*; вінавальнага склону жаночага роду -- *-ую (-юю)*, ніякага роду як і ў назоўным склоне; мужчынскага роду адушаўлёнага ці неадушаўлёнага як і ў родным ці назоўным склонах; у творным склоне для мужчынскага і ніякага роду – канчаткі *-ым (-ім)*, жаночага роду – канчаткі *-ой, -ай, (-яй), -ою, -аю (-яю)*: у месным склоне для мужчынскага і ніякага роду – канчаткі *-ым (-ім)*, для жаночага роду – канчаткі *-ой, -ай (-яй)*. У множным ліку для ўсіх родаў канчаткі прыметнікаў супадаюць: назоўны склон -- *-ыя (-ія)*, родны -- *-ых (-іх)*, давальны -- *-ым (-ім)*, вінавальны, як і ў назоўным або родным, творны -- *-ымі (-імі)*, месны -- *-ых (-іх)*.

Прыметнік

Часціна мовы, якая называе статычную прыкмету або ўласцівасць рэаліі, абазначанай назоўнікам, і мае залежныя ад яго граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону. Пры гэтым з семантычнага пункту гледжання абазначаная прыметнікам прыкмета не мае аб'ёму, але пры спалучэнні з назоўнікам аўтаматычна набывае яго (гл.: ТЕНЬЕР 1988, 81), рэалізуе толькі з ім, бо ўтварае разам адзіны семантычны комплекс (гл.: БАЛЛИ 1955, 226). З улікам гэтых залежных ад назоўнікаў граматычных форм да прыметнікаў далучаюцца парадкавыя лічэбнікі, прыметнікавыя займеннікі, дзеепрыметнікі, якія першасна выступаюць у атрыбутыўнай функцыі, што сінтаксічна афармляецца дапасаваным азначэннем. Другаснай функцыяй прыметнікаў з'яўляецца іх выступленне ў ролі прэдыкатыва (гл.: ШАКУН 1953), своеасаблівага сінтаксічнага цэнтра выказвання, калі яны служаць састаўной часткай выказвання (параўн.: *высокае і прыгожае дрэва* і *Дрэва было высокім і прыгожым*), часцей за ўсё ў творным склоне, прэдыкатыўныя канструкцыі з якімі пачалі актыўна ўжывацца яшчэ ў старабеларускай мове (гл.: БУЛАХАЎ 1971, 39). Па сваіх лексіка-граматычных асаблівасцях прыметнікі падзяляюцца на якасныя, што непасрэдна абазначаюць прыкмету рэаліі (параўн.: *зялёная трава, цікавая думка* і да т.п.), і адносныя, што выражаюць прыкмету рэаліі праз супастаўленне з іншай рэаліяй (параўн.: *птшынае гняздо, нарачанскі край* і да т.п.).

Якасныя прыметнікі выражаюць прыкметы, што праяўляюцца з рознай ступенню інтэнсіўнасці і граматычна афармляюцца з дапамогай паказчыкаў вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання, дапускаюць сваю лагічную інтэрпрэтацыю, матываванай адпаведнай якасцю прадметаў (гл.: ЕСПЕРСЕН 1958, 285). Сярод адносных прыметнікаў вылучаюцца прыналежныя, якія выражаюць індывідуальна свае адносіны да пэўнай асобы

(параўн.: *бацькава хата, вучнёўскі сшытак* і інш.). Праз пераносныя значэнні адносныя прыметнікі ў пэўных кантэкстах здольны выступаць у ролі якасных (параўн.: *жалезны характар, залатая душа* і інш.), і наадварот, якасныя прыметнікі ў адпаведных кантэкстах набываюць роль адносных (параўн.: *чорны хлеб, звонкі гук у сэнсе 'зычны'* і інш.).

Вышэйшая ступень параўнання якасных прыметнікаў мае простую (сінтэтычную) форму выражэння, што ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў – *ейш (-эйш)* тыпу *смелы – смялейшы, ціхі – цішэйшы* і да т.п., і складаную (аналітычную), што ўтвараецца праз далучэнне да адпаведных прыметнікаў слоў *больш (болей), менш (меней)*, тыпу *больш каштоўны, менш якасны* і інш. (гл.: БУЛАХАЎ 1964, 169 – 184). Простая форма найвышэйшай ступені ўтвараецца з дапамогай прыстаўкі *най-*, якая далучаецца да простага формы вышэйшай ступені (параўн.: *дабрэйшы – найдабрэйшы* і інш.), а складаная форма ўтвараецца аналітычным спосабам з дапамогай слоў *самы, найбольш, найменш*, якія далучаюцца да зыходнай формы якасных прыметнікаў (параўн.: *самы добры, менш прыгожы* і інш.).

Якасныя прыметнікі могуць выступаць у поўнай і кароткай форме (параўн.: *вясёлы – весел, смутны – смуцен* і інш.), але кароткія формы ў сучаснай беларускай мове з'яўляюцца малаўжывальнымі (гл.: КАВАЛЁВА, СЦЯЦКО 1970, 95); яны не скланяюцца як раней і амаль паўсюдна выцеснены поўнымі формамі (гл.: ЯНКОЎСКИ 1983, 161 – 163). Кароткія прыметнікі пры сваім выкарыстанні выступаюць пераважна ў ролі прэдыкатываў, выражаюць не пастаянныя, а часовыя прыкметы, знаходзяць прымяненне ў некаторых паэтычных творах (параўн.: *Люб і смуцен час прыгоды, Даль імгліста нерухома* ў Я. Коласа і інш.), ва ўстойлівых выразях (параўн.: *Славен бубен за гарамі, Кожны кулік на сваім балоце вялік* і інш.), практычна не ўжываюцца як азначэнні ў іншых відах маўленчай дзейнасці. Для якасных прыметнікаў уласціва антанімія (параўн.: *добры – дрэнны, разумны – дурны* і інш.).

Займеннікавыя прыметнікі (параўн.: *мой, твой, наш, гэты, які, усякі* і інш.), гэтаксама як і субстантыўныя займеннікі (параўн.: *я, мы, хто, нішто* і інш.), выконваюць аднолькавую функцыянальную ролю, выступаюць у якасці замяшчальнікаў знамянальных слоў, аднак розняцца паміж сабой тым, што граматычныя катэгорыі першых (займеннікавых прыметнікаў) вызначаюцца тымі назоўнікамі, з якімі яны спалучаюцца; а ў другіх (субстантыўных займеннікаў) праяўляюцца самастойна. Сярод займеннікавых прыметнікаў вылучаюцца прыналежныя (параўн.: *мой, наш, ваш* і інш.), указальныя (параўн.: *гэты, той, такі* і інш.), азначальныя (параўн.: *кожны, увесь, іншы* і г.д.), пытальна-адносныя (параўн.: *чый, які, каторы* і інш.), няпэўныя (параўн.: *абы-чый, які-небудзь, чый-небудзь* і інш.), адмоўныя (параўн.: *нічый, ніякі* і інш.). Дадзеныя займеннікавыя прыметнікі спалучаюцца ў родзе, ліку, склоне з адпаведнымі назоўнікамі, але гэта не

тычыцца займеннікаў тыпу *які*, што выкарыстоўваюцца ў якасці злучнікавых слоў (параўн.: *кніга, якую я чытаў; кніга, над якой я задумаўся*, і г.д.).

З дэрывацыйнага пункту гледжання ў беларускай мове выдзяляецца даволі вялікі разрад складаных прыметнікаў, якія ўзнікаюць часцей за ўсё праз злучэнне двух (радзей трох) знамянальных слоў тыпу *высакародны, аксамітна-чорны, бел-чырвона-белы* і інш. (гл.: ГНЕЎКА 1963).

Як і сярод назоўнікаў, сярод прыметнікаў ёсць група нязменных слоў, якія не скланяюцца, не змяняюцца па родах і ліках, маюць ва ўсіх выпадках свайго ўжывання нулявы канчатак. Звычайна нязменныя прыметнікі з'яўляюцца запазычанымі словамі, выступаюць у сінтаксічнай функцыі азначэнняў, але ў адрозненне ад уласнабеларускіх і засвоеных запазычаных прыметнікаў займаюць у словазлучэнні постпазіцыйнае месца (параўн.: *колеракі, вага нета, гатунак люкс, мова хіндзі* і інш.). Арганічна засвоенныя беларускай мовай запазычаныя словы падобнага тыпу могуць набываць поўную форму прыметнікаў і граматычна змяняцца як і яны (параўн.: *тканіна колеру бардо і бардовая тканіна, бардовай тканіны, бардовы піджак, бардовыя піджакі* і інш.).

Пераважная большасць прыметнікаў скланяецца па прыведзенаму вышэй ад'ектыўнаму тыпу субстантывавальных прыметнікаў (гл. папярэдні параграф), але прыналежныя прыметнікі змяняюцца па змешанаму тыпу скланення. У назоўным і вінавальным склонах яны маюць кароткую форму: у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду – нулявы канчатак (параўн.: *бацькаў, Алесяў* і інш.), жаночага роду – канчатак *-а* (параўн.: *сястрына хустка* і інш.), ніякага роду не пад націскам *-а* (параўн.: *птушкіна гняздо* і інш.), а пад націскам *-о* (параўн.: *даччыно кашнэ* і інш.). У вінавальным склоне прыналежныя прыметнікі адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду пры спалучэнні з неадушаўлёнымі назоўнікамі маюць кароткую форму, як і ў назоўным склоне (параўн.: *бацькаў дом, бацькава поле* і інш.), а прыналежныя прыметнікі жаночага роду маюць кароткую форму з канчаткам *-у* (параўн.: *бацькаву хату, Аленчыну кнігу* і інш.). Прыналежныя прыметнікі множнага ліку ўсіх родаў у назоўным і вінавальным склонах маюць кароткую форму з канчаткам *-ы* (параўн.: *бацькавы гоні, матчыны клопаты* і інш.). Ва ўсіх астатніх склонах канчаткі прыналежных прыметнікаў супадаюць з канчаткамі прыметнікаў ад'ектыўнага тыпу скланення.

Лічэбнік

Часціна мовы, якая абазначае пэўную або няпэўную колькасць, мае катэгорыю склону, а таксама менш выразна граматычныя катэгорыі роду і ліку. Лічэбнікі могуць ужывацца ў якасці самастойных слоў, што абазначаюць адцягнены лік, і несамастойна ў спалучэнні з субстантывамі. Колькасць лічэбнікаў у беларускай мове, як і ў іншых мовах

свету, служыць закрытым мноствам (гл. ЧЕЙФ 1975, 261), але іх камбінацыямі (спалучэннямі асобных лічэбнікаў) можна выразіць бясконцы лік розных адзінак. З **семантычнага пункту гледжання лічэбнікі падзяляюцца** на пэўна-колькасныя, што фіксуюць дакладны лік чаго-небудзь (параўн.: *сем, дваццаць, сто* і інш.) і няпэўна-колькасныя (гл.: ВЯРХОЎ 1961, 4, 21), якія выражаюць недакладны лік адзінак (параўн.: *многа, мала, шмат, некалькі* і інш.).

Сярод пэўна-колькасных лічэбнікаў выдзяляюцца зборныя, што абазначаюць колькасць як адно цэлае, адзінства (параўн.: *сямёра, пяцёра* і інш.), дробавыя, што абазначаюць часткі цэлага (параўн.: *адна пятая, тры сёмых* і інш.) або цэлае і яго часткі (параўн.: *шэсць цэлых восем дзесятых* і інш.), прычым могуць выражаць і незлічоныя прадметы, адцягненыя паняцці, матэрыяльныя рэчывы (параўн.: *тры пятых аб'ёму вады, дзве трэціх насельніцтва* і інш.). Зборныя назоўнікі часцей за ўсё спалучаюцца з назвамі маладых істот (параўн.: *трое ягнят, пяцёра парасят* і інш.), асобамі мужчынскага полу (параўн.: *двое салдат, чацвёрка вучняў* і інш.), субстантываванымі прыметнікамі, асабовымі займеннікамі, множналікавымі назоўнікамі (параўн.: *двое незнаёмых, нас трое, чацвёрка саней* і інш.), пры набыцці імі сэнсу прыслоўяў тыпу *ўдвох* (гл.: ЧЕРНЫШЕВ 1970, 542). Зборныя лічэбнікі не маюць роду і ліку, утвараюцца звычайна ад колькасных лічэбнікаў у межах ад двух да дзесяці, натуральна робяцца субстантывамі (параўн.: *Сямёра аднаго не чакаюць* і інш.), рэдка выкарыстоўваюцца ў навуковым і ў афіцыйна-дзелавым стылях. Зборны лічэбнік *абодва* (мужчынскі і ніякі род) у жаночым родзе мае форму *абедзве*, а пры спалучэнні з назоўнікамі, што абазначаюць асоб мужчынскага і жаночага роду, ужываецца форма *абое* (гл.: СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА 1997, 116 – 117).

Як і дробавыя лічэбнікі, няпэўныя спалучаюцца з назоўнікамі, што абазначаюць матэрыяльныя рэчывы, абстрактныя рэаліі (параўн.: *шмат снегу, мала розуму* і інш.).

Лічэбнікі з'яўляюцца тыповымі не граматычнымі, а лексіка-граматычнымі разрадамі слоў, бо выражанае імі паняцце мае найперш семантычную прыроду (гл.: СУПРУН 1969, 4), у той час як марфалагічныя катэгорыі прадстаўлены ў іх непаслядоўна і менш выразна (гл.: РЕФОРМАТСКИЙ 1987, 77 – 81), таму што адны лічэбнікі надзелены граматычнымі характарыстыкамі назоўнікаў (словы тыпу *тысяча, мільён* і інш.), другія -- прыметнікаў (парадкавыя лічэбнікі), трэція маюць не зусім вызначаны граматычны статус (словы тыпу *шмат, некалькі* і інш.). У матэматыцы лічэбнікі выступаюць як абазначэнні абстрактных велічынь і могуць функцыянаваць самастойна, без спалучэння з назоўнікамі (параўн.: *Тры плюс тры будзе шэсць* і да т.п.). У адрозненне ад слоў іншых часцін мовы многія лічэбнікі могуць дубліравацца на пісьме лічбамі, і арабскімі, і

лацінскімі, якія ўжываюцца часта ў пісьмовым тэксе побач і ў спалучэнні з вербальнымі сродкамі (параўн.: *у 1999 годзе, 2/3 атрыманай сумы* і інш.).

Па сваёй граматычнай структуры лічэбнікі падзяляюцца на простыя, складаюцца з аднаго кораня (параўн.: *два, тры, пяць* і інш.), складаныя, маюць як мінімум дзве асновы (параўн.: *пяцьдзесят, пятнаццаць* і інш.), састаўныя, утвараюцца з двух і болей лічэбнікаў-слоў (параўн.: *трыццаць тры, пяцьсот семдзесят шэсць* і інш.). Асноўнай граматычнай прыкметай лічэбнікаў служыць катэгорыя склону, бо ўсе яны, акрамя *паўтара, паўтары, дзевяноста, мала, шмат, многа, нямала*, скланяюцца. Па родах і ліках змяняецца толькі колькасны лічэбнік *адзін*, а толькі па родах – *паўтара, паўтары, абодва, абедзве, два, дзве*. Астатнія колькасныя лічэбнікі не маюць катэгорый роду і ліку, апроча тых, што належаць па сваіх граматычных прыкметах да назоўнікаў (словы тыпу *більён, мільярд* і інш.). У склад назоўнікаў уключаюцца ўтвораныя ад лічэбнікаў словы нахталт *тройка, сотня, дзесятак* і інш., якія маюць родавыя адрозненні, спалучаюцца з лічэбнікамі і прыметнікамі (параўн.: *адна пяцёрка, цудоўная дзесятка* і інш.) і акрамя ліку выражаюць прадметнасць. Пэўныя колькасныя лічэбнікі пры постпазіцыйным ужыванні выражаюць прыблізную колькасць (параўн.: *сем чалавек і чалавек сем* і інш.). Катэгорыю адушаўлёнасці маюць толькі лічэбнікі *адзін, два, тры, чатыры*. Асобную невялікую групу лічэбнікаў складаюць займенніковыя, што ўключаюць у свой склад словы *колькі, некалькі, столькі, гэтулькі* і інш. Дадзеныя словы выступаюць як адносныя і пыталныя займеннікі, у спалучэнні з дзеясловамі як прыслоўі, а таксама ўжываюцца для абазначэння няпэўнай колькасці (гл.: ЧАБЯРУК 1977, 8). У апошнім выпадку гэтыя словы звычайна спалучаюцца з назоўнікамі ў родным склоне (параўн.: *столькі радасці, колькі хваляванняў* і інш.) і скланяюцца як прыметнікі множнага ліку.

Парадкавыя лічэбнікі па сваёй семантыцы адносяцца да лічэбнікаў, а па граматычных уласцівасцях – да прыметнікаў. У першым выпадку яны суадносяцца з пэўнымі колькаснымі паняццямі, маюць сваё вызначанае месца пры лічэнні, могуць выражацца на пісьме лічбамі (параўн.: *11-ы паверх, 2000-ы год* і інш.). Марфалагічныя катэгорыі роду, ліку, склону ў парадкавых лічэбніках прадстаўлены як і ў граматычна зменных прыметнікаў. У састаўных лічэбніках пры гэтым скланяецца толькі апошняе слова (параўн.: *у тысяча дзевяцьсот дзевяноста дзевятым годзе* і інш.).

Граматычнай асаблівасцю **дробавых лічэбнікаў** служыць тое, што яны ўтвараюцца з колькасных лічэбнікаў (у лічніку) і парадкавых (у назоўніку); параўн.: *адна трэцяя, тры пятых* і інш. Пры спалучэнні дробавых лічэбнікаў з назоўнікамі, апошнія ўжываюцца ў родным склоне (параўн.: *адна чацвёртая кілаграма* і інш.). Да дробавых лічэбнікаў адносяцца словы *паўтара* (ужываецца ў спалучэнні з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду) і *паўтары* (выкарыстоўваецца ў спалучэнні з назоўнікамі жаночага роду).

Колькасныя лічэбнікі *адзін, два, тры, чатыры* дапасуюцца да назоўнікаў, а лічэбнікі ад *пяці* і вышэй граматычна кіруюць назоўнікамі.

Скланенне лічэбнікаў адбываецца па розных узорах. Лічэбнікі *адзін, адна, адно* скланяюцца як прыметнікі, лічэбнікі *пяць – дзесяць, адзінаццаць – дваццаць, трыццаць* скланяюцца па ўзору скланення назоўнікаў жаночага роду тыпу *радасць*. Лічэбнікі *сорак, сто* маюць толькі дзве склонавыя формы (назоўны і вінавальны – *сорак, сто*, астатнія склоны – *сарака, ста*). Зборныя лічэбнікі скланяюцца як займеннікі *твае, свае*. У дробавых і састаўных лічэбнікаў скланяюцца ўсе кампаненты-словы, у складаных лічэбнікаў *дзвесце – дзевяцьсот* скланяюцца абедзве часткі, якія маюць канчаткі назоўнікаў ніякага роду множнага ліку.

Займеннік

Часціна мовы, якая ўказвае на прадмет, колькасць, якасць, фактычна замяняе пры гэтым словы іншых часцін мовы пры няведанні адпаведных назваў ці наўмысна, або можа замяняцца імі, калі вядомы адпаведныя рэаліі. Колькасць займеннікаў, гэтаксама як і лічэбнікаў, абмежаваная; яны ўтвараюць закрытае мноства, прыдатныя ўсім мовам свету (гл.: БЕНВЕНИСТ 1974, 285). Нягледзячы на марфалагічную разнароднасць займеннікаў (гл.: БЛОХ 1986, 75), яны аб'ядноўваюцца тым, што ўваходзяць у адно **поле дэйксісу**, ці ўказальнае поле, сітуацыйныя па семантыцы, здольныя выступаць на месцы іншых імён і ў эўфемістычнай функцыі (гл.: РЕФОРМАТСКИЙ 1979, 93).

У залежнасці ад таго, словы якіх часцін мовы замяшчае займеннік, вылучаюцца займеннікі-назоўнікі (параўн.: *ты, яны, хто* і інш.), займеннікі-прыметнікі (параўн.: *наш, свой, твой* і інш.), займеннікі-лічэбнікі (параўн.: *колькі, столькі, гэтулькі* і інш.), займеннікі-прыслоўі (параўн.: *адсюль, тады, так* і інш.), а таксама магчыма і займеннікі-прэдыкатывы (гл.: МАСЛОВ 1987, 166). Для ўсіх займеннікаў характэрна катэгорыя склону, але граматычныя катэгорыі роду і ліку праяўляюцца імі непаслядоўна і звязаны з пэўнымі разрадамі займеннікаў. З улікам найперш семантычных асаблівасцяў **выдзяляюцца займеннікі асабовыя** (*я, ты, ён, яна, яно, мы, вы, яны*), зваротны (*сябе*), **прыналежныя** (*мой, твой, свой, яго, яе, наш, ваш, іх*), **указальныя** (*гэты, гэтакі, такі, той*), **азначальныя** (*кожны, іншы, сам, самы, увесь, усякі, усё, усе, уся*), **пытальна-адносныя** (*хто, што, які, чый, каторы*), **адмоўныя** (*ніхто, нішто, нічый, ніякі*), **няпэўныя** (*нехта, нешта, некаторы, хтосьці, штосьці, абы-хто* і інш.; гл.: СЦЯШКОВІЧ 1977).

Асабовыя займеннікі служаць аналітычным сродкам выражэння персанальнасці (гл.: ВІНОКУР 1990, 243), прычым займеннікі 3-й асобы выражаюць не толькі персону, а і выступаюць у ролі найбольш абагульненага

ўказальніка на ўсе магчымыя прадметы, з'явы, прыкметы, паняцці ў якасці іх замяняльніка. **Асабовыя займеннікі** *я, ты* не маюць марфалагічнай катэгорыі роду, якая, аднак, праяўляецца сінтаксічнымі сродкамі праз прэдыкатыўную сувязь з дзеясловамі прошлага часу (параўн.: *я быў, ты быў, я была, ты была*), або з магчымымі азначэннямі, што часцей за ўсё выступаюць у якасці прыдатка (параўн.: *я, зацікаўлены кнігай ; яна, зацікаўленая кнігай, і інш.*). Катэгорыя ліку ў асабовых займеннікаў *я, ты* праяўляецца праз суплетыўныя формы *мы, вы*, якія абазначаюць мноствы розных асоб уключна *я, ты*. Для асабовых займеннікаў характэрна транспазіцыя (гл.: ЮРЭВІЧ 1983, 118), г. зн. адзін займеннік ужываецца ў значэнні і на месцы іншага. *Мы* можа абазначаць *я, вы*, можа выступаць на месцы *ты* (так званая форма ветлівасці), *ён* -- на месцы і *я*, і *ты* і г.д. Пры скланенні асабовых займеннікаў адзначаецца суплетывізм асноў (параўн.: назоўны -- *я, ты, мы, вы, ён, яна, яно, яны*; родны -- *мяне, цябе, нас, вас, яго, яе, яго, іх*; давальны -- *мне, табе, нам, вам, яму, ёй, яму, ім*; вінавальны -- *мяне, цябе, нас, вас, яго, яе, яго, іх*; творны -- *мною (-ою), табою (-ою), намі, вамі, ім, ёй (-ёю), ім, імі*; месны -- *аба мне, аб табе, аб нас, аб вас, аб ім, аб ёй, аб іх*).

Зваротны займеннік *сябе (сабе)* ўказвае на тое, што аб'ектам дзеяння служыць сам суб'ект, або асоба, прадмет і інш., пра якія ідзе гаворка. Гэты займеннік не мае катэгорыі ліку, роду, а таксама назоўнага склону (у творным склоне мае дзве формы -- *сабой і сабою*), можа адносіцца да 1-й, 2-й, 3-й асобы абодвух лікаў, выступае ў сказе як дапаўненне, скланяецца па ўзору займенніка *ты*, можа выступаць у функцыі часціцы (параўн.: *Маўчыць сабе ды і ўсё і інш.*).

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на 1-ю, 2-ю, 3-ю асобы, якія з'яўляюцца ўладальнікамі прадмета: *мой, наш* – 1-я асоба; *твой, ваш* – 2-я асоба; *яго, яе, іх* – 3-я асоба; *свой* – усе тры асобы. Прыналежныя займеннікі *мой, твой, наш, ваш* маюць катэгорыі ліку, роду, склону (скланяюцца па ўзору прыметнікаў); займеннікі *яго, яе, іх* не скланяюцца. У некаторых склонавых формах прыналежных займеннікаў магчымы варыянтныя канчаткі (параўн.: *нашы і нашыя, нашай і нашаю і інш.*).

Указальныя займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі* маюць марфалагічныя формы роду, ліку, склону; скланяюцца па ўзору прыметнікаў). Значэнні займеннікаў *гэты, той* з'яўляюцца карэлятыўнымі: яны ўжываюцца пры ўказанні адпаведна на блізкі і далёкі прадметы. Займеннікі *такі, гэтакі* ўдакладняюць або выдзяляюць сэнс пры характарыстыцы якасці прадмета, могуць паказваць падабенства рэалій.

Лічэбнікавыя займеннікі *столькі, гэтулькі*, што адносяцца да ўказальных, не маюць катэгорый роду і ліку, скланяюцца па ўзору прыметнікаў множнага ліку. Займеннік *гэты (гэта)* можа набываць вельмі адцягненае значэнне і субстантываецца (параўн.: *Гэта было зусім нядаўна і інш.*). У вусным маўленні ўказальныя займеннікі часта суправаджаюцца

такім паралінгвістычным сродкам, як жэст, што ўдакладняе іх змест; на пісьме іх значэнне вынікае з кантэксту, дзе яны могуць выражаць, у прыватнасці, і ступень якасці (параўн.: *Хлопчык такі разумны і інш.*), выступаць у граматычнай функцыі звязкі (параўн.: *Лес – гэта наша багацце і інш.*).

Азначальныя займеннікі *іныя, кожны, любы, сам, самы, увесь, усякі* выражаюць абагульненую якасць або маюць выдзяляльны сэнс, характарызуюцца граматычнымі катэгорыямі роду, ліку, склону (скланяюцца па ўзору скланення прыметнікаў з адпаведнай асновай – цвёрдай ці мяккай). Займеннікі *кожны, любы, усякі* служаць сінонімамі, выкарыстоўваюцца для вылучэння прадметаў з аднароднай сукупнасці (параўн.: *кожны з іх, любы з іх, усякі з іх*). Займеннікі *ўвесь, усе, усё* здольны субстантывавацца (параўн.: *Усе выйшлі на працу і інш.*), а некаторыя азначальныя займеннікі ў пэўных кантэкстах набываюць ролю або мадальнага слова, або ўзмацняльнай часціцы, або выкарыстоўваюцца для выражэння ступені якасці (параўн.: *на самай справе, усё лягчэй, самы лепшы і інш.*).

Пытальна-адносныя, ці пытальныя і адносныя займеннікі ўключаюць у сябе адны і тыя ж словы (*хто, што, які, чый, каторы*), якія ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах ужываюцца ў адной форме (гл.: СЕМЕРЕНЬИ 1980, 224), аднак, адрозніваюцца функцыянальна і таму, па сутнасці, з'яўляюцца амонімамі. У першай функцыі гэтыя словы выражаюць пытанні аб асобах, істотах, прадметах, іх якасцях ці прыналежнасці, што ў вусным маўленні выражаецца інтанацыйна, на пісьме – пытальным знакам. У другой функцыі дадзеныя займеннікі выражаюць сэнсавыя і граматычныя адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа. Займеннікі *каторы, чый, які* характарызуюцца марфалагічнымі катэгорыямі роду, ліку, склону (скланяюцца па ўзору прыметнікаў), а ў займеннікаў *хто, што* род і лік могуць выражацца не марфалагічнымі, а сінтаксічнымі сродкамі; пры скланенні гэтыя займеннікі набываюць суплетыўныя формы (параўн.: *хто -- каго – каму і інш., што – чаго – чаму і інш.*). У даданых сказах адносныя займеннікі могуць выступаць і ў ролі галоўных членаў сказа, і ў ролі даданых. Слова *каторы* служыць сінонімам слова *які* і ўжываецца ў сучаснай беларускай мове даволі рэдка.

Няпэўныя займеннікі *нехта, нешта, абы-хто, абы-што, хто-небудзь, што-небудзь, хтосьці, нейкі, некаторы і інш.* указваюць на невядомыя прадметы (адушаўленыя і неадушаўленыя), тыя ці іншыя прыкметы, на прыналежнасць прадметаў, значэнні якіх не вынікае з кантэксту і не вызначаецца ім (гл.: GLUSZKOWSKA 1985). Для няпэўных займеннікаў характэрны катэгорыі роду, ліку, склону, якія ў іх супадаюць з адпаведнымі пытальна-адноснымі займеннікамі, што выкарыстоўваюцца для іх утварэння з дапамогай афіксаў *не-, абы-, -небудзь, -сьці*. Адмоўныя займеннікі (*ніхто, нішто, ніякі, нічый, некага, нечага*) указваюць на адсутнасць тых рэалій, якія яны абазначаюць. Дадзеныя займеннікі выкарыстоўваюцца ў адмоўных

сказах, дзе ёсць словы *не, няма* (параўн.: *Ніхто не хацеў паміраць, Нічога на сталае няма* і інш.), утвараюцца ад пыталых шляхам далучэння прэфікса *ні-*. Займеннікі *ніхто, нішто* выступаюць у сказе як субстантывы. Адмоўныя займеннікі скланяюцца па ўзору скланення адпаведных пыталых. Словы *некага, нечага* не маюць назоўнага склону, гэтаксама як і займеннік *сябе*, але яны належаць да малаўжывальных у сучаснай беларускай мове.

У якасці займеннікаў могуць выступаць словы іншых часцін мовы, напрыклад, колькасны лічэбнік *адзін*, парадкавы – *другі* (параўн.: БУСЛАЕВ 1992, 236), прыметнік *цэлы* і інш. (параўн.: *Адзін з іх быў тут цэлы дзень* і інш.), што называецца пранаміналізацыяй. Аднак значна часцей самі займеннікі выступаюць у ролі іншых часцін мовы. Так, значэнні субстантываў могуць набываць азначальныя, прыналежныя займеннікі (параўн.: *кожны хоча, нашы ідуць* і інш.). У якасці часціц могуць ужывацца зваротны займеннік *сабе*, указальны займеннік *гэта*, слова *ўсё*, займеннікі *колькі, які*, словы *штосьці, нешта* і інш. (гл.: СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА 1997, 140—141).

Дзеяслоў

Агульная характарыстыка дзеяслова і яго трыванні

Часціна мовы, якая выражае дзеянне або стан асоб, прадметаў, з’яў з дапамогай граматычных катэгорый асобы, часу, трывання, стану, ладу, пераходнасці / непераходнасці. Формамі дзеяслова выражаюцца таксама катэгорыі ліку, а ў прошлым часе і катэгорыя роду. З семантычнага пункту гледжання дзеяслоў характарызуецца як носьбіт працэсуальнай прыкметы, якая доўжыцца ў часе, з фармальнага – здольнасцю ўтварацца ад любых самастойных слоў (гл.: ВАСІЛЕЎСКИ 1970, 101 – 102), наяўнасцю такіх разрадаў унутры сябе, як інфінітыў, асабовыя і безасабовыя дзеясловы, пераходныя і непераходныя дзеясловы, зваротныя дзеясловы, дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўі. Інфінітыў і дзеепрыслоўе адносяцца да нязменных слоў і часам вылучаюцца ў асобны граматычны разрад разам з прыслоўямі, формамі параўнання ступеней прыметнікаў (параўн.: УШАКОВ 1995, 107).

Зменным формам дзеяслова прыдатна катэгорыя ліку, што залежыць ад тых слоў, з якімі дзеяслоў граматычна звязваецца ў выказванні (параўн.: *студэнт чытае, яны чытаюць* і інш.). Асабовыя формы дзеясловаў спрагаюцца (змяняюцца па часе, асобе, ліку, ладзе, роду), выступаюць у сказе як прэдыкатывы (гл.: ЖИРМУНСКИЙ 1976, 76 – 77). З усімі дзеяслоўнымі формамі спалучаюцца прыслоўі. Агульнакатэгарыяльнымі граматычнымі значэннямі дзеясловаў служаць трыванне і стан, астатнія катэгорыі ўласцівы толькі асобным разрадам дзеясловаў.

Катэгорыя трывання ўваходзіць у больш глабальную катэгорыю аспектуальнасці (гл.: МАСЛОВ 1984, 5) і звязана з выражэннем абмежаванасці або неабмежаванасці дзеяння, якое мае часта суадносныя дзеяслоўныя формы закончанасці / незакончанасці (гл.: МАЦКЕВІЧ 1959, 82). Значэнне абмежаванасці з'яўляецца маркіраваным (гл.: МЕЛЬЧУК 1998, 19) і абазначае дзеянне ці адзінкавае непадзельнае (параўн.: *хлопнуць, крыкнуць* і інш.), ці непадзельнае з невыражанай працягласцю (*прачытаць, паслухаць* і інш.), ці падзельнае працяглае (параўн.: *папаліць, папастукаць* і інш.). Усе адзначаныя дзеясловы маюць закончанае трыванне, якім супрацьпастаўляюцца дзеясловы незакончанага трывання, што выражаюць дзеянні, не абмежаваныя ў сваёй праяве, у прыватнасці, паўтаральныя (параўн.: *стукаць, ляпаць* і інш.), падзельныя працяглыя (параўн.: *выбгаць, выхадзіць* і інш.), непадзельныя з невыражанай працягласцю (параўн.: *пісаць, чытаць* і інш.; гл.: ЛОМТЕВ 1956, 119). Пры супадзенні лексічных значэнняў дзеясловы закончанага і незакончанага трывання ўтвараюць суадносныя пары, члены якіх адрозніваюцца толькі граматычна (параўн.: *рабіць – зрабіць, ламаць – адламаць, гаварыць – сказаць* і інш.) Фармальна завершанасць дзеяння фіксуецца дзеясловамі закончанага трывання прошлага часу (*прачытаў, зрабіў, адламаў* і інш.), тады як дзеясловы закончанага трывання будучага часу паказваюць, што дзеянне завершыцца пасля моманту гутаркі (параўн.: *прачытаю, зраблю, адламаю* і інш.).

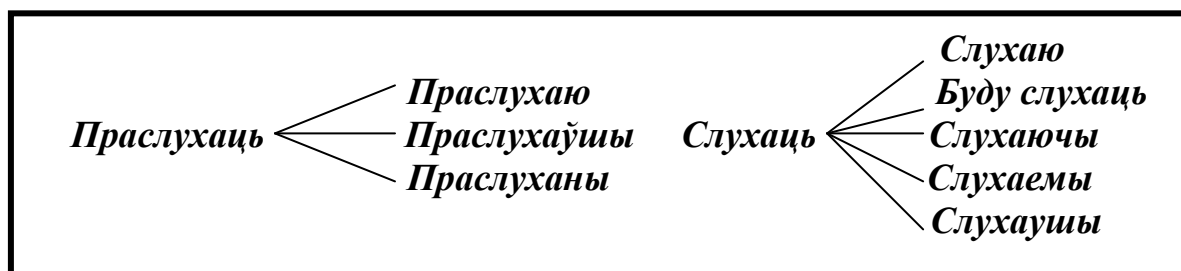
Дзеясловы, якія не ўтвараюць суадносных пар у адносінах да выражэння мяжы дзеяння, называюцца аднатрывальнымі і могуць мець або толькі форму закончанага трывання (параўн.: *расплакацца, набыць* і інш.), або толькі форму незакончанага трывання (параўн.: *ганарыцца, адсутнічаць* і інш.)

Дзеясловы незакончанага трывання спалучаюцца з іншымі дзеясловамі тыпу *скончыць, пачаць* і да т.п., а дзеясловы закончанага трывання з падобнымі дзеясловамі не спалучаюцца. Дзеясловы, што не ўтвараюць суадносных трывальных пар, маюць асаблівасці ў сваёй лексічнай семантыцы, якая характарызуецца ўказаннем на пачынальнасць дзеяння (параўн.: *закрычаць, пабегчы, узляцець* і інш.), на абмежавальнасць дзеяння (параўн.: *пагартань, праспаць, перабегчы* і інш.), аднакратнасць, ці інхаатыўнасць дзеяння (параўн.: *мігнуць, глынуць* і інш.), выніковасць дзеяння (параўн.: *абрынуць, выскачыць, злезці* і інш.), мнагакратнасць, ці ітаратыўнасць дзеяння (параўн.: *папаездзіць, папанасіць* і інш.), перарывістасць (параўн.: *пакусваць, узмахваць* і інш.), суправаджальнасць (параўн.: *прыпяваць, падсвістваць* і інш.), размеркавальнасць, ці дыстрыбутыўнасць (параўн.: *панадпісваць, ператрэсці* і інш.; гл.: ШУБА 1987, 158 – 160).

Фармальна катэгорыя трывання выражаецца рознымі афіксамі (параўн.: *купляць – купіць, пісаць – напісаць* і інш.), суплетыўнымі асновамі (параўн.: *браць – узяць, лавіць – паймаць* і інш.), націскам (параўн.: *выклікаць –*

выклікаць, рассыпаць – рассыпаць і інш.), чаргаваннем гукаў (параўн.: выбіраць – выбраць, называць – назваць і інш.).

Дзеясловы закончанага трывання маюць парадыгмы форм будучага простага часу і дзеепрыметнікаў прошлага часу, незакончанага трывання – парадыгму форм цяперашняга і будучага складанага часу, дзеепрыметнікаў цяперашняга і прошлага часу:

У беларускай мове для некаторых дзеясловаў адзначаецца ступеньчатае ўтварэнне трывання (гл.: СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА 1980 148 – 149). Так, дзеясловы закончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай прыставак (параўн.: *пісаць – выпісаць* і да т.п.). Далей ад прыставачнага дзеяслова закончанага трывання ўтвараецца дзеяслоў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў (у прыватнасці, *-ва-, -іва-, -ыва-, -оўва-, -ёўва-*) тыпу *выпісаць – выпісваць*. І ўрэшце ад дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе прыставак *па-, на-* ўтвараюцца дзеясловы закончанага трывання (параўн.: *выпісваць – навыпісваць* і інш.).

Катэгорыі стану, пераходнасці, зваротнасці дзеяслова

Катэгорыя стану выражае адносіны да суб'екта і аб'екта, прычым лагічны суб'ект не заўсёды супадае з граматычным, г. зн. дзейнікам у сказе (параўн.: *Студэнт прачытаў кнігу і Кніга прачытана студэнтам* – лагічны суб'ект адзін, а дзейнік розны: у першым сказе – *студэнт*, у другім – *кніга*). У сувязі з гэтым адрозніваюць незалежны стан, калі дзеянне зыходзіць ад суб'екта, што з'яўляецца ў сказе дзейнікам; і залежны стан, калі аб'ект дзеяння з'яўляецца ў сказе дзейнікам, а суб'ект дапаўненнем (падобныя сінтаксічныя канструкцыі называюцца адпаведна актыўнымі і пасіўнымі; гл.: ШУБА 1968, 20). Залежны і незалежны стан уяўляюцца ў значнай ступені абагульненымі граматычнымі катэгорыямі, якія пры сваёй дэталёвай дыферэнцыяцыі расшчапляюцца на некалькі дзесяткаў больш дробных граматычных значэнняў (гл.: ХОЛОДОВИЧ 1979, 285). У беларускай мове дзеясловы залежнага стану ўтвараюцца пераважна ад пераходных дзеясловаў незакончанага трывання, а ад пераходных дзеясловаў закончанага трывання

ўтвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану (параўн.: *Лекцыя слухаецца студэнтамі і Лекцыя праслухана студэнтамі і інш.*). Некаторыя полісемічныя дзеясловы беларускай мовы з'яўляюцца двухстанавымі: іх граматычнае значэнне вызначаецца кантэкстам (параўн.: *Мяч кідаўся гандбалістам па варотах* -- закончанае трыванне; *Ён кідаўся на мяне з кулакамі* – незакончанае трыванне). У межах катэгорыі стану вылучаюцца значэнні сумеснасці і ўзаемнасці (гл.: АНТАНЮК 1981).

Дзеясловы залежнага стану часцей за ўсё ўтвараюцца ад дзеясловаў незалежнага стану з дапамогай постфікса *-ся (-ца)*, тыпу *бачыў – бачыўся, ламаць – ламацца* і да т.п. Катэгорыя стану арганічна звязана з пераходнасцю / непераходнасцю дзеясловаў і са зваротнымі дзеясловамі (гл.: НОРМАН 1972).

Пераходныя дзеясловы выражаюць дзеянне, якое прама ці ўскосна пераходзіць на другі прадмет ад суб'екта гэтага дзеяння. У беларускай мове субстантывы, на якія непасрэдна пераходзіць дзеянне, выражанае дзеясловам, ужываюцца звычайна ў вінавальным склоне (параўн.: *слухаць голас, бачыць настаўніка і інш.*), радзей у родным (у прыватнасці пры дзеясловах жадання, просьбы і некаторых прыставачных дзеясловаў тыпу *нарабіць, наглядзецца* і да т.п., пры абазначэнні субстантывам часткі прадмета тыпу *напіцца вады* і да т.п., пры наяўнасці ў дзеяслова часціцы *не* тыпу *не слухаеш прамовы* і да т.п. і ў некаторых іншых выпадках). Пры непрамым пераходзе дзеяння на прадмет абазначэнне апошняга ўжываецца ў розных ускосных склонах, акрамя вінавальнага (параўн.: *гуляць у футбол, ківаць галавой, жыць з сястрой* і да т.п.). Дзеясловы, што абазначаюць не накіраванае на прадмет дзеянне, называюцца **непераходнымі**, да якіх адносяцца, у прыватнасці, дзеясловы руху (параўн.: *ісці, бегчы і інш.*), дзеясловы са значэннем стану ці ўласцівасці (параўн.: *спаць, настаўнічаць і інш.*).

Пры далучэнні да розных форм дзеяслова, пераважна да пераходных, постфікса *-ся* ўтвараюцца **зваротныя дзеясловы**, што абазначаюць дзеянні, скіраваныя на сам суб'ект гэтага дзеяння. Згаданы постфікс можа выступаць у форме *-ца*, калі далучаецца да інфінітыва на *-ць* (параўн.: *грэць – грэцца* і да т.п.) або да форм 3-й асобы абодвух лікаў (параўн.: *грэе – грэецца, грэюць – грэюцца* і да т.п.). Частка беларускіх дзеясловаў ужываецца толькі ў зваротнай форме (параўн.: *баяцца, смяяцца і інш.*), а даволі значная колькасць непераходных дзеясловаў не мае зваротнай формы (параўн.: *ехаць, расці і інш.*).

Пераходныя дзеясловы, што спалучаюцца з назоўнікамі ў творным склоне, маюць суадносныя па стане пары з непераходнымі дзеясловамі (параўн.: *ствараць – стварацца мастаком, ажыццяўляць – ажыццяўляцца кіраўніком* і да т.п.). Астатнія дзеясловы адносяцца да аднастанавых незалежных ці аднастанавых залежных, у прыватнасці да незалежных – пераходныя дзеясловы тыпу *касіць, чытаць і інш.*, што спалучаюцца з

прамым дапаўненнем, непераходныя дзеясловы без постфікса *-ся* (параўн.: *бегчы, вісець* і інш.), непераходныя дзеясловы з постфіксам *-ся (-ца)*, тыпу *прайсціся, мыцца* і інш. Да дзеясловаў залежнага стану адносяцца зваротныя дзеясловы з постфіксам *-ся (-ца)*, якія спалучаюцца з творным склонам назоўніка-суб'екта (параўн.: *малюецца мастаком, пішацца студэнтам* і інш.). Да залежнага стану адносяцца і дзеепрыметнікі, што таксама спалучаюцца з творным склонам назоўніка-суб'екта (параўн.: *намалявана мастаком, напісана студэнтам* і інш.). Дзеясловы незалежнага стану ўжываюцца ва ўсіх граматычных формах. Дзеясловы залежнага стану часцей за ўсё маюць форму 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку ўсіх трох часоў, а таксама форму дзеепрыметнікаў: дадзеныя формы спалучаюцца з назоўнікам у творным склоне.

Катэгорыя ладу

У катэгорыі ладу выражаюцца адносіны абазначанага дзеясловам дзеяння да рэчаіснасці. Катэгорыя ладу ўваходзіць у больш шырокую катэгорыю мадальнасці (гл.: МЕЩАНИНОВ 1982, 87), дзе ўяўляецца самай граматычна выражанай і марфалагічна аформленай. У залежнасці ад таго, з'яўляецца дзеянне рэальным ці пажаданым, ці магчымым, вылучаецца адпаведна абвесны, загадны і ўмоўны лад.

Дзеясловамі абвеснага ладу абазначаюцца рэальныя дзеянні, якія або сцвярджаюцца, або адмаўляюцца (параўн.: *Зіма наступіла, Сонца не свеціць* і інш.). Дзеясловамі загаднага ладу выражаецца патрабаванне ці пабуджэнне да выканання дзеяння (параўн.: *прынясі кнігу, бяры падарунак* і інш.). Дзеясловамі ўмоўнага ладу абазначаюцца магчымыя ці пажаданыя дзеянні (параўн.: *Прыняс бы ты мне кнігу, Хутчэй бы наступіла вясна* і інш.).

Толькі дзеясловам абвеснага ладу ўласцівы граматычныя формы ўсіх трох часоў (цяперашні, будучы, прошлы). **Дзеясловы загаднага ладу** не маюць катэгорый часу, змяняюцца па асобах, часткова па ліках. Найбольш ужывальнай граматычнай формай загаднага ладу служыць другая асоба адзіночнага ліку, якая ўтвараецца з дапамогай канчатка *-і (-ы)*, што далучаецца да асновы дзеясловаў цяперашняга часу, або без канчатка (параўн.: *схадзі, вучы, сядзь* і інш.), а таксама 2-я асоба множнага ліку, што ўтвараецца праз далучэнне да адпаведнай формы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку постфікса *-це* (параўн.: *прынясіце, сядзьце* і да т.п.). Формы загаднага ладу ўтвараюцца таксама ад дзеясловаў першай асобы множнага ліку, 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку з дапамогай часціц *давай (давайце), няхай (хай)* тыпу *давай зробім, няхай (хай) зробіць (зробяць)* і інш.

Дзеясловы ўмоўнага ладу не змяняюцца ў часе, не маюць формы асобы (але гэтая форма можа выражацца аналітычнымі сродкамі),

характарызуюцца катэгорыямі роду, ліку, трывання і абазначаюць ірэальныя дзеянні, якія магчымы толькі пры пэўных варунках. Формы ўмоўнага ладу ўтвараюцца ад дзеясловаў прошлага часу з дапамогай часціцы *бы (б)*. Формам катэгорыі ладу ўласцівы транспазіцыі (гл.: КАЎРУС 1980, 122), г. зн. ужыванні дзеясловаў аднаго ладу ў значэнні другога (параўн.: *Сёння пойдзеш на дзяжурства ты; А ён вазьмі, ды і зрабі гэту працу* – дзеясловы абвеснага і загаднага ладу ўжываюцца адпаведна ў значэнні загаднага і абвеснага ладу і інш.). Формы загаднага ладу не ўтвараюцца звычайна ад безасабовых дзеясловаў і дзеясловаў, што характарызуюць дзеянні неадусаўлёных прадметаў (параўн.: *кінець, цячы, світаць* і да т.п.).

Катэгорыя часу

У катэгорыі дзеяслоўнага часу адлюстроўваюцца адносіны дзеяння да моманту гутаркі. Дзеянне, што адбываецца падчас гутаркі, выражаецца дзеясловамі цяперашняга часу, да моманту гутаркі – дзеясловамі будучага часу, пасля моманту гутаркі – дзеясловамі прошлага часу.

Паміж катэгорыямі часу і трывання маецца арганічная сувязь (гэтыя катэгорыі лучацца ў межах шырэйшых катэгорый тэмпаральнасці; гл.: БОНДАРКО 1978, 146; TEMPORALITÄT UND TEMPUS 1995, і таксісу, гл.: ТЕОРИЯ 1987, 234): дзеясловы незакончанага трывання выступаюць у формах цяперашняга, прошлага і будучага складанага часу, дзеясловы закончанага трывання – у формах прошлага і будучага простага часу. У форме дзеясловаў цяперашняга часу выкарыстоўваюцца ўсе асабовыя формы адзіночнага і множнага ліку, пры гэтым асоба і лік выражаюцца дзеяслоўнымі канчаткамі (параўн.: *чытаю, чытаеш, чытае: чытаем, чытаеце, чытаюць*). Форма дзеясловаў будучага часу рэалізуецца як сінтэтычнымі сродкамі (будучы просты: *напішу, прачытаю* і інш.), так і аналітычнымі (будучы складаны: *буду пісаць, буду чытаць* і інш.). Дзеясловы прошлага часу маюць формы мужчынскага, жаночага і ніякага роду (параўн.: *жыў, жыла, жыло* і інш.), закончанага і незакончанага трывання (параўн.: *рабіў – зрабіў* і інш.).

У цэлым дзеяслоўныя формы часу з’яўляюцца суадноснымі з рэальным часам, хаця ў пэўных кантэкстах і сітуацыях магчымы ўжыванні адных форм у значэнні іншых (параўн.: *Іду я ўчора па вуліцы, Вы сядзіце, а я пайшоў* – дзе дзеяслоў цяперашняга часу ўжываецца ў першым сказе ў значэнні прошлага, а дзеяслоў прошлага часу *пайшоў* у другім сказе – у значэнні будучага часу і інш.). Акрамя таго, дзеясловы цяперашняга часу выражаюць так званы абсалютны час, калі дзеянне служыць працэсуальнай прыкметай, уласцівай для адпаведных прадметаў ва ўсе часы (параўн.: *Вада замярзае пры нуль градусаў; Птушкі лётаюць у паветры* і інш.).

Катэгорыі асобы, ліку і роду дзеяслова

Катэгорыя асобы выражаюцца адносіны дзеяння і яго стваральніка (суб'екта) да прамоўцы. У залежнасці ад таго, хто ўтварае дзеянне (сам прамоўца, суб'ект або асоба, што не бярэ ўдзел у гаворцы, або тое, пра што гаворыцца) , выдзяляюцца адпаведна першая, другая і трэцяя асоба дзеяслова, якія ўваходзяць у больш шырокую катэгорыю персанальнасці, што выражаецца і асабовымі займеннікамі, і іншымі паказчыкамі (гл.: БОНДАРКО 1971, 47; PERSONALITÄT UND PERSON 1999), або яшчэ ў шырэйшую катэгорыю персанальнасці / імперсанальнасці, што ўключае ў сябе катэгорыі ладу, часу і асобы (гл.: УКРАИНСКАЯ ГРАММАТИКА 1986, 86).

Асобы дзеяслова могуць выступаць у адзіночным і множным ліку, што марфалагічна выражаюцца яго канчаткамі, аналітычна асабовымі займеннікамі, субстантывамі пры выражэнні 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Катэгорыя асобы не праяўляецца ў дзеясловаў прошлага часу (параўн.: *я быў, ты быў, ён быў* і інш.) . Дзеясловы, значэнні якіх звязаны з дзеяннем ці станам, што ўзнікаюць і існуюць самі па сабе, без канкрэтнага стваральніка, называюцца безасабовымі (параўн.: *світае, сутоньваецца, нездаровіцца* і інш.). Яны не маюць роду і ліку, выражаюцца формай 3-й асобы адзіночнага ліку абвеснага ладу ўсіх трох форм часу, абазначаюць звычайна прыродныя з'явы, псіхічны ці біялагічны стан чалавека. Як і для іншых марфалагічных катэгорый, для катэгорыі асобы характэрна транспазіцыя: ужыванне адных форм асобы ў значэнні іншых. Так, першая асоба множнага ліку можа ўжывацца ў значэнні першай асобы адзіночнага ліку (так званае аўтарскае *мы*) ; форма другой асобы множнага ліку часта выступае для абазначэння асобы адзіночнага ліку (форма ветлівасці), а другая асоба адзіночнага ліку здольна выступаць у абагульненым значэнні (параўн.: *Што пасееш, тое і пажнеш* , і да т.п.) і г.д. Катэгорыя асобы сумесна з катэгорыяй ладу і часу фарміруюць важнейшую ўласцівасць сказа – прэдыкатыўнасць, ці адносіны да рэчаіснасці.

Марфалагічная катэгорыя ліку ў дзеяслова выражае суадноснасць дзеяння з адным ці некалькімі яго ўтваральнікамі, прадстаўлена двума формамі – адзіночным і множным лікам, што звычайна дубліруе форму ліку адпаведнага субстантыва, разам з якім дзеяслоў утварае ядро выказвання. Канчаткі дзеяслова, што ўказваюць на лік, адначасова рэалізуюць і катэгорыю асобы (параўн.: *слухаю – слухаем, слухаеш – слухаеце* і інш.). У безасабовых дзеясловаў адсутнічае катэгорыя ліку, бо няма супрацьпастаўлення адзіночны / множны лік; яны ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку. Катэгорыя ліку з'яўляецца граматычнай, бо не заўсёды адпавядае рэальнаму ліку, напрыклад, пры ўжыванні ветлівага *Вы* , пры апусканні ў маўленні асобы выказвання (параўн.: *вам тэлефанавалі* і інш.).

Гэтаксама як і катэгорыя ліку, катэгорыя роду ў дзеяслова дубліруе адпаведны род тых субстантываў, з якімі спалучаецца ў межах сказа ці суадносіцца ў дыскурсе. Катэгорыя роду праяўляецца ў дзеясловаў прошлага часу нулявым канчаткам (мужчынскі род), канчаткам *-а* (жаночы род), канчаткам *-о* (ніякі род), які адначасова ўказвае і на катэгорыю ліку. Формы роду звязаны і з той катэгорыяй асобы, якая для мужчынскага і жаночага роду звычайна не рэалізуецца ў 3-й асобе дзеяслова, што стасуецца пераважна з формамі ніякага роду, ужываецца ў беларускай мове як правіла ў дачыненні да безасабовых дзеясловаў.

Спражэнне дзеясловаў

З улікам асабовых канчаткаў дзеясловаў выдзяляюцца два тыпы спражэння (змяненне па асобах і ліках у цяперашнім і будучым часе абвеснага ладу, а ў прошлым часе – і па родах) -- першае і другое, якія прасцей за ўсё вызначаць па канчатках 2-й асобы адзіночнага ліку і 3-й асобы множнага ліку. Так, для дзеясловаў першага спражэння характэрны адпаведныя канчаткі *-еш (-эш, -аш)* і *-уць (-юць)*, а для дзеясловаў 2-га спражэння -- канчаткі *-іш (-ыш)* і *-аць (-яць)*. Вызначыць тыпы спражэння можна і на аснове інфінітыўных форм дзеяслова: да 2-га спражэння адносяцца дзеясловы на *-іць (-ыць)*, а таксама дзеясловы *гнаць, спаць, стаць, належаць, баяцца*, дзеясловы на *-ець (-эць)*, калі *е (э)* не знаходзяцца ў першай асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу пад націскам (параўн.: *глядзець – гляджу, гарэць – гару і інш.*). Усе астатнія дзеясловы належаць да першага спражэння.

Такім чынам, для дзеясловаў першага і другога спражэння характэрны наступныя канчаткі (гл.: БЕЛАРУСКАЯ ГРАМАТЫКА 1994, 202).

Лік	Асоба	Канчаткі 1-га спражэння	Канчаткі 2-га спражэння
Адзіночны	1-я.	<i>-у -ю</i>	<i>-у –ю</i>
	2-я	<i>-еш -эш -аш</i>	<i>-іш –ыш</i>
	3-я	<i>-е -э -а</i>	<i>-іць -ыць</i>
Множны	1-я	<i>-ем -эм -ём -ом -ам</i>	<i>-ім –ым</i>
	2-я	<i>-еце -эце -яце -яцё</i>	<i>-іце –ыце</i>
	3-я	<i>-уць -юць</i>	<i>-аць -яць</i>

Канчаткі абодвух тыпаў спражэння маюць дзеясловы *бегчы, есці, даць*, якія называюцца разнаспрагальнымі.

Дзеепрыметнік

Дзеепрыметнікі звычайна адносяць да дзеяслоўных форм са значэннем прыкметы, якая праяўляецца ў часе (працэсуальная прыкмета). Значэнне прыкметы і часу робяць гэтую форму дзеяслоўна-іменнай, што падмацоўваецца наяўнасцю ў дадзенай форме дзеяслоўных катэгорый часу, трывання, стану і іменных катэгорый роду, ліку, склону. Дзеепрыметнікі адрозніваюцца ад дзеясловаў тым, што не маюць форм асобы і ладу, а ад прыметнікаў тым, што не маюць формаў суб'ектыўнай ацэнкі. Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу могуць мець кароткія формы (параўн.: *кніга прачытана* і інш.), якія, аднак, малаўжывальныя ў сучаснай беларускай мове (параўн.: ЛЯОНЧАНКА 1957, 25), хаця раней (у старабеларускай мове) яны даволі шырока выкарыстоўваліся ў якасці прэдыкатываў (гл.: ЖУРАЎСКІ 1967, 280).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану характарызуюць таго, хто (што) утварае дзеянне (параўн.: *знікшы незнаёмец, набалелае пытанне* і інш.), залежнага стану -- таго, хто (што) падлягае дзеянню (параўн.: *засяе на поле, адамкнутыя дзверы* і інш.). Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану з суфіксамі *-уч (-юч), -ач (-яч), -ем (-ом), -ім, -ш-, -уш-*, якія з'яўляюцца прадуктыўнымі ў рускай мове, гэтаксама як і зваротныя дзеепрыметнікі, малаўжывальныя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. На месцы такіх дзеепрыметнікаў рускай мовы ў беларускай мове могуць ужывацца даданыя сказы (параўн.: *танцуючы кавалер* – *кавалер, які танцуе* і да т.п.), прыметнікі (параўн.: *воображаемый сюжет* – *уяўны сюжэт* і да т.п.), назоўнікі (параўн.: *будущее человечества* – *будучыня чалавецтва* і да т.п.), дзеясловы (параўн.: *загоревшийся костёр ярко светил* – *вогнішча загарэлася і ярка свяціла* і да т.п.), развітыя прыдаткі (параўн.: *витамины, стимулирующие активность* – *вітаміны – стымулятары актыўнасці* і да т.п.) і інш. (гл.: СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА 1997, 193 – 194). Найбольш ужывальнымі ў беларускай мове з'яўляюцца дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага і незалежнага стану з суфіксамі *-л-, -н-, -ан-, -ен-, -т-* (параўн.: *пажоўклы лес, поле было ўзарана, зачараваны хлопчык, вандроўнік быў стомлены падарожжам, закрыты твар* і інш.), якія выступаюць у ролі азначэнняў і прэдыкатываў. Пераважна азначальная функцыя дзеепрыметнікаў спрыяла іх пераходу ў прыметнікі, калі на першы план выступае не працэсуальная прыкмета, а якасная, што часцей за ўсё ўзнікае пры метафарычным ужыванні дзеепрыметнікаў незалежнага стану з суфіксам *-л-* і дзеепрыметнікаў залежнага стану з суфіксамі *-н-, -ан-, -ен-, -т-* (параўн.: *заляжалы тавар, стрыманы чалавек, сасмаленая палка, неабжытая спадчына* і інш.). Пры ўжыванні дзеепрыметнікаў разам з паясняльнымі словамі ўтвараецца дзеепрыметнае словазлучэнне, сінтаксічна непадзельная адзінка, якая выконвае ў сказе функцыю аднаго яго члена – азначэння.

Інфінітыў і дзеепрыслоўе

Гэтыя формы дзеяслова адносяцца да нязменных. **Інфінітыў з’яўляецца пачатковай формай дзеяслова, якое не мае ні асобы, ні ладу, ні ліку, ні часу, але ўказвае на трыванне, стан, пераходнасць / непераходнасць, зваротнасць / незваротнасць.** Фармальным паказчыкам інфінітыва, ці неазначальнай формы дзеяслова, служаць канцавыя марфемы (суфіксы) *-ць* (далучаецца да асновы дзеяслова на галосны, параўн.: *даць, ехаць* і інш.), *-ці* (далучаецца да асновы дзеяслова на зычны, параўн.: *везці, пасці* і інш.), *-чы* (далучаецца да асновы дзеяслова на заднеязычныя *г, к* (параўн.: *бегчы, секчы* і інш.). Інфінітывы на *-ці, -чы* адносяцца да малаўжывальных у сучаснай беларускай літаратурнай мове. У форме інфінітыва дзеясловы падаюцца разнастайнымі слоўнікамі (арфаграфічнымі, марфалагічнымі, тлумачальнымі і інш.).

Дзеепрыслоўе ўключае ў сябе нязменныя формы дзеясловаў, якія абазначаюць дадатковыя дзеянні пры галоўным дзеянні, выражаным выказнікам. З генетычнага пункту гледжання дзеепрыслоўі ўзніклі ад кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу (гл.: БУЛЫКА, ЖУРАЎСКІ, КРАМКО 1979, 397). Дзеепрыслоўе, як вынікае з яго назвы, сумяшчае рысы дзеяслова і прыслоўя: падобна дзеяслову яно мае закончанае і незакончанае трыванне (параўн.: *чытаючы – прачытаўшы* і інш.), можа быць зваротным і незваротным (параўн.: *мыючы – мыючыся* і інш.), пераходным і непераходным (параўн.: *слухаючы лекцыю – стоячы на версе* і інш.), мае толькі незалежны стан (параўн.: *узяўшыся за рукі* і інш.), але не мае формы часу, якая злілася ў ім з катэгорыяй трывання. Падобна прыслоўю, дзеепрыслоўе выконвае ў сказе сінтаксічную ролю акалічнасці, паясняе дзеяслоў-выказнік, не змяняецца. У некаторых паўночна-заходніх гаворках Беларусі дзеепрыслоўе закончанага трывання ўжываецца ў функцыі выказніка, тыпу *тут ручай перасохшы, ён быў прыехаўшы* і да т.п. (гл.: АНІЧЭНКА 1973, 108). Пры ўжыванні з паясняльнымі словамі дзеепрыслоўе ўтварае спалучэнне, якое выступае ў сінтаксічнай функцыі аднаго члена сказа (акалічнасці), выдзяляецца на пісьме коскай (коскамі). У сказе дзеепрыслоўе кіруе субстантывамі, можа паясняцца прыслоўямі (параўн.: *хутка ідучы* і інш.) і пераходзіць у прыслоўі пры перадачы прыкметы дзеяння (параўн.: *стаяў не рухаючыся = стаяў нерухома* і інш.). Дзеепрыслоўе ў сказе выражае дадатковае дзеянне, што, як і асноўнае дзеянне, утвараецца адной асобай, прадметам, з’явай.

Прыслоўе

Часціна мовы, якая абазначае разнастайныя прыкметы дзеянняў, стану, якасцяў прадмета ў адносінах да дзеяслова (дзеепрыслоўя), прыметніка (дзеепрыметніка), назоўніка, а таксама і да другога прыслоўя. У параўнанні са словамі іншых знамянальных часцін мовы прыслоўе з'яўляецца найменш граматычным, бо не скланяецца, не спрагаецца, не мае марфалагічных катэгорый роду, ліку, склону, часу, трывання, ладу і інш. Аднак у вялікай групы прыслоўяў, якія адносяцца да разрады якасных, адзначаюцца ступені параўнання і формы суб'ектыўнай ацэнкі, чым выражаецца розная ступень якасці ці ўласцівасці пэўнай прыкметы, што праяўляецца марфалагічна ў формах вышэйшай найвышэйшай ступеняў параўнання.

Вышэйшая ступень параўнання ў сваю чаргу мае простую, ці сінтэтычную форму, якая ўтвараецца пераважна праз далучэнне да асновы зменных прыслоўеў суфікса *-ей (-эй)*, тыпу *даўно – даўней, доўга – даўжэй* і інш., і складаную, або аналітычную, што ўтвараецца спалучэннем слоў *больш, менш* з якаснымі прыслоўямі (параўн.: *больш проста, менш складана* і інш.). Найвышэйшая ступень параўнання таксама мае простую форму, якая ўтвараецца праз далучэнне да формы вышэйшай ступені параўнання прыстаўкі *най-* (параўн.: *наіпрыгажэй, найцямней* і інш.) і складаную, што ўтвараецца праз спалучэнне слоў *найбольш, найменш*, а таксама *вельмі, надта, надзвычай* і інш. з прыслоўямі (параўн.: *найбольш рацыянальна, найменш забытана* і інш.). Формы суб'ектыўнай ацэнкі выражаюцца без параўнання з дапамогай ужывальных суфіксаў *-еньк- (-аньк-)*, тыпу *хуценька, скоранька* і да т.п., і менш ужывальных *-утк- (-ютк-), -усеньк- (-юсеньк-), -ечк- (-ачк-), -усенечк- (-юсенечк), -енн- (-энн-), -эРН-, -эЗН-(-эразн-), -ават-* і інш., якія выкарыстоўваюцца пераважна ў гутарковым маўленні (параўн.: *блізютка, ціхусенька, недалёчка, страшэнна, даўжэзна* і інш.).

Паводле свайго значэння прыслоўі дзеляцца на якасныя з граматычнымі характарыстыкамі ступеней параўнання і суб'ектыўнай ацэнкі (параўн.: *проста – просценька – прасценечка* і да т.п.), колькасныя, што выражаюць дзеянне і прыкмету па ступені іх праяўлення (параўн.: *багата, крыху* і інш.), акалічнасныя, што членяцца на прыслоўі месца (параўн.: *блізка, далёка* і інш.), часу (параўн.: *даўно, заўтра* і інш.), прычыны (параўн.: *згараха, спрасонку* і інш.), мэты (параўн.: *знарок, назло* і інш.), якасна-акалічнасныя, у якіх сумяшчаецца значэнне якасных і акалічнасных прыслоўяў (параўн.: *бягом, па-брацку* і інш.).

Па сваёй дэрывацыйнай структуры прыслоўі падзяляюцца на невытворныя (нематываваныя, тыпу *куды, дзе* і да т.п.) і вытворныя (матываваныя знамянальнымі словамі ўсіх іншых часцін мовы, ад якіх яны паходзяць, тыпу *вясной, хутка, утрох, па-мойму* і інш.). Прыслоўі, якія непасрэдна абазначаюць прыкметы, адносяцца да знамянальных, а якія толькі

ўказваюць на іх – да займеннікавых (параўн.: *тут, тады, калі і інш.*). **Граматычная транспазіцыя прыслоўяў** праяўляецца ў тым, што яны даволі шырока могуць выкарыстоўвацца ў значэнні іншых часцін мовы: назоўнікаў (параўн.: *залатое учора не вернецца да нас і інш.*), прыназоўнікаў (параўн.: *хадзіць вакол дома і інш.*), часціц (параўн.: *Заняткі пачнуцца роўна а другой гадзіны і інш.*) , мадальных слоў (параўн.: *Безумоўна, мы яшчэ сустрэнемся і інш.*), злучнікаў (параўн.: *Не ведаў, дзе знаходзіцца і інш.*), прэдыкатываў (параўн.: *Для мяне гэта даволі рана і інш.*). Семантычная транспазіцыя праяўляецца ў выкарыстанні слоў адных тэматычных груп у значэнні іншых, напрыклад, прыслоўі месца могуць ужывацца ў значэнні прыслоўяў часу (параўн.: *там, пасля і інш.*).

Прыслоўі шырока выкарыстоўваюцца для ўтварэння слоў іншых знамянальных часцін мовы з дапамогай разнастайных афіксаў : назоўнікаў (параўн.: *вакол – ваколіца і інш.*), займеннікаў (параўн.: *чамусьці, па-іхняму, зусім і інш.*), прыметнікаў (параўн.: *заўтра – заўтрашні і інш.*), дзеясловаў (параўн.: *даволі – задаволіць і да т.п.*), іншых прыслоўяў (параўн.: *учора – заўчора і інш.*), а таксама незнамянальных слоў (гл.: ВІНОГРАДОВ 1972, 313 – 318; БУРАК 1985, 182 – 184). У ролі прыслоўяў выкарыстоўваюцца фразеалагізмы тыпу *час ад часу, ні сном ні духам і інш.*, службовыя часціны мовы ў пэўных кантэкстах (*хто за , хто ўстрымаўся, хто супраць і інш.*), а таксама неспрагальныя дзеясловыя формы тыпу *загадзя, нехаця, жартуючы, чуць і інш.* (гл.: ШУБА 1962, 177 – 182).

Службовыя часціны мовы

Дадзеныя словы характарызуюцца тым, што не маюць намінацыйнага значэння, выкарыстоўваюцца ў мове для сувязі знамянальных слоў, з’яўляюцца граматычна нязменнымі, нешматлікімі, але шырока ўжывальнымі. Да службовых часцін мовы адносяцца прыназоўнікі і злучнікі. **Прыназоўнікі** выкарыстоўваюцца для падпарадкавальнай сувязі галоўнай і залежнай лексемы ў словазлучэннях, выражаюць разнастайныя сінтаксічныя адносіны, у якіх адлюстроўваюцца пэўныя знешнія сувязі паміж адпаведнымі рэаліямі: прасторавыя (параўн.: *выехаць з горада, пайсці ў лес і інш.*), часовыя (параўн.: *з дня ў дзень, перад навальніцай і інш.*) , аб’ектныя (параўн.: *стукаць у дзверы, марыць пра волю і інш.*), меры і ступені (параўн.: *турбот па горла, шчасце без меры і інш.*), прыналежнасці (параўн.: *гузік ад кашулі, кніга з бібліятэкі і інш.*), мэты (параўн.: *хадзіць па грыбы, падрыхтаваць да экзаменаў і інш.*), прычыны (параўн.: *зачырванець ад хвалявання, скакаць ад радасці і інш.*), атрыбутыўнасці (параўн.: *торт з крэмам, галава без розуму і інш.*), спосабу дзеяння (параўн.: *адказваць без падрыхтоўкі, працаваць з натхненнем і інш.*), кампаратыўныя (параўн.: *мацнейшы за мяне, вышэйшы супраць бацькі і інш.*) . Назва дадзенага лінгвістычнага тэрміна з’яўляецца матываванай , бо ў беларускай мове словы

гэтай непаўназначнай часціны мовы ўжываюцца ў спалучэннях слоў іншых граматычных разрадаў (уключна назоўнікі) іменна з назоўнікам (субстантывам), які граматычна падпарадкоўваецца ім. Прычым кіраваць субстантывам можа кожнае знамянальнае слова пры дапамозе прыназоўніка: дзеяслоў (параўн.: *дзякаваць за падарунак* і інш.), назоўнік (параўн.: *паход на мясцінах* і інш.), прыметнік (параўн.: *лепшы за нас* і інш.), прыслоўе (параўн.: *высока над намі* і інш.), лічэбнік (параўн.: *двое з адной школы* і інш.), займеннік (параўн.: *я з сябрам* і інш.).

Адцягненае значэнне прыназоўнікаў служыць асновай полісеміі многіх з іх (параўн.: *выйсці на работу, спадзявацца на поспех, ехаць на аўтобусе, быць на месцы* і інш., дзе прыназоўнік *на* выражае розныя семантыка-граматычныя адносіны паміж паўназначнымі словамі). Высокая частотнасць прыназоўнікаў (у лік першых дзесяці самых ужывальных слоў беларускай мастацкай прозы, паэзіі, а таксама фальклору ўваходзіць чатыры прыназоўнікі *у, на, за, а*; гл.: МАЖЭЙКА, СУПРУН 1976; МАЖЭЙКА, СУПРУН 1982; МАЖЭЙКА, СУПРУН 1992), што служыць прычынай іх многазначнасці. Так у спецыяльным слоўніку прыназоўнікаў для *у* зафіксавана 57 значэнняў, *на* -- 47 значэнняў, *з* -- 38 значэнняў; гл.: ШУБА 1993).

Па свайму паходжанню прыназоўнікі падзяляюцца на невытворныя (параўн.: *за, без, на, пры, для* і інш.) і вытворныя, да якіх адносяцца прыназоўнікі, што генетычны звязаны з іншымі часцінамі мовы, у прыватнасці, з прыслоўямі (параўн.: *абাপал дарогі, вакол дрэва* і інш.), назоўнікамі (параўн.: *у час адпачынку, на прычыне гэтага* і інш.), дзеясловамі (параўн.: *нягледзячы на цяжкасці, дзякуючы табе* і інш.). Па вонкавай структуры прыназоўнікі падзяляюцца на простыя (параўн.: *для, пры, над* і інш.), складаныя (параўн.: *на-над, з-за* і інш.), састаўныя (параўн.: *на чале з, у залежнасці ад* і інш.). Прыназоўнікі могуць ужывацца з адным склонам, кіраваць ім : родны склон – *ад, без, да, дзеля, для, ля, каля, з-за, з-пад, з-над, заміж, паміма, акрамя, апрача, без, замест, звыш, наконт, накіталт, паводле, падчас, сярод, на працягу, за кошт, на аснове, за выключэннем* і інш.; давальны склон – *аднаведна, дзякуючы, згодна, к, насустрач, насуперак, паралельна, услед* і інш.; вінавальны склон – *нягледзячы на, пра, праз, цераз, у адказ на* ; творны склон – *згодна з, на чале з, па-за, поруч з, разам з, следам за, у сувязі з* і інш.

З двума склонамі ўжываюцца прыназоўнікі *над, пад, перад* (вінавальны і творны), *аб, на, пры* (вінавальны і месны), *паміж* (родны і творны), *паўз, скрозь* (родны і вінавальны), *уноперак* (родны і давальны). **З** формамі трох склонаў выкарыстоўваюцца прыназоўнікі *з, за, між* (родны, вінавальны, творны), *на* (давальны, вінавальны, месны), *у* (родны, вінавальны, месны). Многія прыназоўнікі ўступаюць у сінанімічныя адносіны паміж сабой (параўн.: *на полі – у полі, пасля вайны –*

на вайне, пра яе – аб ёй і інш.), могуць ужывацца ў розных варыянтах (параўн.: *к – ка, над – нада, з – са, у – ва* і інш.; гл.: ШУБА 1971. 21 –46).

Злучнік – непаўназначнае службовае слова, якое звязвае лексемы ў сказе, а сказы ў тэксе, выражае паміж імі граматычныя і семантычныя адносіны, выконвае сінтаксічную, арганізацыйную ролю. З улікам менавіта сінтаксічных функцый злучнікі падзяляюцца на злучальныя, што служаць для аб'яднання сінтаксічна раўнапраўных адзінак мовы (слоў, словазлучэнняў, сказаў), падпарадкавальныя, якія выкарыстоўваюцца для сувязі сінтаксічна нераўнапраўных кампанентаў (частак складаназалежнага сказа). Сярод злучальных выдзяляюцца спалучальныя *і, ды* (у значэнні *і*), *як ...так, ні ...ні*, супастаўляльныя *, а , аднак, але, ды* (у значэнні *але*), *затое, не толькі ... але*, размеркавальныя *або, ці, або ... або, ці ... ці* і інш. Сярод падпарадкавальных адрозніваюць тлумачальныя (*што, як, чым*), прычынныя (*бо, таму што* і інш.), часавыя (*калі, як, пакуль* і інш.), умоўныя (*каб, калі б, раз* і інш.), мэтавыя (*для, каб, абый* і інш.), выніковыя (*дык, то* і інш.), уступальныя (*хоць, няхай* і інш.), параўнальныя (*як, чым, нібы* і інш.). Злучнікі могуць быць полісемантычнымі, выражаць, напрыклад, і раўнапраўныя адносіны паміж часткамі выказвання, і супастаўляльныя (параўн.: *я ды ён ; не я , ды ён* і інш.), часовыя і ўмоўныя (параўн.: *наведаю, калі буду мець час; калі не дамовімся, будзе кепска* і інш.).

З генетычнага пункту гледжання злучнікі падзяляюцца на невытворныя (параўн.: *а, і, але, ды* і інш.) і вытворныя, што паходзяць ад слоў іншых часцін мовы : займеннікаў (параўн.: *што, таму што* і інш.), прыслоўяў (параўн.: *калі, пакуль, як* і інш.), дзеясловаў (параўн.: *няхай, хаця* і інш.), часціц (параўн.: *ці, быццам* і інш.). Па сваёй знешняй структуры злучнікі дзяляцца на простыя (параўн.: *і, што, каб* і інш.) і састаўныя, якія складаюцца з некалькіх слоў (параўн.: *таму што , для таго каб* і інш.). Па спосабу ўжывання сярод злучнікаў выдзяляюцца адзіночныя (параўн.: *а, бо, чым* і інш.), парныя (параўн.: *не толькі ... але і, калі ... то* і інш.), паўторныя (параўн.: *то ... то, ці ... ці* і інш.). Амонімамі злучнікаў *што, калі, чым, як* і інш. у складаназалежных сказах выступаюць злучальныя словы, якія выконваюць ролю членаў сказа і адносяцца да пэўных знамянальных часцін мовы. Злучнікі могуць быць стылістычна нейтральнымі, ужывацца ва ўсіх сацыяльных функцыях маўлення (параўн.: *але, і , калі* і інш.), размоўнымі, выкарыстоўваюцца пераважна ў вусным маўленні (параўн.: *дык, дарма што* і інш.), кніжнымі, ужывацца, як правіла, у афіцыйным стылі, пісьмовым тэксе (параўн.: *у сувязі з тым што, нягледзячы на тое што* і інш.).

Да непаўназначных часцін мовы адносяцца і звязкі, якія маюць дзеяслоўнае паходжанне, выражаюць граматычныя катэгорыі часу, ладу састаўнога выказніка, чым і адрозніваюцца ад іншых службовых слоў. У процілегласць звязкам, што служаць першай часткай састаўнога выказніка, іншыя словы, якія выступаюць у ролі другой часткі састаўнога выказніка, належаць да неспрагальных слоў, суадносяцца з дзейнікам праз звязку,

нясуць часта пры гэтым асноўную сэнсавую нагрузку дадзенага члена сказа. Лексічнае значэнне звязак можа захоўвацца па-рознаму, у залежнасці ад чаго яны падзяляюцца на знамянальныя (напрыклад, дзеясловы руху або стану, параўн.: *Ён вярнуўся задаволены і інш.*), поўзнамянальныя (дзеясловы *тыпу стаць, рабіцца, з'яўляцца і інш.*, параўн.: *Ён з'яўляецца чэмпіёнам краіны і інш.*), незнамянальныя – формы дзеяслова *быць*, тыпу *Ён быў узрушаны і інш.*

Часціцы і мадальныя словы

Часціцы – дапаможныя словы, якія надаюць дадатковыя кантэкстуальныя сэнсавыя адценні словам, словазлучэнням, сказам, актуалізуюць іх семантычны патэнцыял. У адрозненне ад такіх непаўназначных слоў, як прыназоўнікі, злучнікі, што выконваюць пераважна сінтаксічныя функцыі, часціцы адыгрываюць роль своеасаблівага семантычнага каментатара іншых знамянальных моўных адзінак. У адпаведнасці з гэтай роляй яны падзяляюцца на тры асноўныя сэнсавыя групы, унутры якіх звычайна вылучаюць больш дэталёвыя падгрупы. Гэтыя групы ўключаюць, па-першае, часціцы, што выражаюць дадатковыя семантычныя адценні, па-другое, часціцы, якія выражаюць мадальныя адценні, па-трэцяе, часціцы, што абазначаюць эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні (гл.: КИСЕЛЕВ 1976).

Сярод часціц з дадатковым семантычным адценнем выдзяляюцца ўказальныя (*вось, вунь, гэта*), азначальна-ўдакладняльныя (*амаль, акурат, іменна, проста, прыблізна, чыста, сапраўды, якраз*), вылучальна-абмежавальныя (*выключна, толькі, усяго, хаця, хіба і інш.*). Сярод мадальных часціц адрозніваюць сцвярджальныя (*так, але і інш.*), адмоўныя (*не, ні, ані*), пытальныя (*а, ну, няўжо, ці, хіба і інш.*), параўнальныя (*быццам, нібы і інш.*), пабуджальныя (*давай, няхай, ану і інш.*). Эмацыянальна-экспрэсіўныя часціцы падзяляюцца на клічныя (*вось, як, ну і інш.*) і ўзмацняльныя (*аж, і нават, дык ні, так і інш.*). Некаторыя з пералічаных канкрэтных часціц з'яўляюцца полісемічнымі, ужываюцца ў розных выдзеленых падгрупах (параўн.: *так, вось, ні і інш.*). Некаторыя ж часціцы даволі шырока выкарыстоўваюцца ў значэнні слоў іншых граматычных класаў (часцін мовы), у прыватнасці, злучнікаў (параўн.: *і, ні, але, ды, хаця і г.д.*) і могуць лічыцца граматычнымі амонімамі. Значная колькасць часціц ужываецца як словаўтваральны і сінтаксічнаўтваральны сродак для пабудовы іншых лексем і граматычных канструкцый. Такімі часціцамі-кампанентамі ў беларускай мове служаць *абы-, ані-, не-, ні-, -небудзь, -сьці* (параўн.: *абы-куды, аніхто, нехта, нішто, што-небудзь, хтосьці і інш.*). Для ўтварэння аналітычных загаднага і ўмоўнага ладу дзеясловаў ужываюцца часціцы *давай, няхай, бы і*

інш. (параўн.: *давай вырашаць, няхай прынясе, пайшоў бы і інш.*). Асобныя часціцы выкарыстоўваюцца для выражэння сінтаксічных адносін у складаных сказах, г. зн. адыгрываюць, як ужо зазначалася, ролю злучнікаў, і для выканання марфалагічных функцый пры ўжыванні ў якасці прыставак (параўн.: *не надта прыгожы і непрыгожы, ні які і ніякі, не было нікога ані і не было анікога і інш.*). Прычым некаторыя былыя часціцы цалкам перайшлі ў разрад словаўтваральных афіксаў (параўн.: *-ка, -небудзь, -сьці, -сь, -ся, -сьці, -та і інш. у словах дай-ка, калі-небудзь, хтосьці, штось, як-та і інш.*).

Па свайму паходжанню **часціцы падзяляюцца на невытворныя** (параўн.: *і, а, але, вунь, жа, не і інш.*) і **вытворныя**, якія суадносяцца з адпаведнымі паўназначнымі словамі, а таксама з выклічнікамі (параўн.: *выключна, гэта, давай, ах, ну, так і інш.*). Праз спалучэнні дзвюх і болей аднаслоўных часціц утвараюцца састаўныя часціцы, што надаюць, як правіла, выказванню павышаную экспрэсію (параўн.: *дык вось, абы толькі, куды там і інш.*).

Да **мадальных слоў** у беларускай мове адносяцца нязменныя лексічныя адзінкі, якія выражаюць адносіны прамоўцы да рэчаіснасці ці да выказанага паведамлення. Мадальнасць з’яўляецца глабальнай семантыка-граматычнай катэгорыяй (гл.: MODALITÄT UND MODUS 1994), якая можа выражацца граматычнымі формамі (катэгорыя ладу), дзеясловамі, часціцамі. Мадальныя словы ўключаюць у свой склад нязменныя моўныя адзінкі тыпу *безумоўна, бяспрэчна, відавочна, мабыць, напэўна, сапраўды і інш.*, з дапамогай якіх перадаюцца разнастайныя значэнні даверу / недаверу, пэўнасці / няпэўнасці, магчымасці / немагчымасці і г.д. Большасць мадальных слоў паходзіць ад слоў іншых часцін мовы, але практычна страціла іх зыходнае лексічнае значэнне, зрабілася, па сутнасці, іх амонімамі (параўн., напрыклад: *назоўнікі праўда, факт і інш.*, кароткія прыметнікі *вядома, магчыма і інш.*, прыслоўі *зразумела, відавочна і інш.*, дзеясловы *здаецца, мусіць і інш.* і суадносныя з гэтымі рознымі часціцамі мовы адпаведныя мадальныя словы) Пры пераходзе лексем згаданага тыпу да мадальных слоў страчваецца іх граматычная зменнасць, мадальныя словы замацоўваюцца ў мове адной якой-небудзь формай. У якасці мадальных могуць ужывацца ўстойлівыя словазлучэнні тыпу *на ўсёй верагоднасці, можа быць і інш.* У сказе мадальныя словы сінтаксічна не звязваюцца з іншымі членамі сказа, што падмацоўваецца іх выдзяленне на пісьме знакамі прыпынку, а ў вусным маўленні – адпаведнай інтанацыяй.

Выклічнікі і гукапераймальныя словы

У разрад **выклічнікаў** адносяцца нязменныя словы, якія непасрэдна выражаюць розныя эмоцыі, пачуцці, пабуджэнні, заклікі і да т.п. Выклічнікі

не ўваходзяць у сінтаксічную структуру сказа, але звязаны з яго зместам, выдзяляюцца на пісьме знакамі прыпынку, маюць адметную, залежную ад сітуацыі маўлення інтанацыю і экспрэсію.

Па свайму сэнсу выклічнікі падзяляюцца на **эмацыянальныя** (параўн.: *а! эх! эй! ой! ах! фу! браво !* і інш.) і **імператыўныя** (параўн.: *алё! кыш! марш! но! стоп! Цыц!* і інш.). Па паходжанню сярод выклічнікаў вылучаюцца невытворныя (тыпу *ах! ого!* і інш.) і вытворныя (гл.: БЕЛАРУСКАЯ МОВА 1987, 414 – 415), што суадносяцца са словамі іншых часцін мовы (параўн.: *божа! чорт! годзе!* і інш.). Выклічнікі могуць субстантывавацца, пераходзіць у часціцы, служыць базай для ўтварэння дзеясловаў з дапамогай адпаведных афіксаў (параўн.: *ахаць, охаць, нукаць, ойкаць* і інш.). Асобны разрад выклічнікаў складаюць этыкетныя словы тыпу *добры дзень! калі ласка! дзякуй !* і інш. Выклічнікі займаюць спецыфічнае месца сярод іншых часцін мовы, не ўваходзяць ні ў склад знамянальных, ні ў склад службовых, незнамянальных слоў.

Гукапераймальнымі словамі імітуюцца разнастайныя гукі жывой і нежывой прыроды (параўн.: *ку-ку, дзын-дзын* і да т.п.). Часцей за ўсё гукаперайманні перадаюцца на пісьме паўтарамі, у якіх умоўна і прыблізна адлюстроўваецца падабенства гукаў, суадносных са словамі. Гукапераймальныя словы могуць субстантывавацца, ужывацца ў ролі практычна як любога члена сказа, так і самога сказа, служаць словаўтваральнай асновай для ўзнікнення дзеясловаў (параўн.: *татакаць, мяўкаць* і інш.). У некаторых граматычных апісаннях беларускай мовы (гл.: КУРС 1957, 290) гукапераймальныя словы разглядаюцца як асобны разрад выклічнікаў.

Кантрольныя пытанні

1. Дайце азначэнне зборных назоўнікаў.
2. Назавіце тыпы асноў назоўнікаў.
3. Назавіце канчаткі назоўнікаў I скланення ў Д. і М. склонах у залежнасці ад тыпаў асноў.
4. Пералічыце групы назоўнікаў мужчынскага роду з чыстай асновай, якія маюць канчатак у ў родным склоне
5. Дайце азначэнне адносных прыметнікаў.
6. Ахарактарызуйце спецыфіку спалучэння лічэбнікаў два, тры, чатыры з назоўнікамі мужчынскага роду адзіночнага ліку з чыстай асновай.
7. Сфармулюйце правіла скланення састаўных колькасных лічэбнікаў.
8. Дайце азначэнне катэгорыі стану дзеяслова.
9. Назавіце адметныя рысы дзеепрыметнікаў у параўнанні з прыметнікамі.

Лекцыя 4. Стылістыка. Культура маўлення кіраўніка

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

гутарковы стыль мовы; публіцыстычны стыль мовы; асаблівасці публіцыстычнага стылю; моўныя сродкі публіцыстычнага стылю; афіцыйна-дзелавы стыль мовы; дакументы афіцыйна-дзелавога стылю; навуковы стыль; падмовы навуковага стылю; тэрміны; невербальныя сродкі; жанры навуковай літаратуры; функцыі паведамленняў навуковага стылю; жанры мастацкай літаратуры; выяўленчыя сродкі мастацкай літаратуры; стылістычныя фігуры; фальклор у мастацкім стыле; формы мастацкага стылю; культура маўлення; кампаненты культуры маўлення; арфаэпічныя нормы; акцэнталагічныя нормы; лексічныя нормы; марфалагічныя нормы; сінтаксічныя нормы; беларускія літаратурныя арфаэпічныя нормы; акцэнталагічныя нормы; марфалагічныя нормы беларускай мовы; сінтаксічныя нормы; лексічныя нормы; дакладнасць; лагічнасць; дарэчнасць; чысціня маўлення; багацце маўлення, выразнасць маўлення; моўныя сродкі выразнасці; стылі мовы.

Стылістычнае чляненне мовы

Мова з'яўляецца глабальным дыялектычным па сваёй прыродзе феноменам, які адыгрывае для людзей дзве супрацьлеглыя функцыі: аб'ядноўвае іх у адзіны клас жывых істот з найбольш выразнай, яскравай, адмысловай прыкметай – здольнасць і ўменне гаварыць і ўспрымаць маўленне; а ўнутры гэтага агульнага класа чуйна, пластычна і гнутка дыферэнцыруе людзей па нацыях, па месцы жыхарства (дадзеную асаблівасць людзей адлюстроўвае рэгіянальнае чляненне мовы на дыялекты, групы гаворак, асобныя гаворкі), па разнастайных сацыяльных групіроўках (мова фіксуе гэта чляненне людзей сваімі жаргонамi, слэнгамi, арго і інш.), па сферах дзейнасці людзей. Апошняя дыферэнцыяцыя людзей унутры кожнай развітай мовы адбываецца тым, што яна даволі відавочна падзяляецца на стылі; за кожным з іх трывала замацавана функцыя абслугоўвання пэўных відаў, сфер, галін дзейнасці і жыцця людзей.

У паўсядзённым жыцці і быццё, па-за сферамі прафесійнай і грамадскай дзейнасці чалавека выкарыстоўваецца **гутарковы стыль мовы**, для якога характэрнымі служаць размоўная лексіка (параўн.: *аграменны, шпаргалка, шыбаваць* і г.д.), эліптычная структура сказа (максімальна скарачаныя выказванні, дзе часта апускаюцца словы, звязаныя з вядомымі па сітуацыі маўлення фактамі, прадметамі, падзеямі), ужыванне ўсечаных форм слоў (*Пал Палыч* замест *Павел Паўлавіч*, *тэлекарт* замест *тэлевізар* і г.д.), актыўнае выкарыстанне парамоўных сродкаў і інш. Гутарковы стыль мовы мае пераважна вусную форму ўжывання; на пісьме яго выкарыстанне

абмяжоўваецца ў асноўным мовай персанажаў мастацкіх твораў (драматычных, пражайных, радзей паэтычных). Асобную разнавіднасць гутарковай лексікі складаюць прастамоўныя сродкі выражэння, словы зніжанай неўнармаванай лексікі, грубыя мацэрныя словы, што даволі часта знаходзяць месца ў гаворцы малакультурных, слабаадукаваных, нявыхаваных людзей не столькі ў якасці сродку зносін, колькі ў якасці выражэння эмоцый, пачуццяў, ацэнак, а часам і проста ў якасці паразітычных слоў, рэплік, выразаў, што ўжываюцца з-за адсутнасці элементарнай моўнай і агульнай культуры адпаведнага чалавека, або ў асобных сітуацыях сярод сваіх “калег”, або выкарыстоўваюцца пэўнымі людзьмі, што знаходзяцца ва ўзбуджаным, псіхічна ненармальным, не кантраляваным свядомасцю стане. Для беларускага маўлення лаянкавая лексіка малахарактэрна, амаль уся яна запазычана з рускай мовы і апошнім часам стала даволі актыўна збірацца і даследавацца расійскімі лінгвістамі (гл. Жельвіс 1990; Русский мат 1994; Русский мат 1997).

Публіцыстычны стыль мовы выкарыстоўваецца найперш у СМІ – сродках масавай камунікацыі (газеты, часопісы, радыё, тэлебачанне, дакументальныя кнігі, публічныя прамовы і выступленні аратараў і інш.). У адрозненне ад гутарковага стылю публіцыстычны рэалізуецца не толькі ў вуснай, але і ў пісьмовай форме, прычым абедзве формы цесна і непасрэдна ўзаемадзейнічаюць паміж сабой: пісьмовы тэкст часта выступае як агучанае вуснае маўленне, а вусныя выступленні, прамовы, інтэрв’ю вядомых палітыкаў, грамадскіх дзеячоў, прадстаўнікоў, навукі, культуры, спорту і інш. часта друкуюцца ў СМІ, праяўляюцца ў пісьмовай форме. Гутарковы стыль мовы звычайна выкарыстоўваецца ў дыялогу, у якім бяруць удзел, як правіла, два чалавекі, суб’яднікі, прамоўца і слухач, што могуць мяняць свае ролі, прамоўца выступае як слухач, а слухач як прамоўца. У публіцыстычным стылі слухачом служыць не адзін чалавек, а вялікая аўдыторыя, часам насельніцтва ўсёй краіны. Таму публіцыстычны стыль мовы патрабуе зразумелага для ўсіх моўнага спосабу афармлення і перадачы думкі, інфармацыі, паведамлення і звычайна мае форму маналогу. Значыць, істотнымі асаблівасцямі гэтага стылю служаць выразнасць, зразумеласць, панятнасць, даступнасць інфармацыі для ўсіх, каму яна прызначана. Далей, інфармацыя, аформленая моўнымі сродкамі публіцыстычнага стылю, часта мае на мэце не проста данесці да аўдыторыі пэўныя звесткі, але і падаць іх у належнай форме, прывабным выглядзе, каб прыцягнуць адрасатаў, або інфармантаў, або чытачоў (слухачоў) на бок той пазіцыі, на якой стаіць аўтар паведамлення. Адсюль публіцыстычны стыль часта выступае ў якасці агітацыйнага сродку, і ў такіх выпадках пазбаўлены нейтральнасці. У адпаведнасці з гэтым выбіраюцца і ацэначныя моўныя сродкі, з дапамогай якіх адна і тая ж падзея можа падавацца і як станоўчая з’ява, і як з’ява адмоўная, непрыемная для аўтара паведамлення (параўн., напрыклад: з аднаго боку словы *форум*, *мітынг*, а з другога – *зборышча*, *шабаш*, што

могуць прымяняцца да адной і той жа падзеі, прадстаўнікамі розных палітычных ці сацыяльных інтарэсаў, пунктаў гледжання, або адным і тым жа публіцыстам у залежнасці ад яго пазіцыі, прыналежнасці пэўнай партыі і г.д.).

Яшчэ адной важнай рысай публіцыстычнага стылю служыць перадача актуальнай, свежай інфармацыі, а таксама паведамленняў на тэмы, якія пастаянна з'яўляюцца цікавымі для аўдыторыі: абмеркаванне набалелых пытанняў жыцця краіны, асобных яе раёнаў, праблем унутранай і знешняй палітыкі і г.д. Для ўздзеяння на аўдыторыю неабходна ўжываць і такія прыдатныя для публіцыстычнага стылю атрыбуты маўлення, як эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць, што складаюць не толькі своеасаблівую “ўпакоўку” інтэлектуальнай інфармацыі, але і істотную частку зместу, якая непасрэдна ўплывае на нюансіроўку думкі, на выдзяленне ў ёй найбольш важных момантаў, на ўспрыманне і засваенне слухачамі (чытачамі) паведамленняў у патрэбным для прамоўцы (аўтара) рэчышчы. Згаданыя атрыбуты спрыяюць і больш глыбокаму ўражанню ад выказаных думак і здольны прыводзіць да іх практычнага ўвасаблення ў жыццё, дзейнасць, паводзіны людзей. Самымі характэрнымі моўнымі сродкамі публіцыстычнага стылю служаць разнастайныя тропы, г. зн. ужыванні слоў у пераносным значэнні, скрытыя параўнанні, напрыклад *вахта міру*, *нацыянальная скарбонка* і да т.п., дзе словы *вахта* і *скарбонка* ўжываюцца ў больш шырокім значэнні, чым першапачатковы сэнс прыведзеных слоў, выкарыстанне ацэначнай і экспрэсіўнай лексікі, прымяненне звароткаў, клічных і пабуджальных сказаў, рытарычных пытанняў, паўтараў і інш.

Афіцыйна-дзелавы стиль мовы абслугоўвае канцылярскую, юрыдычную, адміністрацыйную сферы дзейнасці людзей, і ў адрозненне ад гутарковага стылю рэалізуецца пераважна ў маналагічнай пісьмовай форме (пастановы, загады, інструкцыі, рэзалюцыі, указы, інструкцыі, кодэксы, дзелавыя пісьмы, аб'явы, характарыстыкі, даверанасці, распіскі, аўтабіяграфіі, ноты, камюніке, статуты, распараджэнні, мемарандумы, пагадненні, канвенцыі, пратаколы, разнастайныя акты, пэўныя даклады і выступленні і іншыя дакументы). У адрозненне ад разгледжанага вышэй публіцыстычнага стылю тут адсутнічае эмацыянальнасць, даволі шырока ўжываюцца стандартныя формы выражэння, мінімальна прадстаўлены экспрэсіўныя, індывідуальна-аўтарскія сродкі, бо інфармацыя перадаецца, як правіла, ад упаўнаважанай калектывам (установай, міністэрствам, дзяржавай, урадам і інш.) асобы або групы асоб.. Выкарыстанне афіцыйна-дзелавога стылю мае на мэце два асноўных прызначэнні – інфармацыйную і пабуджальную, г. зн. у адпаведных дакументах падаюцца не толькі звесткі, але і патрэбы, заклікі, пабуджэнні да іх выканання тымі, каму яны скіраваны (параўн.: загады, распараджэнні, ноты, пастановы, указы, статуты і інш.). **Дакументы афіцыйна-дзелавога стылю патрабуюць дакладнасці, лагічнасці, паслядоўнасці, адназначнасці вербальных фармулёвак,**

сцісласці, эканомнасці, таму часта афармляюцца на адпаведных бланках ці па ўстаноўленай форме. Лексічныя і сінтаксічныя сродкі афіцыйна-дзелавога стылю даволі строга рэгламентаваны, што надае адпаведным дакументам аб'ектыўнасць, лаканічнасць, афіцыйнасць і катэгарычнасць, пазбаўляе іх двухсэнсоўнасці і расплыўчатасці фармулёвак, палажэнняў. Для мовы дакументаў характэрна шырокае ўжыванне безасабовых канструкцый (рэдка выкарыстоўваюцца формы 1-й і 2-й асобы займеннікаў і дзеясловаў), складаназалежных сказаў з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, складаных злучнікаў тыпы *у сувязі з тым, што ...*, *у выніку таго, што ...* і інш, канцылярызмаў, клішэ, шаблонаў, перанос якіх, аднак, у іншыя моўныя стылі можа рабіцца толькі для пэўных стылістычных мэтаў (іроніі, насмешкі, гумару, пародыі і інш.). Афіцыйна-дзелавым стылем мовы павінны добра валодаць кіраўнікі, вербальная дзейнасць якіх часта рэалізуецца сродкамі гэтага стылю, але ўжывацца павінен ён толькі ў афіцыйных варунках, у штатных службовых сітуацыях, пры падрыхтоўцы дакументаў згаданага вышэй кшталту.

Навуковы стыль прызначаны для фіксавання, захоўвання, перадачы інфармацыі ў пэўнай галіне ведаў і характарызуецца такімі ўласцівасцямі, як лагічнасць, дакладнасць, паслядоўнасць, што збліжае яго з афіцыйным стылем. Яшчэ адна рыса, якая лучыць дадзеныя стылі – першаснасць пісьмовай формы ў адносінах да вуснай. Апошняя існуе ў выглядзе дакладаў, паведамленняў на разнастайных навуковых канферэнцыях, сімпозіумах, семінарах. Адрознівае навуковы стыль ад афіцыйна-дзелавога вышэйшая абстрактнасць, глыбейшая інтэлектуальнасць, шырокая неаднароднасць, залежная ад дыферэнцыяцыі навукі, падзелу яе на мноства дысцыплін, кожная з якіх мае свае спецыфічныя сродкі выражэння і лексічныя, і параграфічныя (неславесныя). Таму ў межах навуковага стылю выдзяляюць падмовы (радыёфізікі, матэматыкі, электронікі, эканомікі і г.д.).

У некаторых навуковых тэкстах вербальныя сродкі служаць асноўным спосабам афармлення думак (пераважная колькасць тэкстаў, належных гуманітарным дысцыплінам), у іншых жа назіраецца спалучэнне вербальных і невербальных сродкаў, прычым гэта спалучэнне адзначаецца ў розных прапорцыях: тэксты ў асноўным негуманітарных галін ведаў могуць быць часам прадстаўлены невербальнымі сродкамі (табліцы множання, разнастайныя матэматычныя даведнікі, геаграфічныя карты, тэхнічныя схемы, альбомы, атласы, сістэмы неславесных камунікацый і інш.). Лексічныя сродкі, што выкарыстоўваюцца ў навуцы для наймення яе асноўных катэгорый, паняццяў, рэалій, называюцца тэрмінамі і патрабуюць асобнага разгляду (гл. адпаведны раздзел кнігі). Вусная форма існавання паведамленняў навуковага стылю ўяўляе сабой, як правіла, агучаны пісьмовы тэкст, г. зн. служыць другаснай у адносінах да пісьма, чым супрацьпастаўляецца найперш гутарковаму стылю і адбываецца ў форме дакладаў, паведамленняў, лекцый, дыспутаў і інш. Навуковы стыль

дыферэцыруецца не толькі ў адносінах да розных гуманітарных і негуманітарных дысцыплін, але і ў дачыненні да сферы прызначэння. У адпаведнасці з апошняй вылучаюцца, у прыватнасці, такія навуковыя падстылі, як уласна навуковы (прызначаны для калег-спецыялістаў), вучэбна-навуковы (рэалізуецца ў разнастайных падручніках і дапаможніках і прызначаны для навучэнцаў), навукова-публіцыстычны (адрасуецца для распаўсюджвання ведаў сярод шырокага кола насельніцтва). У залежнасці ад асаблівасцяў кожнага навуковага падстылю ў ім ужываюцца і розныя моўныя сродкі. Так, стылістычныя фігуры (тропы, параўнанні, эўфемізмы і інш.) займаюць значна большае месца ў навукова-папулярнай літаратуры. У навуковых дыскусіях эмацыянальны кампанент выкарыстоўваецца значна часцей, чым у навуковых дакладах, прычым першыя ўяўляюць сабой дыялог (полілог), а другія – маналог. У дачыненні да знешніх форм (пісьмовая, вусная) навуковы стыль часцей прадстаўлены пісьменна, агучванне пісьмовага навуковага тэксту ўяўляецца даволі складаным для адэкватнага ўспрымання (лепш усё ж засвойваецца змест пісьмовага навуковага тэксту).

Адметнай рысай навуковых тэкстаў служыць шырокае скарыстанне спасылак на разнастайныя крыніцы, якія афармляюцца ў выглядзе бібліяграфіі і складаюць прэсупазіцыйны фон дадзеных тэкстаў, надаюць ім даставернасць, інфармацыйную насычанасць, а аўтарам тэкстаў – неабходную кампетэнтнасць, эрудыцыю і кваліфікаванасць. Даволі разнастайнымі з’яўляюцца і жанры навуковай літаратуры: тэзісы, анатацыя, рэферат, артыкул, манаграфія, дысертацыйныя працы, зборнікі, падручнікі, вучэбныя дапаможнікі, спецыяльныя даведнікі, у тым ліку энцыклапедычныя, шматлікія слоўнікі (тлумачальныя, перакладныя, граматычныя і інш.) і г.д.

Камунікацыйнай, інфармацыйнай функцыі паведамленняў навуковага стылю папярэднічае пазнавальная функцыя, якая звычайна займае значна большае месца ў творчай дзейнасці спецыяліста. Напрыклад, для напісання кандыдацкай дысертацыі адводзіцца як мінімум тры гады паўсядзённай працы кваліфікаванага спецыяліста, як правіла з вышэйшай адукацыяй, ў нашай краіне. Яшчэ больш часу і інтэлектуальных высілкаў патрабуюць напісанні доктарскіх дысертацый, манаграфій, падручнікаў для ВНУ і інш.

Навуковыя працы афармляюцца па выпрацаваных стандартах, строга ўпарадкаваны і структураваны, часта суправаджаюцца рэзюме, анатацыямі, нярэдка рэцэнзіруюцца і рэферыруюцца (звычайна манаграфічныя выданні), складаюць асноўны фонд бібліятэк спецыяльных устаноў (ВНУ, акадэмічныя інстытуты і інш.). З усіх стыляў літаратурнай мовы навуковы з’яўляецца найбольш міжнародным па свайму характару, бо грунтуецца на параграфемах і на лексіцы інтэрнацыянальнага паходжання (прынамсі, у еўрапейскіх краінах).

Стыль мастацкай літаратуры, прадстаўлены лепшымі майстрамі слова, служыць адначасова і ўзорам літаратурнай мовы ў цэлым. У

адрозненне ад афіцыйна-дзелавага і навуковага стыляў ён па сваіх моўных сродках і выражаным змесце мае найбольш глыбокі і адметны нацыянальны характар, таму перакладаць тэксты мастацкай літаратуры на іншыя мовы значна цяжэй, чым афіцыйна-дзелавыя і навуковыя. У мастацкай літаратуры даволі выразна выдзяляюцца такія жанры, як проза, паэзія, драматургія, мемуары, кожны з якіх характарызуецца сваімі моўнымі асаблівасцямі, структурнай арганізацыяй.

Аднак агульным для іх усіх службыць разнастайнае выкарыстанне вобразных сродкаў, абыгрыванне ўнутранай формы слоў, пераробка фразеалагізмаў, а таксама ў залежнасці ад тэматыкі канкрэтнага твора, ад яго аўтара і ўжыванне сродкаў іншых разгледжаных вышэй стыляў. Найбольш істотнай рысай стылю мастацкай літаратуры з'яўляецца рэалізацыя ў ім эстэтычнай функцыі мовы, таму невыпадкова ў якасці сіноніма тэрміна *мастацкая літаратура* ў беларускай мове прымяняецца выраз *прыгожае пісьменства*. Малюнкавасць і вобразнасць мовы мастацкай літаратуры забяспечваецца гарманічным выкарыстаннем усіх стылістычных рэсурсаў канкрэтнай мовы, выпрацаваных цягам яе гісторыі і наяўных на перыяд напісання канкрэтнага твора, у якім могуць быць ужыты і дыялектызмы, і жарганізмы, і неалагізмы, і тэрміны, і канцылярызмы, і кніжныя словы, а таксама архаізмы, аказіяналізмы, гістарызмы і інш. Вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць выяўленчых сродкаў мастацкай літаратуры грунтуецца на шырокім выкарыстанні многазначных слоў, эпітэтаў, сінонімаў, антонімаў, разнастайных тропаў, адмысловых спалучэнняў слоў, эліптычных канструкцый сказа (асабліва ў мове персанажаў), стылістычных фігур – анафара, катафара, метафара, эпіфара, паралелізм і інш. (гл.: Асновы культуры 1992, 66).

Мастацкая літаратура таксама характарызуецца тым, што ў ёй вылучаюцца стылі асобных буйных пісьменнікаў, паэтаў, мова якіх мае адметныя індывідуальныя рысы, што адрозніваюць яе ад мовы іншых майстроў слова. Мова асобнага пісьменніка называецца ідыястылем і яе вывучэнню прысвечана шмат філалагічных прац, як літаратуразнаўчых, так і лінгвістычных, многія з якіх маюць характар дысертацыйных работ.

З усіх стыляў мовы стыль мастацкай літаратуры з'яўляецца найбольш сінкрэтычным, амбівалентным, бо ў ім у розных прапорцыях могуць рэалізавацца элементы іншых стыляў, аб'яднаных агульнай для ўсіх функцыяй камунікатыўнасці. Для стыля ж мастацкай літаратуры дадатковай, але, бадай, важнейшай для яе і дыферэнцыяльнай у адносінах да іншых стыляў службыць функцыя эстэтычная (гл.: Цікоцкі 1995, 274).

Апрача твораў прыгожага пісьменства асобных аўтараў, мастацкі стыль ужываецца ў народнай калектыўнай творчасці – фальклоры (казкі, легенды, паданні, песні, байкі і інш.). Мастацкі стыль рэалізуецца і ў пісьмовай, і ў вуснай форме, у форме дыялогу і маналогу, у аўтарскай мове і ў мове персанажаў. Знакамітыя мастацкія творы і іх часткі могуць выкарыстоўвацца

ў іншых мастацтвах, пераводзіцца ў іх, напрыклад, у тэатральныя пастаноўкі, кіно, оперы, музычныя творы, творы выяўленчага мастацтва, жывапісу і інш., быць аб'ектам навуковага даследавання, г. зн. апісвацца сродкамі навуковага стылю.

Культура маўлення і яе асноўныя кампаненты

Культура маўлення з'яўляецца вельмі шырокім, ёмістым паняццем, якое звязана не толькі з уменнем правільна, прыгожа, пераканаўча гаварыць, але і з агульнай культурай чалавека, яго знешнім выглядам, адзеннем, манерамі, з уменнем лагічна і дакладна мысліць і аптымальна выражаць разважанні і гатовыя думкі, адэкватна апісваць моўнымі сродкамі любыя жыццёвыя і вытворчыя сітуацыі, правільна, без памылак складаць і афармляць разнастайныя пісьмовыя дакументы, дарэчна і ўмела выкарыстоўваць усе стылістычныя рэсурсы мовы, пра якія гаварылася ў папярэдніх параграфіх.

Галоўнымі складнікамі (кампанентамі, арганічнымі часткамі) культуры маўлення служаць правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чыстата, багацце, або разнастайнасць, выразнасць, дарэчнасць і сцісласць (гл.: Асновы 1992). Правільнасць маўлення заснавана на прытрымліванні літаратурных норм пры ўжыванні мовы, якія выпрацаваны цягам стагоддзяў і закадыфікаваны (замацаваны афіцыйна як абавязковыя для выканання) у аўтарытэтных граматыках і слоўніках (звычайна акадэмічных выданняў). Літаратурная норма забяспечвае сацыяльнае адзінства мовы, узаемаразуменне паміж усімі носьбітамі ўсіх разнавіднасцяў (дыялекты, жаргоны і інш.) мовы. Адна з галоўных мэт усёй нашай адукацыйнай сістэмы палягае менавіта ў тым, каб кожны адукаваны чалавек авалодаў літаратурнымі нормаў мовы ўжо ў сярэдняй школе, таму на ўрокі, звязанымі з вывучэннем мовы і мастацкай літаратуры як узорнай на гэтай мове, адводзіцца больш за ўсё гадзін. Але і надалей грамадства ўлічвае веданне літаратурнай мовы, бо пры паступленні ў ВНУ, напрыклад, у нашай краіне на ўсе спецыяльнасці абавязкова трэба здаваць экзамен (звычайна сачыненне) па адной з дзяржаўных моў, беларускай або рускай.

З улікам таго, што наша жыццё дынамічна развіваецца ва ўсіх сваіх сферах, мова змушана, каб адэкватна адлюстроўваць усе знешнія змены таксама развівацца, мяняцца, гнутка і пластычна прыстасоўвацца да новых абставін. Таму ў кожнай жывой мове літаратурнай норме пярэчыць, уступае з ёй у канфлікт, ужыванне (або ўзус), якое пастаянна падмывае кансерватыўныя па сваёй прыродзе нормы і прыводзіць да іх змен. З гэтай нагоды акадэмічныя граматыкі і слоўнікі рэгулярна перавыдаюцца і ў перавыданнях зазначаюцца пэўныя змены літаратурных норм, у прыватнасці

ў дачыненні да правапісу, арфаэпіі, некаторых граматычных, арфаграфічных, стылістычных і іншых правіл. Важнасць, істотнасць, аўтарэтэтнасць літаратурных норм і правіл у змененым выглядзе падмацоўваецца ўрадавымі пастановамі, якім папярэдняюць разнастайныя абмеркаванні неабходнасці такіх змен моўных правіл у грамадскасці з улікам думак спецыялістаў, усіх, хто мае дачыненне да працы са словам.

Так, што тычыцца норм беларускай літаратурнай мовы, то толькі ў 20 ст. прыняты дзве ўрадавыя пастановы (1933, 1957 г.), у якіх афіцыйна зацверджаны пэўныя змены ў літаратурных нормах беларускай мовы. У моўным ужытку некаторыя літаратурныя нормы могуць існаваць у розных варыянтах, якія трэба разглядаць часам як звычайную з'яву. Тым не менш, не ўсе ўжывальныя варыянты дапускаюцца ў маўленні, прызначаным для сацыяльнага выкарыстання, бо многія з іх з'яўляюцца проста адхіленнямі ад літаратурнай нормы, якая і дазваляе для ўжывання толькі пэўныя варыянты. Так, беларускія формы слоў *дзіця і дзіцё, паўтара і паўтары, раба і рабыня і* інш. служаць варыянтамі і дапускаюць сваё раўнапраўнае ўжыванне, а ў формах слоў і словазлучэнняў *пачнём і пачнем, у паліто і паліце, сабака пабег і сабака пабегла і* інш. адзначаюцца памылкі (правільна, *пачнём, у паліто, сабака пабег*). Для выбару правільных, дапушчальных літаратурных норм неабходна карыстацца адпаведнымі слоўнікамі, найбольш аўтарытэтныя і поўныя з якіх павінны быць настольнымі кнігамі кожнага кіраўніка (гл., напрыклад: Слоўнік 1987; Тлумачальны слоўнік 1977 – 1984; Тлумачальны слоўнік 1996 і інш.).

Унутры агульнай літаратурнай нормы выдзяляюцца арфаэпічныя (правільнасць вымаўлення гукаў, слоў, выказванняў), акцэнталагічныя (правільная пастаноўка націску ў слове і ў спалучэннях слоў), лексічныя (правільны выбар слова для адпаведнага паняцця і для пэўнага кантэксту), марфалагічныя (правільнае ўтварэнне і ўжыванне словаформ), сінтаксічныя (правільнае спалучэнне слоў і пабудова сказаў у адпаведнасці з правіламі літаратурнай мовы).

Беларускія літаратурныя арфаэпічныя нормы грунтуюцца на вызначаных прынцыпах вымаўлення як асобных гукаў, так і іх спалучэнняў у межах слоў і на стыку апошніх. Напрыклад, у адрозненне ад літаратурных норм суседняй блізкароднаснай рускай мовы такі гук беларускай мовы, як *ч* вымаўляецца толькі цвёрда (у рускай мове – толькі мякка), гук *р* у беларускай мове толькі цвёрды, а ў рускай мове можы быць і цвёрдым, і мяккім; у канцы слоў беларускія губныя зычныя *п, б, м* вымаўляюцца толькі цвёрда, а ў рускай мове – толькі мякка (параўн.: *голуб і голубь, насып і насыпь, сем і семь і* да т.п.). Для беларускай літаратурнай мовы характэрны больш запаволены тэмп маўлення (гл.: Фанетыка 1983, 51 – 52) і больш выразнае вымаўленне націскных і ненаціскных галосных, чым у рускай мове, і многа іншых асаблівасцяў, засведчаных у спецыяльных працах (гл.: Янкоўскі 1966, 13 – 14).

Акцэнталагічныя нормы заснаваны на правільнай пастаноўцы націску ў слове, які служыць адначасова і фанетычнай прыкметай слова ва ўсіх мовах свету (Гумбольдт 1984, 344). Неправільная пастаноўка націску сведчыць пра недастатковую або нават нізкую культуру маўлення чалавека (параўн. неправільнае вымаўленне слоў: *кіл^аметр, *маг^азін, *даку^амент, *адзінаццаць і інш замест правільных норм вымаўлення кіла^еметр, магаз^ін, дакуме^нт, адзінаццаць і інш.). Складанасць акцэнталагічных норм беларускай мовы, гэтаксама як і ў рускай, палягае ў тым, што ў адрозненне ад некаторых іншых моў, дзе націск замацаваны за пэўным складам (напрыклад, у чэшскай мове – на першым складзе, у польскай – на перадапошнім, у французскай – на апошнім), націск з’яўляецца рухомым і можа служыць як для адрознення граматычных форм аднаго слова (параўн.: гу^бы – губы, у першым выпадку назоўны склон множнага ліку слова губа, у другім – родны склон адзіночнага ліку прыведзенага слова), так і лексічных значэнняў слоў (параўн.: бу^йны ‘неспакойны, дзёрзкі’ і буйны ‘выдатны, значны’ і інш.). Тым не менш, літаратурныя нормы беларускай мовы для некаторых слоў дапускаюць варыянтны націск (жыхар і жыха^р, ласкавы і ласка^вы, надалей і надале^й і інш.). Фактычна ўсе слоўнікі беларускай мовы прыводзяць лексемы з неабходнымі акцэнтнымі прыкметамі, якія трэба лічыць нарматыўнымі, правільнымі.

Марфалагічныя нормы беларускай мовы, згодна з якімі ўтвараюцца розныя формы зыходнага слова, з’яўляюцца больш стабільнымі, чым акцэнталагічныя, але таксама могуць парушацца недасведчанымі асобамі, людзьмі з нізкай моўнай культурай, а таксама пад уплывам рускай мовы ці дыялектаў беларускай мовы нават адукаванымі носьбітамі мовы. Так, для беларускай літаратурнай мовы ў родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду назоўнікаў вызначаюцца правілы вымаўлення (напісання) ці канчатак –а, ці канчатак –у (у прыватнасці канчатак –а характэрны для канкрэтных назоўнікаў тыпу стала, дуба, алоўка і да т.п., а таксама назваў жывых істот, найменняў устаноў, прамежкаў часу, адзінак вымярэння і інш., а канчатак –у для абстрактных назоўнікаў тыпу розуму, характару, ідэалу і да т.п., а таксама для найменняў рэчываў, месца, памеру, навуковых тэорый і інш.; гл.: Беларуская граматыка 1985, 71 – 78).

Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнае спалучэнне лексем у словазлучэнні, у сказы і вынікаюць як з граматычных асаблівасцяў асобных беларускіх слоў, так і з прыдатных беларускай мове мадэляў словазлучэнняў і сказаў. Напрыклад, у беларускай мове дзеяслоў дзякаваць спалучаецца з субстантывамі ў давальным склоне (дзякаваць сябру, дзякаваць дзяўчыне і да т.п.), у той час як рускі адпаведнік благодарить – з назоўнікамі ў вінавальным склоне. Безасабовыя пасіўныя канструкцыі характэрны ў беларускай літаратурнай мове для неадусаўлёных назоўнікаў (параўн.: Ветрам зваліла альху і да т.п.), але не характэрны для адушаўлёных прадметаў (параўн.: неправільна *Лесніком зваліла альху і інш.).

Адэкватны выбар слоў для пэўных сітуацый і кантэкстаў рэгулюецца **лексічнымі нормамі**, якія, аднак, з'яўляюцца менш стабільнымі і распаўсюджанымі, чым іншыя нормы, бо грунтуюцца не на фармальных падставах, а на тонкіх семантычных і стылістычных адценнях слоў. Нельга, напрыклад, спалучаць рознастылёвую лексіку (параўн.: **кагорта мужыкоў*, ** сенатары раўлі* і да т.п. недарэчна ўжываць русізмы ў беларускай літаратурнай мове (параўн.: **недахват кармоў*, правільна *недахоп кармоў* і да т.п.).

Дакладнасць, лагічнасць і дарэчнасць маўлення

Дакладнасць маўлення палягае ў сэнсавай адпаведнасці яе асобных слоў, выказванняў знешнім рэаліям, сітуацыям або паняццям аб іх, а таксама ў выкарыстанні адзінак маўлення ў тых значэннях, што замацаваны за імі моўнай практыкай і прадстаўлены ў адпаведных кадыфікаваных лінгвістычных даведніках. Дакладнасць звязана з правільнасцю маўлення, непасрэдна з семантыкай моўных адзінак, лексічнымі і сінтаксічнымі нормамі (параўн.: Лепешаў 1989, 76). Асабліва асцярожна і ўмела трэба выкарыстоўваць шматзначныя словы, не блытаць паронімы тыпу *абагульніць* і *абагуліць*, *гліняны* і *гліністы* і да т.п. (абагульніць можна толькі думкі, факты, меркаванні і іншыя адцягненыя паняцці, а абагуліць -- прылады працы, свойскую жывёлу, мэблю і іншыя канкрэтныя прадметы), размяжоўваць сінонімы (так, сінанімічныя словы *зачыніць* і *закрыць* спалучаюцца з рознымі назоўнікамі, першыя, у прыватнасці, з назоўнікамі тыпу *дзверы*, *вароты* і да т.п., другое – з назоўнікамі тыпу *вочы*, *твар* і да т.п.).

Для афіцыйна-дзелавога і навуковага стылю дакладнасць служыць абавязковым атрыбутам: гэтаму спрыяюць і, як правіла, адназначная лексіка дадзеных стыляў, шматстайныя гатовыя для ўжывання ўстойлівыя звароты, выразы, стандартныя структуры сказаў, адсутнасць эліптычных канструкцый, і, магчыма, самае галоўнае, наяўнасць добра ўсвядомленых, старанна падрыхтаваных паняццяў, думак, суджэнняў.

Дакладнасць служыць абавязковым кампанентам лагічнасці, з дапамогай якой устанаўліваюцца несупярэчлівыя, паслядоўныя, адпаведныя рэчаіснасці сэнсавыя сувязі паміж часткамі выказвання. Такім чынам, **лагічнасць** выходзіць за межы слова і праяўляецца ў сказе, у галіне сінтаксіса. Лагічныя сувязі рэалізуюцца адпаведнымі сінтаксічнымі канструкцыямі, у якіх значную ролю адыгрываюць складаныя злучнікі тыпу, *таму ... што, калі ..., то, раз ..., так, як толькі ..., дык* і інш. ; парадкам слоў (параўн.: *Дзень змяняе ноч, Маці любіць дзіця* і да т.п. – на першым месцы знаходзіцца звычайна суб'ект дзеяння, які, аднак, у пэўных кантэкстах можа

быць і аб'ектам; напрыклад, *Маці любіць дзіця, а бацьку любіць маці* і да т.п.). Лагічнасць праяўляецца таксама ў адпаведнасці выказвання тым або іншым падзеям, з'явам, фактам знешняй рэчаіснасці, у адэкватнасці думкам, паняццям, суджэнням. Лагічнасць павінна прымяняцца і па-за межамі сказа да выступленняў, дакладаў, артыкулаў і г.д., якія звычайна будуюцца па лагічнай схеме, маюць устойлівую кампазіцыю: уводзіны (уступ) – асноўная частка – заключэнне. Да таго ж асноўныя палажэнні кожнай такой часткі павінны арганічна і лагічна звязвацца паміж сабой.

Дарэчнасць маўлення павінна непасрэдна нітавацца з дакладнасцю і лагічнасцю і яе сутнасць заключаецца ў выкарыстанні моўных сродкаў з поўнай адпаведнасцю тэме гаворкі, сітуацыі, або кантэксту, мэце выказвання, колькаснаму і якаснаму складу аўдыторыі (слухачоў, чытачоў, іх узросту, прафесіі, адукаванасці, полу, настрою, месцу жыхарства і іншым асаблівасцям), выбранаму стылю маўлення, часу і варункам зносін. Недарэчна ўжываць у сяброўскай размове кніжныя, афіцыйна-дзелавыя выразы, і наадварот, у афіцыйна-дзелавым, навуковым стылях – гутарковыя ці прастамоўныя словы, бо гэта можа сведчыць не толькі пра нізкую культуру маўлення, але і выклікаць недавер у слухача (слухачоў) да выказанай інфармацыі.

Чысціня, выразнасць і багацце маўлення

Чысціня маўлення, якое выкарыстоўваецца ў сацыяльным асяродку, у афіцыйных умовах, забяспечваецца найперш адсутнасцю ў ім чужародных літаратурнай мове элементаў, адсутнасцю ў ім паразітычных гукаў і слоў (тыпу, *гм, э-э-э, ну, так сказаць, як яго, гэта самае, значыцца* і да т.п.), мясцовых слоў, ці дыялектызмаў, прастамоўных лексем і выказаў тыпу *быдта, адылі, було, ыгы, глядзь, скапыціцца, мянціць языком, перці пехадралам* і да т.п., плеаназмаў і таўталогій тыпу *ў верасні месяцу, шэсць штук сталоў, пяць чалавек студэнтаў, поўнасцю запоўнены* і да т.п., жарганізмаў тыпу *хіла, клёва, філон, здаць хвасты* і інш., безпадстаўна ўжытых запазычаных слоў і варварызмаў тыпу *о-кэй, стрыт, хаўбек, чао* і інш., канцэлярызмаў тыпу *як абстаіць справа, класці мерапрыемства* і інш., русізмаў тыпу *вучыцель, сражэнне* і інш., наватвораў і аказіяналізмаў тыпу *ажыгуліўся* 'купіў аўтамабіль Жыгулі' *аступеніўся* 'стаў кандыдатам навук' і інш., шматкампанентных скарачэнняў і абрэвіятур тыпу *Белмаслатлушчнабзбыткантора* і інш.

Багацце маўлення лучыцца перадусім з разнастайнасцю ўжытых моўных сродкаў і з як можна радзейшым паўтарэннем адных і тых жа слоў і выказаў, асабліва паўтораў нематывавальных, бо абмежаваныя моўныя сродкі, іх паўторнае выкарыстанне сведчаць пра беднасць не толькі маўленчых

патэнцый аўтара, але і пра невялікі запас думак, пра слабыя інтэлектуальныя здольнасці прамоўцы. Выказванне ж адной і той жа думкі рознымі і шматстайнымі моўнымі сродкамі, як правіла, з'яўляецца вынікам яе многааспектнай і глыбокай асэнсаванасці, добрай засвоенасці, службыць надзейнай падставай для таго, каб вытлумачыць яе ясна, зразумела, данесці па-рознаму ў залежнасці ад складу адрасатаў, аудыторыі.

Беларуская мова надзвычай багата сінонімамі, якія разнастайна характарызуюць найбольш істотныя для нашага жыцця з'явы, рэаліі і паняцці аб іх. Так, для паняцця, звязанага з гаварэннем, выдзяляецца 73 розных сінонімы (параўн.: *казаць, размаўляць, гутарыць, гаманіць, мармытыць, балбатаць, балабоніць, субяседнічаць, чаўпці, вярзці* і г.д.), з паняццем 'добра' -- 70 розных слоў (параўн.: *неблагі, станоўчы, дасканалы, варты, выдатны, бездакорны, прыстойны, ладны, дыхтоўны, файны, адменны* і інш.), з паняццем 'многа' -- 66 розных сінонімаў (параўн.: *шмат, безліч, цьма, навалам, нямала, па горла, хоць адбаўляй* і інш.), а з паняццем 'хутка' – 126 розных слоў (гл.: Клышка 1993).

У трохтомным руска-беларускім слоўніку для характарыстыкі, тлумачэння, перакладу 110 000 зыходных рускіх лексем выкарыстана звыш 300 000 розных беларускіх слоў (Русско-белорусский словарь 1993, т.1, 6), што сведчыць пра надзвычай вялікі лексічны запас беларускай мовы, асабліва калі ўлічыць, што ў згаданы слоўнік не ўключаны мільёны спецыяльных слоў (многія дыялектызмы, тапонімы, уласныя імёны, тэрміны і інш.)

Зразумела, гэта не значыць, што, напрыклад, кіраўнік здольны выкарыстаць усё багацце мовы, бо нават у самых прызнаных майстроў слова, пісьменнікаў, паэтаў, па дадзеных спецыяльных лінгвістычных даследаванняў, адзначаецца прыблізна каля 10 – 15% агульнаўжывальнай лексікі адпаведнай мовы (напрыклад, у творчасці вядомага рускага паэта С.Ясеніна налічваецца 18 900 розных слоў, у моўнай скарбонцы беларускага паэта і пісьменніка Я.Коласа – каля 37 000 розных слоў). Аднак у сваім маўленні трэба імкнуцца, каб наяўны ў адукаванага носьбіта мовы слоўнікавы склад (каля 10 – 15 тысяч розных лексем) актыўна выкарыстоўваўся ў яго маўленчай дзейнасці ва ўсёй сваёй разнастайнасці і паўнаце.

Выразнасць маўлення звязана з нагляднасцю, вобразнасцю, малюнкавасцю вербальнага афармлення думак і забяспечваецца дарэчным, умелым ужываннем такіх стылістычных сродкаў, як эпітэты, метафары, параўнанні, фразеалагізмы, парэміі (прыказкі, прымаўкі), перыфразы і інш., каб аптымальна і яскрава данесці да адрасатаў неабходную думку. Фанетычныя і сінтаксічныя сродкі выразнасці вызначаюцца выкарыстаннем усіх інтанацыйных характарыстык маўлення, адпаведнай яснай дыкцыі, рэкамендаваных літаратурных норм вымаўлення і асобных гукаў, і іх спалучэнняў, ужываннем правільных канструкцый спалучэння слоў і

канструкцый сказаў. Усе гэтыя сродкі найбольш поўна праяўляюцца ў зазначаных вышэй стылях: мастацкі, публіцыстычны, у меншай ступені гутарковы. У навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях экспрэсія можа тычыцца такіх іх жанраў, як дыскусія, палеміка, лекцыя, вуснае выступленне, рэцэнзія і інш., дзе патрабуецца ацэначная характарыстыка актуальных думак, пытанняў, палажэнняў, што абмяркоўваюцца ў вусных паведамленнях ці публікацыях.

Выразнасць маўлення мае на мэце прыцягваць увагу і інтарэс слухача і падтрымліваць іх увесць час на належным узроўні (гл.: Головин 1980, 186), што дапамагае аптымальна ўспрымаць неабходную інфармацыю. У значнай ступені акрэсленасць думкі вызначаецца кантэкстам, парадкам слоў (параўн. розны сэнс у выразях, якія складаюцца з адных і тых жа слоў: *дзесяць чалавек і чалавек дзесяць; Ён проста жыў і Ён жыў проста* і г.д.), лагічным ці акцэнталагічным выдзяленнем найбольш важных, значных і актуальных частак выказвання, удалым кампазіцыйным размеркаваннем інфармацыйнага матэрыялу ў выступленні ці публікацыі. Выразнасці цяжка дасягнуць, калі прамоўца гаворыць па паперцы, чытае напісанае. Галоўнай перадумовай экспрэсіўнага маўлення служыць самастойнасць мыслення чалавека, максімальнае праяўленне індывідуальнасці сваёй натуры, цесны кантакт з аўдыторыяй, інтарэс аўтара да выказанага паведамлення, поўная рэалізацыя свайго інтэлектуальнага і духоўнага патэнцыялу (не адкладваць на потым тыя ці іншыя думкі, ацэнкі, сродкі іх выражэння і г.д.), і, зразумела, актыўнае выкарыстанне ўсіх **моўных сродкаў выразнасці: і фанетычных, і лексічных, і марфалагічных, і фразеалагічных, і сінтаксічных, і стылістычных, і кантэкстуальных.**

Кантрольныя пытанні

1. Пералічыце асноўныя стылі мовы.
2. Назавіце асноўныя кампаненты культуры маўлення.
3. Што такое дакладнасць маўлення?
4. Назавіце неабходныя элементы выразнасці маўлення.
5. Назавіце неабходныя элементы багацця маўлення.

Лекцыя 5. Дзелавыя зносіны кіраўніка

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

камерцыйныя дакументы; дзелавыя пісьмы; тыпы дзелавых пісьмаў; звычайныя пісьмы; цыркулярныя пісьмы; знешнія формы дзелавых пісьмаў; групы пісьмовых дакументаў; дакументы паводле зместу; дакументы паводле паходжання; дакументы паводле адносін да фінансаў; дакументы паводле часу выканання; дакумент па свайму жанру; галоўныя патрабаванні да пісьмовых тэкстаў; састаўныя аргументацыі; лагічныя довады; законы фармальнай логікі; закон тожаства; закон супярэчнасці; закон выключэння трэцяга; закон дастатковага абаснавання; доказ ад адваротнага; лагічныя меркаванні; індуктыўныя меркаванні; дэдукцыя меркаванні; псіхалагічныя аргументы; квантытатывыя метады; тэма, жанр пісьма; бухгалтарскія дакументы; дакументы справаводства.

Пісьмовыя дакументы ў сферы дзелавых зносін

Уменне правільна, пісьменна і своєчасова складаць разнастайныя дзелавыя паперы адносіцца да абавязковых прафесійных навыкаў і патрэб кіраўніка. Кожны пісьмовы дакумент служыць своеасаблівай візітнай карткай адпаведнай фірмы, арганізацыі, установы і г.д., таму яго нестандартнае афармленне, стылёвыя недакладнасці, моўныя памылкі могуць паслужыць толькі пагаршэнню іміджу адрасанта тых або іншых дзелавых папер ці службовых дакументаў, якія перадаюцца электроннай поштай.

Уся дзелавая карэспандэнцыя класіфікуецца на розных падставах на пэўныя групы. Так, па тэматычнай прыкмеце яна (карэспандэнцыя) падзяляецца на камерцыйную і дзелавую. **Камерцыйныя дакументы** складаюцца ад імя юрыдычных асоб, таму звычайна служаць адначасова і як прававыя дакументы (напрыклад, пісьмы-запыты, пісьмы-прапановы, пісьмы-рэкламацыі, адказы на падобныя пісьмы). **Дзелавыя пісьмы** маюць афіцыйны і прававы статус, яны рэгіструюцца і ўключаюць у сябе, распіскі, паведамленні, запрашэнні і інш. У залежнасці ад скіраванасці на адрасата **дзелавыя пісьмы падзяляюцца на цыркулярныя** (пісьмо пасылаецца з адной крыніцы-ўстановы па некалькіх пэўных адрасах, як правіла, падпарадкаваных інстанцый) і **звычайныя** (пасылаецца ад адной да другой установы). **Па знешняй форме дзелавыя пісьмы падзяляюцца на рэгламентаваныя** (стандартныя) і **нерэгламентаваныя** (нестандартныя). Стандартныя пісьмы складаюцца па пэўнаму ўзору (паперы пэўнага фармату з зададзеным наборам рэквізітаў), а нестандартныя, хаця і маюць элементы рэгламентацыі, рэалізуюцца ў выглядзе аўтарскага тэксту (гл.: Колтунова 1999, 6 – 7).

Акрамя карэспандэнцыі, кожная ўстанова карыстаецца **пісьмовымі дакументамі, якія можна падзяліць тэматычна на наступныя групы:**

2. распарадчыя дакументы (загады, пастановы, распараджэнні, рашэнні і інш.);
3. арганізацыйныя дакументы (інструкцыі, палажэнні, статуты і да т.п.);
4. арганізацыйна-распарадчыя дакументы (пратакты);
5. інфармацыйна-даведачныя дакументы (агляды, акты, даведкі, дакладныя і тлумачальныя запіскі, зводкі, тэлеграмы, тэлефанаграмы і інш.).

Паводле зместу дакументы падзяляюцца на складаныя (разглядаецца некалькі розных пытанняў) і простыя (прысвечаны звычайна аднаму пытання); **паводле паходжання** – на службовыя (афіцыйныя) і асабістыя; паводле адносін да фінансаў – на бухгалтарскія (транспартныя накладныя, прыходныя і расходныя ордэры, прыймовыя квіткі і да т.п.) і дакументы справаводства (службовыя лісты, анкетныя, дагаворы, даведкі, аўтабіяграфіі, загады і да т.п.); **паводле часу выканання** – на тэрміновыя і нетэрміновыя (гл.: Каўрус 1994, 4 – 5).

Кожны дзелавы дакумент павінен строга адпавядаць свайму жанру, быць лаканічным, дакладным, канкрэтным, не дапускаць розначытанняў, двухсэнсоўнасці, павінен выкарыстоўваць стандартызаваныя моўныя выразы, клішэ, быць карэктным і добраахвотным, мець аб'ектыўную неэмацыянальную танальнасць, якая зыходзіць не ад адной асобы, а ад пэўнай арганізацыі, не змяшчаць экспрэсіўных сродкаў мовы (пра ўзоры і мову розных дзелавых дакументаў гл.: Смелкова 1997, 78 – 94).

Аб'ём дзелавых пісем звычайна не павінен перавышаць адной старонкі, яны ўключаюць у сябе такія дадзеныя (рэквізіты), як адрас атрымальніка, дата адпраўкі, індэкс, тэкст (тэма, жанр або характар пісьма – гарантыйнае, рэкламацыйнае, дагаворнае, суправаджальнае, рэкламацыйнае і г.д., што вызначаецца з дапамогай ключавых слоў), адрас адпраўшчыка (адрасанта), найменне адрасанта. У дзелавых пісьмах звычайна выкарыстоўваюцца ўстойлівыя лагічныя і моўныя выразы, што надаюць ім афіцыйны характар, адназначнае разуменне, дакладнасць, стандартнасць. Стыль і мова службовых дакументаў характарызуецца нейтральнасцю, надасабовым спосабам выкладання думак, што забяспечвае іх належную аб'ектыўнасць, уніфікацыяй і тыпізацыяй сродкаў выражэння, якія і прыводзяць да выразнага дакладнага вербальнага афармлення адпаведных паведамленняў. Дзелавыя лісты, дакументы выглядаюць пераканаўчымі і заслугоўваюць больш даверу, калі яны адпавядаюць нормам службовага этыкету, выражаюць інтарэсы не пэўнай асобы, а арганізацыі, установы, фірмы.

У аўтарскім пісьмовым тэксце службовага прызначэння, гэтаксама як і ў вусным дакладзе, структурна выдзяляюцца тры часткі: уступ, галоўная частка, заключэнне. Ва ўступе, або ўводзінах, абгрунтоўваецца тэма асноўнай часткі, аргументавана падводзяць чытача (адрасата) да яе; у заключэнні падводзяцца вынікі асноўнага зместу, даецца агульная яго

ацэнка, якая стасуецца са сфармуляванай ва ўступе тэмай. Асноўная частка пісьмовага тэксту павінна змяшчаць матэрыял у пэўнай лагічнай паслядоўнасці, прычыннай залежнасці розных частак зместу дакумента. Кожнае важнае палажэнне, структурныя часткі дакумента вызначаюцца на пісьме асобнымі абзацамі, якія лагічна, а таксама моўнымі сродкамі (з дапамогай паўтораў папярэдніх слоў, займеннікаў, уводных слоў і канструкцый і інш.) звязваюцца паміж сабой у адзінае сэнсавое цэлае і арганізуюцца камунікатыўнай накіраванасцю дакумента (даць даставерную інфармацыю адрасату, пераканаць яго ў выгодах той ці іншай прапановы, стымуляваць да пэўных дзеянняў ў інтарэсах адрасата і сваіх інтарэсах і інш.).

Такім чынам, галоўныя патрабаванні да пісьмовых тэкстаў дзелавага характару зводзяцца да наступных рэкамендацый:

- а) улічванне інтарэсаў (пажаданняў) адрасата;
- б) лагічная структурная і моўная кампазіцыя дакумента, у якім неабходна звязаць усе палажэнні і часткі ў адзінае мэтанакіраванае пасланне;
- в) старанны выбар моўных сродкаў (непажадана ўжываць малавядомыя тэрміны, складаныя структуры сказаў, перавага на пісьме сцвярдзальных, актыўных па структуры паведамленняў, а не пасіўных і адмоўных);
- г) быць у выкладанні думак на пісьме лаканічным, змястоўным, канкрэтным, дакладным.

Пры гэтым карысным можа быць разумовае ўяўленне сцэнарыя, у якім вы ставіце сябе на месца адрасата. Вы добра ведаеце ўмовы і мэты вашага пісьма, знаеце таго, каму пішаце, яго інтарэсы, характар, схільнасці, асабістыя якасці і г.д. Якім будзе ваша ўспрыманне зместу пісьма, прапаноў, якія маюцца ў ім, ці прынясуць яны вам і вашай арганізацыі карысць, ці паспрыяе гэта наладжванню добрых, узаемавыгадных адносін з адрасантам у далейшым, ці можаце вы прапанаваць у адказ таксама нешта адпаведнае інтарэсам вашага партнёра, ці ўсё магчымае вы зрабілі ў сваім пісьме для таго, каб зацікавіць адрасанта і каб ён абавязкова даў пісьмовы адказ, пажадана са станоўчым для вас вынікам. У дзелавых пісьмах не павінна быць збытковай фамільярнасці, зварот да адрасата павінен змяшчаць найбольш важныя сацыяльныя і прафесійныя характарыстыкі аўтара (прэзідэнт, прафесар, дэкан, рэктар, доктар і г.д.). Важным кампанентам дзелавага пісьма можа служыць постскрыптам з надзеямі, пажаданнямі, дадатнымі зваротамі адрасанта.

Віды аргументацыі ў дзелавых зносінах

Да аргументацыі адносяцца разнастайныя доказы, абгрунтаванні палажэнняў свайго выступлення, даклада (артыкула, пісьмовага дакумента), а

таксама абвяржэнне або доказная крытыка палажэнняў выступлення апанента з мэтай праверкі іх (палажэнняў) на даставернасць, ісціннасць. Асабліва выразна неабходнасць аргументацыі ўзнікае і праяўляецца пры дыспуце, спрэчках, палеміцы, дыскусіях, абмеркаванні праблемных сітуацый і г.д., дзе наяўная публіка (аўдыторыя, сход і інш.) можа выступаць своеасаблівым арбітрам, а пераможцам у спрэчцы часам з'яўляецца не той, хто бліжэй да ісціны, а той, хто больш эрудыраваны, аўтарытэтны, займае вышэйшую пасаду ці мае прэстыжны сацыяльны статус, хто на дадзены момант прывёў больш пераканаўчыя аргументы на карысць таго ці іншага тэзіса (гл.: Курбатов 1997, 130).

Аргументацыя патрабуе ад выступаўцы (адресанта, аўтара) глыбокіх ведаў па прадмету гаворкі, упэўненасці ў сабе, інтэлектуальнай ініцыятывы, мэтанакіраванасці, канструктыўных намераў пры вырашэнні пытання, умення вылучыць ядро, ці галоўную частку тэмы і сканцэнтраваць менавіта на ёй усе свае высілкі, духоўныя намаганні, энергію. Пры публічных дэбатах надзвычай важным служыць здольнасць або навык кантраляваць свае эмоцыі, засяроджвацца не на апаненце, а на тэме дыскусіі, своечасова выяўляць памылкі, лагічныя супярэчнасці, недакладнасці ў прамове свайго апанента, да якога неабходна ўвесць час ставіца карэктна, добрачыліва, тактоўна (гл.: Русецкий 1991, 71).

Да найбольш пашыраных і пераканаўчых відаў аргументацыі адносяцца лагічныя довады, у якіх аб'ектыўна адлюстроўваюцца і рэчаіснасць, і нашы думкі аб ёй. Падобныя довады фармулююцца ў якасці наступных **законаў фармальнай логікі**: **закон тожаства** (кожнае палажэнне ў зададзеным відзе маўленчай дзейнасці павінна мець пэўны і ўстойлівы змест, які нельга падмяняць іншым зместам); **закон супярэчнасці** (дзве супрацьлеглыя думкі аб адным і тым жа прадмеце ў адзін і той жа час, у адных і тых жа адносінах не могуць быць адначасова ісціннымі; дадзенае палажэнне не скіравана супраць дыялектычных супярэчнасцяў, што існуюць у рэальнасці, а толькі супраць супярэчлівых думак, палажэнняў у разважаннях людзей); **закон выключэння трэцяга** (з двух супярэчных выказванняў у адзін і той жа час, у адных і тых жа адносінах адно з'яўляецца ісцінным; гэты закон распаўсюджваецца толькі на супярэчлівыя меркаванні аб адным і тым жа прадмеце, дзе ў адным выказванні нешта сцвярджаецца, у другім – адмаўляецца і паміж імі не можа быць трэцяга суджэння); **закон дастатковага абаснавання** (усялякая правільная думка павінна быць абгрунтавана іншымі думкамі, ісціннасць якіх ужо даказана; гл.: Введенская, Павлова 1998, 449 – 458); **доказ ад адваротнага**, што шырока ўжываецца, напрыклад, у геаметрыі, зараз распаўсюдзіўся на іншыя сферы ведаў, раздзелы навукі.

Лагічныя меркаванні могуць быць індуктыўнымі (шлях думкі ад прыватнага да агульнага) *і дэдуктыўнымі* (шлях думкі ад агульнага да прыватнага). У першым выпадку разглядаюцца наяўныя канкрэтныя факты,

прыклады, асаблівасці, якія абагульняюцца і робіцца пэўны тэарэтычны вывад ці фармулюецца вызначанае правіла. Напрыклад, у беларускай мове гукі *о, э ў* незапазычаных словах заўсёды знаходзяцца пад націскам, у прыватнасці ў словах *абаронца, жолуд, звон, моладзь, пірог, сэрца, стрэл, мова, рэдкі, рэкі* і інш. Пры іх словазмяненні такім чынам, каб дадзеныя гукі былі не пад націскам (параўн.: *абараняць, жалуды, званы, малады, пірагі, сардэчны, страляць, маўленне, радзей, рака*), лёгка заўважыць, што гукі *о, э* не пад націскам пераходзяць у *а*, адкуль робіцца абагульненне аб характэрнай фанетычнай рысе беларускай мовы – аканні (дарэчы амаль кожны пяты гук нашай мовы прыпадае менавіта на *а*). Пры дэдукцыі ад зыходнага агульнага меркавання робяцца прыватныя заключэнні. Напрыклад, у элементарным сілагізме *Усе людзі смяротныя, Сакрат – чалавек, Значыць, Сакрат смяротны* і да т. п.

Зразумела, правільныя заключэнні можна рабіць толькі пры зыходна даставерных пасылках, на падмурку якіх ажыццяўляюцца індуктыўныя, дэдуктыўныя ці іншыя віды лагічных заключэнняў. Праз праверку на лагічную правільнасць павінны праходзіць усе выказаныя думкі, меркаванні, прапановы, палажэнні, бо без гэтага іх доказнасць не будзе стратэгічна паўнаважнай, нават калі з дапамогай іншых довадаў (напрыклад, псіхалагічных) можна дасягнуць тактычных поспехаў, дапусцім, у тым ці іншым дыспуце. **Псіхалагічныя аргументы грунтуюцца** на ўліку інтарэсаў, пажаданняў, пачуццяў, сімпатый аўдыторыі. Людзі звычайна кіруюцца ў многіх сітуацыях інстынктам самазахавання, эканамічнымі, асабістымі, грамадскімі інтарэсамі, здаровым сэнсам, добрай рэпутацыяй, пачуццём уласнай годнасці, гістарычна выпрацаванымі стандартамі паводзін, а таксама такімі пачуццямі, як спачуванне, справядлівасць, жаласць, павага да законаў, адказнасць перад самім сабой, сям'ёй, грамадствам і інш. У той час як лагічныя доказы скіраваны на розум адрасата, псіхалагічныя – на яго пачуцці. Узважаная гарманічная камбінацыя абодвух відаў аргументаў у вусным ці пісьмовым тэкстах з улікам сітуацыі іх прымянення, складу аўдыторыі, як правіла, прыводзіць да поспеху выступоўцы (аўтара) тэксту (гл.: Сопер 1998, 238 – 275). У рэчышчы абагульненых лагічных і псіхалагічных відаў аргументацыі вылучаецца мноства прыватных тактычных спосабаў, скіраваных на тое, каб створаны аўтарам тэкст (выступленне) быў пераканальным і адпавядаў пастаўленым мэтам і задачам.

Да такіх спосабаў належаць, у прыватнасці, дарэчныя спасылкі на думкі, выказванні агульнапрызнаных аўтарытэтаў па той ці іншай тэме, меркаванні экспертаў, спецыялістаў пэўнай галіны ведаў. Пры гэтым цытаванне класікаў, заслужаных людзей або пераказванне іх думак сваімі словамі павінны быць дакладнымі і аптымальна падыходзіць да палажэнняў, што разглядаюцца ў канкрэтным тэксце, з абавязковай спасылкай, аформленай у адпа-веднасці з правіламі цытавання (аўтар, назва працы, месца і год выдання, старонка). Далёка не заўсёды правамерна нават пры

спасылцы на самы высокі аўтарытэт ці на групу кампетэнтных экспертаў па складаных пытаннях рабіць абагульненні тыпу *філосафы (матэматыкі, фізікі, сацыёлагі і да т.п.) лічаць, што...*, бо звычайна і сярод спецыялістаў назіраюцца супрацьлеглыя ці несупадальныя пункты гледжання па неадназначных пытаннях, праблемах, тэмах. У такіх выпадках мэтазгодна прывесці розныя канцэпцыі, аргументы, што выкарыстоўваюцца аўтарамі для сваёй правамернасці, каб даць можнасць адрасатам або самім паразважаць па прапанаванай тэме і ўсвядоміць усю яе складанасць і магчыма невырашальнасць на дадзены час, або пацвердзіць правільнасць розных падыходаў, таму што яны вядуць да асвятлення канкрэтнай тэмы з розных бакоў і тым самым спрыяюць яе больш аб'ектыўнаму і аб'ёмнаму аналізу і прадстаўленню.

Лагічныя і псіхалагічныя довады, спасылкі на аўтарытэт служаць важнымі, але не адзінымі і самымі галоўнымі відамі доказаў і аргументацыі. Самым сур'ёзным, вырашальным і пераканальным аргументам у большасці спрэчак або ў выступленнях, пісьмовых тэкстах з'яўляецца эмпірычны матэрыял, факты рэчаіснасці. Як правіла, любая тэорыя, канцэпцыя, пункт гледжання і г.д., што не стасуюцца з фактамі, павінны або карэктавацца, або пераглядацца, або прызнавацца проста непраўльнымі. Дарэчная дэманстрацыя факта (рэальнага прадмета, прыкметы, дзеяння) здатны зрабіць непрымальнай думку найбольш дасведчанага мудраца. Успомнім у сувязі з гэтым верш А.Пушкіна:

“Движенья нет, ” – сказал мудрец брадатый ,

Другой смолчал и стал ходить.

Сильнее бы не мог он возразить.

Хвалили все ответ замысловатый.

Факты могуць дапускаць рознабаковую інтэрпрэтацыю, з іх улікам будуюцца несупадальныя ці нават супрацьлеглыя тэорыі, канцэпцыі. У такіх выпадках найбольш доказнай выглядае пазіцыя, дзе выкарыстоўваецца большая колькасць канкрэтных дадзеных, для чаго яны апрацоўваюцца з дапамогай квантытатыўных метадаў. Сярод апошніх выдзяляюцца звычайна колькасныя падлікі (ужываюцца, напрыклад, як вырашальны аргумент пры сацыялагічных апытаннях, галасаваннях, выбарах, рэферэндумах і інш.) і статыстычныя разлікі (прымяняюцца пры апрацоўцы вялікіх масівах дадзеных з дапамогай матэматычных формул для выяўлення правіл, тэндэнцый, заканамернасцяў, што дзейнічаюць у прыродзе, грамадстве і адрозніваюцца па сваёй сутнасці ад лагічных, дэтэрміністычных правіл, заканамернасцяў. Пры лагічным разглядзе праблемы дзейнічае прынцып *так / не*, пры статыстычным, імавернасным – прынцып *больш / менш*, дзе першыя члены прыведзеных пар (*так, больш*) служаць дадатным аргументам на карысць прапанаванага падыходу да вырашэння таго ці іншага пытання.

Самую вялікую колькасць інфармацыі чалавек атрымлівае зрокавым шляхам (каля 80%), а праз усе астатнія органы пачуццяў паступае ў пяць

разоў менш атрыманых звестак, ведаў, таму неабыпадкова народная мудрасць цвердзіць, што лепш адзін раз убачыць, чым сто разоў пачуць. Дарэчы, нервы, што вядуць ад вока да мозга ў 25 разоў таўсцей, чым тыя нервы, што вядуць ад вуха да мозга (гл.: Карнегі 1997, 301). У сувязі з гэтым эфектыўным сродкам аргументацыі як у вусным выступленні, так і ў пісьмовым тэксце выступаюць разнастайныя наглядныя ілюстрацыі (фотаздымкі, малюнкі, схемы, чарцяжы, графікі, дыяграмы, табліцы, формулы і інш.), якія не толькі дапамагаюць аптымальна выразіць інфармацыю праз асноўны орган (вока) яе ўспрымання чалавекам, але і прадставіць яе адначасова і раскладзенай на часткі (прааналізаванай), сінтэтычна, структурна арганізаванай, у выглядзе аднаго цэлага, дзе выдзяляюцца асноўныя і дапаможныя часткі (дэталі, кампаненты, элементы – малюнкі, схемы; уласцівасці, функцыі – графік, дыяграма; абстрактная сутнасць у выглядзе закона – формула, некаторыя табліцы, напрыклад, Перыядычная табліца хімічных элементаў Дз. Мендзялеева і інш.). Наглядны матэрыял шырока выкарыстоўваецца і як дыдактычны сродак, і як аргумент, сродак доказу, здатны істотна паўплываць на адрасата (слухача, чытача, успрымальніка інфармацыі), пераканаць яго ў ісціннасці ці, прынамсі, правамернасці таго, аб чым гаворыць адрасант (аўтар, прамоўца).

Пры адсутнасці прамога даступа да структуры, будовы таго ці іншага аб'екта вывучэння, напрыклад, мозг чалавека, унутраны, ці семантычны бок мовы, дзейная сістэма пэўнага біялагічнага арганізма і г.д., прымяняецца прынцып доказу яго аптымальнай унутранай будовы шляхам мадэлявання, праз улік знешніх праяў дзейнасці дадзенага аб'екта. Такі прынцып доказу атрымаў у навуцы найменне *чорная скрыня*, а уяўленні аб унутранай структуры апошняй залежаць не толькі ад стану, рэгістрацыі, дастасаванасці знешніх праяў у адзінай тэарэтычнай канцэпцыі, у межах якой вызначаецца, прапануецца канструкцыя аб'екта на пэўны перыяд, але і дакладны ці імавернасны прагноз дзейнасці гэтага аб'екта пры змене тых ці іншых варункаў яго функцыянавання (гл.: Эшбі 1959, 127 – 159; Бир 1965, 72 – 84). У гісторыі чалавецтва, напрыклад, вядомы розныя мадэлі сусвету (у прыватнасці, геацэнтрычная Пталамея і геліацэнтрычная Каперніка), розныя мадэлі атама і г.д. Найбольш доказныя дадзеныя пры гэтым атрымліваюцца або шляхам непасрэднага назірання за функцыянаваннем, дзейнасцю, паводзінамі аб'екта (арганізма) у натуральных умовах, або шляхам правядзення спецыяльных эксперыментаў, дзе такія ўмовы ствараюцца штучна для больш паскоранага атрымання вынікаў з мэтай распаўсюдзіць іх на натуральныя ўмовы або на іншыя аб'екты (параўн.: у медыцыне доследы над жывёламі і магчымасць прымянення вынікаў на карысць людзей і інш.).

У некаторых сацыяльных сітуацыях, відах чалавечай дзейнасці адсутнічаюць магчымасці правядзення эксперыментаў, асабліва калі апошнія закранаюць бяспечнасць ці інтарэсы людзей. Напрыклад, чалавека заўсёды цікавіла пытанне паходжання мовы, якая з наяўных ці існаваўшых раней моў

з'яўляецца самай старажытнай, першаснай. Згодна з захаванымі паданнямі індыйскі валадар Акбар праводзіў жудасныя эксперыменты з немаўлятамі, што прадстаўлялі бацькоў з рознымі мовамі для таго, каб даведацца пра зыходную мову людзей. З гэтай мэтай Акбар ізаляваў нованароджаных ад бацькоў, слугам, якія кармілі дзяцей і даглядалі за імі, павыдзіраў языкі, каб не маглі гаварыць і тым самым навучыць дзяцей маўленню, і праз некалькі гадоў зайшоў да падвыпрабавальных даведацца, што яны будуць гаварыць і на якой мове. Зразумела валадар нічога канкрэтнага не пачуў, акрамя нечленападзельных гукаў, што нагадвалі звярыныя.

Эксперыменты згаданага кшталту грамадства ніколі не дазволіць праводзіць ніякім даследчыкам, вучоным, тым не менш пастаўленае пытанне застаецца. У такіх выпадках праводзяцца так званыя разумовыя эксперыменты, калі навукоўцы ўяўляюць сабе тую ці іншую сітуацыю і на аснове свайго досведу, здаровага сэнсу робяць адпаведныя высновы. У прыведзеным выпадку з эксперыментам Акбара можна і без падобнага доследу прамадэліраваць сітуацыю ўяўна, пасля чаго адназначна заключыць, што ізаляванае дзіця не загаворыць ні на якой мове, або загаворыць на той мове, у асяроддзі якой будзе выходзіць, г. зн. не абавязкова на мове сваіх бацькоў. Адсюль можна зрабіць выснову, што мова служыць не біялагічным, а грамадскім здабыткам людзей, уяўляе сабой сацыяльную з'яву.

Даволі шырока выкарыстоўваюцца ў якасці аргумента пры выкладанні тых ці іншых палажэнняў спасылка на прэцэдэнты, тыпу *Вось у ЗША, Японіі, краінах Заходняй Еўропы няма калгасаў, і жыхары гэтых рэгіёнаў цалкам забяспечаны сельскагаспадарчай сыравінай, прадуктамі харчавання, таму і нам трэба адмаўляцца ад калгаснага спосабу вядзення сельскай гаспадаркі, якая не задавальняе цалкам нашы патрэбы*. Пры падобнай аргументацыі, аднак, неабходна ўлічваць не толькі канечныя вынікі назіранняў, параўнанняў і г.д., але і цэлы комплекс спадарожных фактараў, якія ў дадзеным выпадку ўключаюць ментальныя звычкі людзей, гісторыю, культуру, традыцыі пэўнай краіны, эканамічны і сацыяльны ўклад, што існуе на сённяшні дзень і г.д. Таму прапанова імгненна распусціць калгасы на аснове прыведзенага прэцэдэнта можа прывесці да яшчэ горшага стану сельскай гаспадаркі: праблемы трэба вырашаць з улікам цэлага мноства наяўных чыннікаў і мець на мэце пры гэтым істотнае паляпшэнне спраў у сельскай гаспадарцы.

Эфектыўным можа быць аргумент, пабудаваны на аналогіі. Напрыклад, у старажытнаўсходнеславянскіх пісьмовых тэкстах, што захаваліся да нашага часу, сустракаюцца слова *рога, оустатъ* 'губастый', *брадатъ* 'барадаты', *оуста* 'губы', *брада* 'барада', але адсутнічае слова, якое ў сучаснай беларускай мове сустракаецца ў выглядзе *барадаты*. Для рэканструкцыі, узнаўлення такога слова можна ўжыць метада аналогіі, для чаго будзем элементарную формулу *рога: рогатъ = оуста: оустатъ = брада: x*, дзе *x* па аналогіі са словамі *рогатъ, оустатъ* і выводзіцца як **брадатъ*. Узноўленая

словаформа пазначаецца зорачкай, і безумоўна існавала ў старажытнаўсходнеславянскай мове, але з-за таго, што да нас дайшла толькі абмежаваная колькасць старажытных рукапісаў (друкаваных, шматтыражных на той час не існавала, а рукапісы здольны гарэць, знішчацца, выкрадацца і да т.п.), аказалася не зафіксаванай у іх.

За сваю шматвекавую гісторыю народ назапасіў многа досведу, мудрасці, трапных назіранняў, якія выкрышталізаваліся моўнымі сродкамі ў выглядзе фразеалагізмаў, крылатых слоў, афарызмаў, прыказак і прымавак, выслоўяў, што з'яўляюцца не толькі своеасаблівымі самацветамі мовы, яе аздобай, але і згусткам каштоўнага вопыту, выпрабаванага часам. Дарэчнае ўжыванне як у вусных выступленнях, так і ў некаторых пісьмовых тэкстах разнастайных устойлівых выразаў тыпу *У чужое проса не сунь носа; Які пан, такі і жупан; Бачыць вока, ды ляжыць далёка; У крыніцу неносяць вадзіцу; Як не стала хлеба, дык і нож не трэба; Нап'ецца, дык з царамі б'ецца, а як праспіцца, дык і курыцы байцца; Як не грэе дух, дык не сагрэе і кажух і інш.* (гл.: Санько 1991) надае звычайна маўленню пэўную доказнасць, прывабнасць, пераканальнасць.

Здатны схіліць на бок прамоўцы, выклікаць сімпатыі слухачоў дасціпныя жарты, лаканічныя і змястоўныя анекдоты, гумарыстычныя асвятленні некаторых "сур'ёзных" довадаў, палажэнняў апанента ці праблемы, што разглядаецца ў выступленні, дакладзе, артыкуле. Аргументацыя згаданымі моўнымі сродкамі і жанрамі ўздзейнічае найперш на пачуцці адрасатаў, на іх эстэтычны густ, на іх настрой, што ў цэлым істотна ўплывае на канечную станоўчую ацэнку той ці іншай прамовы, а пры роўным інтэлектуальным змесце, дапусцім, двух выступленняў перавага будзе аддадзена таму з іх, дзе выкарыстана больш аргументаў падобнага псіхалагічнага кшталту.

Спецыфічнай аргументацыяй служыць і характар мэтазгоднасці тых ці іншых палажэнняў, тэзісаў, прапаноў выступлення, наколькі яны ўяўляюць інтарэс менавіта для дадзенай аўдыторыі, для пэўнай групы адрасатаў; якая асабістая выгада, карысць для іх прафесіянальных ведаў, для практычнай дзейнасці прадстаўляюць пэўная думка, меркаванне, выснова канкрэтнага выступлення. У пэўных сітуацыях нават аксіяматычныя палажэнні, якія не адпавядаюць інтарэсам, агульнаму настрою, жаданням слухачоў, могуць успрымацца неадэкватна, а ў асобных выпадках і варожа, адмоўна (гл.: Томсон 2000, 216).

Такім чынам, згаданае прымяненне разнастайных інтэлектуальных і псіхалагічных аргументаў у выступленні аўтара патрабуе ад апошняга не толькі фундаментальных ведаў, але і чуйнага арганічнага кантакту са слухачамі, тонкага адчування настрою аўдыторыі, бо пры яе крытычным стаўленні да тэмы выступлення ці да самога прамоўцы ўсе магчымыя доказы, сцвярджэнні, аргументы стануцца незапатрабаванымі і не ўспрынятымі адрасатам.

Кантрольныя пытанні

1. Пералічыце галоўныя патрабаванні да пісьмовых тэкстаў дзелавога характару.
2. Назавіце абавязковыя рэквізіты дзелавых лістоў.
3. Назавіце асаблівасці мовы службовых дакументаў.
4. Назавіце неабходныя элементы аргументацыі.
5. Што такое аргументацыя?

ТЭМА 3. СПЕЦЫЯЛЬНАЯ ЛЕКСІКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (ТЭРМІНАЛОГІЯ)

Лекцыя 6. Паняцце аб спецыяльнай лексіцы і тэрміналогіі. Праблемы развіцця і функцыянавання сучаснай беларускай тэрміналогіі

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

лексіка абмежаванага выкарыстання; спецыяльная лексіка; тэрміналогія; прафесіяналізм; наменклатура; прымета дэфінітыўнасці тэрмінаў; прымета сістэмнасці тэрміна; тэрміналогія ў складзе літаратурнай лексікі; сувязь нацыянальнай тэрміналогіі з адпаведнай мовай; тэрміналагічная лексіка старабеларускай мовы XIV - першай паловы XVII стагоддзяў; сістэма тэрміналагічных сродкаў старабеларускай мовы; фарміраванне грамадска-палітычнай і юрыдычнай старажытнай беларускай лексікі; фарміраванне гандлёвай старажытнай беларускай лексікі; вайсковая тэрміналогія старажытнай беларускай мовы; паланізацыя беларускага насельніцтва Вялікага княства Літоўскага; экстралінгвістычныя фактары развіцця лексікі беларускай мовы; суб'ектыўныя абмежаванні для развіцця беларускай тэрміналогіі; асноўныя функцыі мовы і маўлення; моўная сітуацыя; базавы, асновапаложны элемент культуры; мова; кансалідуемая роля мовы ў грамадстве; сродак камунікацыі.

*Паводле сферы выкарыстання лексіка беларускай мовы падзяляецца на агульнаўжывальную і абмежаванага выкарыстання. У склад лексікі абмежаванага выкарыстання звычайна ўключаюць дыялектныя, спецыяльныя і жаргонныя словы. У сваю чаргу спецыяльная лексіка падзяляецца на тэрміналогію, прафесіяналізмы і наменклатуру. Слова **тэрміналогія** выкарыстоўваецца ў двух асноўных значэннях:*

1. Сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі або мастацтва, якая адлюстроўвае адпаведную сістэму паняццяў. *Напрыклад, тэрміналогія эканомікі, мовазнаўчая, юрыдычная тэрміналогія.* У больш шырокім сэнсе слова **тэрміналогія** ўжываюць для абазначэння агульнай сукупнасці тэрмінаў гэтых галін дзейнасці.

2. Раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем тэрмінаў (Антанюк, 1987; 1990, 1995).

Пад прафесіяналізмамі звычайна разумеюць словы і выразы, уласцівыя мове прадстаўнікоў якой-небудзь прафесіі, сферы дзейнасці. Прафесіяналізмы і тэрміны складаюць паняцце «спецыяльная лексіка». Але тэрміны адрозніваюцца ад прафесіяналізмаў сістэматызаванасцю, унармаванасцю, кадыфікаванасцю. Прафесіяналізмы ж часта з'яўляюцца

паўафіцыйнымі словамі, выкарыстоўваюцца вузкім колам спецыялістаў, пераважна ў гутарковым стылі і характарызуюцца эмацыянальнасцю, напр., у асяроддзі камп'ютэршчыкаў: *вінда* (віндаўс), *клава* (клавіятура), *жалеза* (камп'ютэр), *знесці вінду* (удаліць віндаўс). Прымета эмацыянальнасці прынцыпова адрознівае прафесіяналізмы ад тэрмінаў, якім уласціва неэмацыянальнасць, дакладнасць, адназначнасць, наяўнасць строга вызначанай дэфініцыі (азначэння) і інш.

Паняцце «**наменклатура**» некаторыя даследчыкі размяжоўваюць з паняццем тэрміналогія, падкрэсліваючы абстрактнасць паняццяў і катэгорый тэрміналогіі і канкрэтнасць прадметаў, якія абазначаюцца наменклатурнымі знакамі (Л. А. Антанюк), напр., геаграфічныя тэрміны *рака*, *гара* і геаграфічная наменклатура – *назвы канкрэтных гор, рэк*. Некаторыя даследчыкі ўключаюць наменклатуру ў склад тэрміналогіі, падкрэсліваючы агульныя прыкметы тэрмінаў і наменклатуры.

Прынцыповае значэнне для даследавання тэрміналогіі і яе месца ў сучаснай беларускай мове, утварэння, упарадкавання і складу нацыянальнай тэрміналогіі, узаемадзеяння паміж агульнаўжывальнай лексікай і тэрміналогіяй мае вырашэнне пытання аб сутнасці паняцця «тэрмін». Спробы вызначэння сутнасці гэтага паняцця маюць глыбокую навуковую традыцыю. Сярод мноства існуючых ад старажытнагрэчаскай навукі часоў Платона азначэнняў тэрміна асноўнае месца займаюць тыя, якія адзначаюць яго суаднесенасць са строгай дэфініцыяй і кваліфікуюць тэрмін як знак спецыяльнага паняцця.

У большасці сучасных лінгвістычных даследаванняў адзначаюцца таксама прыметы дэфінітыўнасці, сістэмнасці, спецыяльнасці тэрмінаў, іх адрозненне ад наменклатурных назваў і інш.

У сваёй аснове прыметы дэфінітыўнасці, сістэмнасці, спецыяльнасці тэрмінаў не з'яўляюцца процілеглымі пэўным уласцівасцям агульнаўжывальных слоў. Так, прымета дэфінітыўнасці, якая выяўляецца ў тым, што навуковае азначэнне выступае неад'емнай часткай тэрміна, па сваёй сутнасці з'яўляецца толькі спецыфічным праяўленнем агульных суадносін «знак – абазначанае», «слова – значэнне».

Прымету сістэмнасці тэрміна ў сэнсе суаднесенасці яго з сістэмай паняццяў таксама нельга назваць прынцыпова адметнай рысай у параўнанні з агульнаўжывальным словам. Яе адметная асаблівасць заключаецца толькі ў тым, што тэрміны як словы або словазлучэнні пэўнай спецыяльнай сферы (навука, тэхніка, мастацтва і інш.) суаднесены з сістэмай паняццяў *гэтай* сферы, у той час як пэўная тэматычная група агульнаўжывальнай лексікі суаднесена з сістэмай адпаведных паняццяў іншай сферы. Аднак пры больш дэталёвым аналізе семантычнай суаднесенасці тэрмінаў, іх лексічнай і сінтаксічнай спалучальнасці, словаўтваральных гнёздаў і інш. выяўляюцца іх адметныя рысы ў параўнанні з агульнаўжывальнымі словамі.

Тэрмін не проціпастаўлен па сваіх асноўных прыметах агульнаўжывальнаму слову. І гэта пацверджана на матэрыяле тых даследаванняў, у якіх тэрміналогія разглядаецца ў складзе літаратурнай лексікі ў якасці найважнейшага элемента функцыянальнага стылю літаратурнай мовы, або самастойнай функцыянальнай разнавіднасці агульналітаратурнай лексікі, або без размежавання гэтых двух паняццяў і з іх сінанімічным выкарыстаннем з паняццем «мова навукова-тэхнічнай літаратуры».

Аднак адрозненне тэрміна ад агульнаўжывальнага слова не абмяжоўваецца толькі яго асаблівай функцыяй. Сама гэта асаблівая функцыя, якая праяўляецца, на думку даследчыкаў, у сферы намінацыі (галіны навукі, тэхнікі, мастацтва...) і ў сферы ўжывання (вузкае кола спецыялістаў дадзенай галіны), накладвае пэўную спецыфіку на прыроду тэрмінаў як моўных знакаў, сістэму іх утварэння, сістэмную граматычную і семантычную арганізацыю. У сувязі з гэтым заканамернасці словаўтварэння, лексіка-генетычныя, лексіка-граматычныя, лексіка-семантычныя і іншыя працэсы характарызуюцца ў тэрміналогіі пэўнай спецыфікай, прычым сама гэта спецыфіка ў кожнай нацыянальнай мове выяўляецца па-свойму.

Такім чынам, выказванні, што тэрміны -- гэта тыя ж словы, справядлівае толькі на ўзроўні агульнага падыходу да вырашэння праблемы аб уключэнні або неўключэнні тэрміналогіі ў сістэму мовы.

Такі агульны падыход да вызначэння сутнасці тэрміна апраўданы і неабходны для вызначэння тэарэтычных прынцыпаў характарыстыкі статусу тэрмінаў як пэўных знакаў. Аднак ён не выключае неабходнасці ўлічваць спецыфіку тэрміна, якая заключаецца ў тым, што гэта слова (або словазлучэнне) са *спецыяльна-абумоўленым* характарам дэфінітыўнасці, сістэмнасці, адназначнасці ў складзе ўпарадкаванай тэрміналагічнай сістэмы, звязаным з асаблівасцямі сістэмы навуковых, тэхнічных, мастацкіх і іншых паняццяў.

Сутнасць другога, прынцыпова іншага падыходу да вызначэння месца тэрміналогіі ў лексічнай сістэме мовы, заключаецца ў тым, што «ў агульнай мове няма тэрмінаў як моўных знакаў, рэгламентаваных рэжымам іншай семіятычнай сістэмы, ёсць словы, якія з'яўляюцца па паходжанні тэрмінамі» (Толикина, 1970, 63), што азначае вылучэнне тэрміналогіі за межы лексічнай сістэмы агульналітаратурнай мовы. Паколькі ў выніку такога падыходу тэрміналогія вылучаецца за межы агульналітаратурнай лексікі, то лагічна з'яўляецца як бы магчымасць і неабходнасць яе «самастойнага» ўзнікнення і развіцця, незалежна ад стану развіцця лексічнай, словаўтваральнай, граматычнай і лексіка-семантычнай сістэмы мовы. Такая «самастойнасць», у сваю чаргу, дапускае магчымасць сітуацыі, калі мова з развітай лексічнай, словаўтваральнай, граматычнай, лексіка-семантычнай сістэмамі не здольна выконваць функцыі перадачы і захоўвання навукова-тэхнічнай інфармацыі. У прыватнасці, на некаторых нарадах па пытаннях

функцыянавання і развіцця нацыянальных моў у часы былога СССР даводзілася часам чуць ад удзельнікаў (мала знаёмых нават з існаваннем традыцый выкарыстання беларускай мовы ў навучанні) аб тым, што цяжка ўявіць, як можна перадаць навукова-тэхнічныя паняцці ў беларускай тэрміналогіі. На вялікі жаль, такія выказванні даводзіцца калі-нікалі чуць і сёння. Развітасць сістэмы мовы пры гэтым як бы і не прымаецца ў разлік.

Прыведзенае вышэй выказванне аб тым, што «ў агульнай мове няма тэрмінаў як моўных знакаў, а ёсць словы, якія з'яўляюцца па паходжанні тэрмінамі», можна прызнаць слушнымі толькі ў дачыненні да характарыстыкі тэрмінаў як элементаў, знакаў пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, у якой яны толькі і здольны выконваць сваю намінацыйную функцыю ці функцыю выражэння пэўнага паняцця, адным словам, толькі ў дачыненні да функцыянальнай характарыстыкі тэрмінаў. Яно ні ў якой меры не выражае генетычную характарыстыку тэрмінаў, крыніц, спосабаў і сродкаў іх моўнага афармлення.

Непарыўная сувязь нацыянальнай тэрміналогіі з адпаведнай мовай выразна наглядаецца на матэрыяле беларускай мовы, прычым як у гістарычным аспекце, так і на сучасным этапе яе развіцця.

Як вядома, тэрміналагічная лексіка старабеларускай мовы XIV -- першай паловы XVII стагоддзяў развівалася і функцыянавала вельмі актыўна ў сувязі з выкарыстаннем яе ва ўсіх сферах дзяржаўнай, гаспадарчай, грамадскай, культурна-асветніцкай і іншай дзейнасці, паколькі юрыдычна і фактычна старажытная беларуская мова была ў той час дзяржаўнай мовай Вялікага княства Літоўскага. У выніку ў ёй была выпрацавана багатая і разгалінаваная сістэма тэрміналагічных сродкаў, якая адлюстроўвала асноўныя напрамкі гаспадарчага, грамадскага, культурна-навуковага жыцця: грамадска-палітычная і юрыдычная, сельскагаспадарчая, промыславая (тэрміналагічная лексіка промыслаў), гандлёвая, вайсковая, а таксама мовазнаўчая, матэматычная, астранамічная і інш.

У прыватнасці, **фарміраванне грамадска-палітычнай і юрыдычнай старажытнай беларускай лексікі** было найбольш раннім і інтэнсіўным у выніку яе выкарыстання ў дзяржаўных, судовых установах, у знешніх дзяржаўных і гандлёвых сувязях Вялікага княства Літоўскага. Актыўнае **фарміраванне гандлёвай старажытнай беларускай лексікі** адбывалася з XV стагоддзя разам з бурным развіццём гарадоў з іх рамеснай і гандлёвай дзейнасцю, узнікненнем буйных мясцовых рынкаў, цэнтрамі якіх былі Мінск (па-тагачаснаму Менск, Менеск, дзе выразна прасочваецца этымалогія назвы, непасрэдна звязаная з выключнай роляй горада ў гандлёва-эканамічных сувязях) Брэст, Віцебск. Гандлёвая тэрміналогія расшыралася і пад уплывам знешняга гандлю гарадоў Вялікага княства Літоўскага з растучымі гарадамі Рускай дзяржавы, а пасля разгрому Тэўтонскага ордэна -- з Захадам, праз Прыбалтыку, прычым афіцыйнае афармленне гандлёвых сувязей ажыццяўлялася на беларускай мове. **Вайсковая тэрміналогія старажытнай**

беларускай мовы інтэнсіўна развівалася ў выніку таго, што знаходзячыся ў геаграфічным цэнтры Еўропы, насельніцтву Беларусі даводзілася прымаць удзел у важнейшых ваенных падзеях XIV – XVIII стагоддзяў. Сфарміраваная старажытнабеларуская ваенная тэрміналогія адлюстроўвала даволі высокі ўзровень развіцця вайсковай справы таго часу.

К канцу XVI стагоддзя ў сувязі з тым, што Беларусь у выніку Люблінскай уніі аказалася ў складзе Рэчы Паспалітай, пачынаецца актыўная **паланізацыя беларускага і ўкраінскага насельніцтва Вялікага княства Літоўскага**, у прыватнасці, адкрытая паланізацыя школы. Беларуская мова паступова страчвае сваю поўнафункцыянальнасць, выцясняецца польскай і лацінскай з афіцыйнай сферы.

Пералічаныя вышэй групы старажытнабеларускай тэрміналагічнай лексікі атрымалі ў сучаснай беларускай лінгвістыцы даволі падрабязны аналіз, чаго зусім нельга сказаць, як гэта ні парадаксальна, аб большасці галін сучаснай тэрміналогіі, якая ў беларускім мовазнаўстве не толькі не вывучалася, але і не атрымлівала сістэмнага ўпарадкавання і выкарыстання. (Апошняе безумоўна звязана з абмежаваннем функцый беларускай мовы ў сферах дзяржаўнага, грамадска-палітычнага, навуковага, эканамічнага жыцця, у выніку чаго на мэтанакіраванае развіццё і ўпарадкаванне тэрміналогіі многіх галін навукі, тэхнікі накладвалася маўклівая забарона, яно “не заахвочвалася”, адпаведныя тэрміналагічныя слоўнікі не выдаваліся і г.д.).

Такія **экстралінгвістычныя фактары**, як забарона беларускай мовы, Варшаўскім сеймам у 1696 годзе і пазней забарона яе царскім урадам Расіі, якія выклікалі больш чым стагодні перапынак у развіцці пісьмовай традыцыі старажытнабеларускай і сучаснай беларускай мовы, адмоўна ўздзейнічалі на пераемнасць развіцця лексікі беларускай мовы. Некаторыя даследчыкі вызначаюць у гэтай сувязі нават страту пераемнасці пісьмовых традыцый паміж старажытнай і новай, сучаснай беларускай мовай.

Відавочна, што ў найбольшай ступені адмоўна ўздзейнічаў перапынак функцыянавання беларускай мовы ў пісьмовай форме на фарміраванне тэрміналогіі, паколькі замацаванне тэрмінаў адбываецца перш за ўсё ў пісьмовых тэкстах. Здавалася б, што аб пераемнасці тэрміналагічнай лексікі ў такіх умовах наогул гаварыць немагчыма. Тым не менш, аналіз адпаведнай тэрміналагічнай лексікі старажытнабеларускага пісьменства і сучаснай тэрміналогіі канкрэтных галін выяўляе відавочную сувязь, што наглядаецца нават пры самым першапачатковым супастаўленні. У старажытнабеларускіх словах *держава, звычай, здрадца, лист, пільновать, позыченье, помста, пригон, пригонные люди, сварка, сведка, умова, шибеница; вага, важити, весец, гандель, гляк, грош, жалезник, кошт, крам, крама, купец, купованье, мостовое, мыто, перекуп, померное, прибыток, продавати, речи, рынок, стадола, танный, уздоймом (агулом), уторговати; аранье, ботвинье, жито, збожье, зерне, лов (звериный, пташный, рыбный), селище, садиба, стайня;*

войско, воевник, наруч, начинье, зброя стрельчая, люди ратные, рукавицы панцеровые; будованье, бытие, вапно, выхованье, грошы, жниво, зброя, истина, мова, небязпечность, особа, оборонца, паша, потреба, пытанье, сведомость, скарб, скрага, утиск, якость мы без цяжкацей пазнаем сучасныя тэрміны адпаведных галін. Больш таго, беларусы, як і іншыя народы з даўняй пісьмовай традыцыяй, сапраўды могуць ганарыцца тым, што сучасны студэнт (які валодае беларускай мовай) можа без цяжкацей чытаць помнікі старажытнага беларускага пісьменства. У чым жа **сакрэт значнай ступені пераемнасці тэрміналагічнай лексікі** пры значным перапынку ў развіцці пісьмовай традыцыі ў гэтай сферы?

Адказ на гэта пытанне можа быць толькі адзін: у непадзельнай сувязі тэрміналогіі і агульнаўжывальнай лексікі, пісьмовай і вуснай формаў кожнай нацыянальнай мовы, у тым ліку і беларускай. Уласна ў гэтым і заключаецца доказ такой непарыўнасці на матэрыяле беларускай мовы ў гістарычным аспекце. Будучы забароненай у пісьмовай форме і ў афіцыйна-дзелавой сферы, беларуская мова не перастала развівацца ў жывой народнай гаворцы, захоўваючы сваю сістэму сродкаў і выпрацоўваючы шматлікія новыя адзінкі, выкарыстаныя пазней у тэрміналагічным значэнні.

Доказам непарыўнай сувязі тэрміналогіі з лексічнай сістэмай мовы на сучасным этапе яе развіцця з'яўляецца тое, што, як паказвае практыка працы над тэрміналагічнымі слоўнікамі сучаснай беларускай мовы, аб'ектыўных складанасцей для перадачы ўсіх намінацый і паняццяў сучасных навук у беларускай мове не існуе, хоць у большасці галін навукі і тэхнікі сістэматычная распрацоўка беларускай тэрміналогіі не праводзілася. Такім чынам, нягледзячы на адсутнасць сістэматычнай і мэтанакіраванай дзейнасці па распрацоўцы і ўпарадкаванню беларускай тэрміналогіі многіх вузкіх галін навукі, беларуская мова валодае ўсімі лексічнымі, граматычнымі, словаўтваральнымі і іншымі сродкамі для перадачы паняццяў і рэалій сучасных навук.

Гэту парадаксальную на першы погляд сітуацыю можна растлумачыць зноў жа толькі цеснай сувяззю агульнаўжывальнай лексікі, словаўтваральных, граматычных і іншых моўных сродкаў з тэрміналогіяй і тэрмінаўтварэннем.

Акрамя заключэння аб непарыўнай сувязі тэрміналогіі з сістэмай адпаведнай нацыянальнай мовы, на аснове праведзенага аналізу гістарычных фактаў і фактаў сучаснай тэрмінаграфічнай практыкі можна зрабіць вывад аб пэўнай заканамернасці. Сутнасць гэтай заканамернасці заключаецца ў тым, што сучасныя літаратурныя мовы (у тым ліку і беларуская), якія маюць даўнюю пісьмовую традыцыю, развітую сістэму лексічных, словаўтваральных, лексіка-семантычных, граматычных і іншых сродкаў, здольны выконваць усе функцыі чалавечых зносін, адной з якіх з'яўляецца так званая мова навукі і тэхнікі. Сама па сабе гэта заканамернасць і сведчыць

аб непарыўнай сувязі тэрміналогіі з сістэмай сродкаў адпаведнай нацыянальнай мовы.

У выніку можна зрабіць заключэнне, што аб'ектыўнамоўных абмежаванняў для развіцця і выкарыстання беларускай тэрміналогіі не існуе. Аднак існуюць іншыя, пераважна суб'ектыўныя абмежаванні. Гэта недастатковае валоданне беларускай мовай некаторымі вучонымі, выкладчыкамі, служачымі, праблемы папаўнення тэрміналагічнага фонду ў сувязі з развіццём адпаведных галін дзейнасці, пытанні моўнай палітыкі і інш.

Відавочна, што менавіта моўная палітыка дзяржавы вызначае “запатрабаванасць” ці “незапатрабаванасць” нацыянальнай тэрміналогіі ў адпаведнасці з выкарыстаннем або невыкарыстаннем нацыянальнай мовы ў дзяржаўных органах, у навучы, выкладанні, эканамічным і грамадска-палітычным жыцці, як відавочна і тое, што сучасная моўная палітыка недастаткова садзейнічае запатрабаванасці беларускай мовы і тэрміналогіі. У той жа час ёсць пэўная мяжа для ўзнаўлення і актывізацыі тэрміналагічнай лексікі. Пры працяглай незапатрабаванасці, нефункцыянальнасці яна паступова набывае элементы штучнасці, безжыццёвасці, уласцівыя так званым мёртвым мовам ці, вобразна кажучы, мёртвым стылям пэўных няпоўнафункцыянальных моў, магчымасць далучэння да якіх для беларускай мовы зусім не выключана без кардынальных змен у сучаснай моўнай палітыцы Рэспублікі Беларусь. У сучаснай беларускай тэрміналогіі ўжо існуе пласт тэрмінаў, якія пры сваёй адпаведнасці зместу паняццяў, рэалій і заканамернасцям сучаснай беларускай мовы ўспрымаюцца як штучныя (часам ацэньваюцца носбітамі мовы як недарэчныя, “смешныя”) толькі з-за таго, што звязваюцца ў свядомасці з “ненавуковым” ці “недзелавым” стылем, паколькі практыкі выкарыстання ў навуковым і дзелавым стылях не маюць. Асацыяцыя толькі з агульнаўжывальным, часта нават толькі з размоўна-бытавым стылем і выклікае іх непрымальнасць, “смешнасць”.

Усе функцыі мовы як найважнейшага сродку зносін паміж людзьмі пэўным чынам звязаны з развіццём грамадства, паколькі такія істотныя з'явы, якія вылучаюць чалавека з біялагічнага свету як *Homo sapiens* (чалавек разумны) -- мова, свядомасць і грамадскі характар працоўнай дзейнасці, быцця, -- цесна ўзаемазвязаны паміж сабой. **Асноўныя функцыі мовы і маўлення** маюць розную ступень універсальнасці ці этнічнай адметнасці, што вельмі актуальна для так званых дзвюхмоўных і дыгლოსных моўных сітуацый, якія ўласцівы сучаснаму беларускаму грамадству.

Выключная значнасць камунікатыўнай ролі і дасканаласці мовы як найважнейшага сродку зносін становіцца зразумелай у тым відавочным факце, што ўзрастанне ролі чалавечых зносін выступае адной з умоў і складальных частак сацыяльнага прагрэсу. **Развіццю грамадства адпавядае** развіццё маўленчых зносін, здольных адлюстроўваць і наладжваць складаную, і разнастайную дзейнасць людзей ва ўсіх сферах грамадскага быцця.

Для грамадстваў з так званымі дзвухмоўнымі і дыгласнымі сітуацыямі рэалізацыя камунікатыўных функцый абедзвюх моў з'яўляецца складанай і практычна невырашальнай у поўнай меры. Хоць **моўная сітуацыя** як адзін з прадметаў сацыялінгвістыкі -- гэта з'ява шматаспектная, шматпрыкметная і адзіная класіфікацыя ўсёй разнастайнасці моўных сітуацый на Зямлі практычна немагчыма, аднак агляды такіх сітуацый на аснове тыпалагічна значымых прыкмет паказваюць, што збалансаваныя (раўнаважныя) моўныя сітуацыі пры юрыдычна абвешчаным шматмоўі ці двухмоўі практычна немагчымы. Гэта пацвярджаецца звычайна прыкладамі Швейцарыі, Бельгіі і іншых краін. Напрыклад, з чатырох дзяржаўных моў Швейцарыі (рэтараманская, французская, нямецкая, італьянская) сацыяльны статус рэтараманскай, якую лічаць роднай 50 тысяч чалавек -- менш 1% насельніцтва, няроўны становішчу астатніх моў Швейцарыі.

Параўноўваючы моўную сітуацыю Беларусі, можна адзначыць адваротнае становішча: па дадзеных перапісу 1979 года каля 84% (а па дадзеных перапісу 1999 года -- каля 82%) беларусаў, якія жылі ў БССР і каля 70% усяго насельніцтва лічыла роднай беларускую мову, аднак па сваіх сацыяльных функцыях яна зараз, як і ў перыяд БССР стаіць відавочна ніжэй за рускую. Акрамя таго сам факт, што 18% беларусаў (на 2% больш у параўнанні з дадзенымі перапісу 1979 года) сёння не лічаць мову сваіх продкаў роднай мовай, сведчыць аб працэсе асіміляцыі карэннага насельніцтва Беларусі ва ўмовах пераважнага выкарыстання рускай мовы ў дзяржаўным і грамадскім жыцці. Да таго ж значны працэнт гарадскога насельніцтва ва ўмовах недастатковай папулярызцыі, культывавання нацыянальнай мовы і культуры слаба валодае беларускай мовай.

З'яўляючыся духоўным зместам людскай жыццядзейнасці сацыяльнай арганізацыі і пазнання, якія выяўляюцца ў нацыянальна адметных тыпах эканомікі, правасвядомасці, мастацтва, рэлігіі, тэарэтычных і практычных ведаў, культура сапраўды выступае "сэнсам жыцця народа" (Дз.С.Ліхачоў). Мова ж як сродак зносін і мыслення, кансалідацыі грамадства ёсць базавы, асновапаложны элемент культуры.

Відавочна, што побач з інтэграцыйнымі працэсамі ў эканоміцы патрэбны не менш актыўныя працэсы ў папулярызцыі, культывавання нацыянальнай мовы, культуры, як гэта наглядаецца зараз у славянскім свеце, у Заходняй Еўропе (дзяржаўныя меры Францыі, Германіі ў падтрымку моў карэнных этнасаў). Відавочна, што для захавання беларускай мовы ва ўмовах беларуска-рускага двухмоўя неабходна яе дзяржаўная падтрымка. Як і любая іншая мова, якая знаходзіцца ў суседстве з мовай самай вялікай дзяржавы свету, што мае значна большую вядомасць, значны міжнародны прэстыж, прытым, што рускамоўнае насельніцтва Беларусі вызначаецца значна большай сацыяльнай актыўнасцю, займае кіраўніцкія пасады ў дзяржаве, беларуская мова не зможа захаваць высокі сацыяльны статус. Адным з найважнейшых момантаў выступае ў гэтым напрамку пашырэнне функцый

беларускай мовы ў дзяржаўнай сферы, у грамадскім жыцці, яе выкарыстанне ў органах дзяржаўнага кіравання, у дзяржаўных арганізацыях, установах, на прадпрыемствах.

Мова -- найважнейшае культурнае дасягненне народа, аб'ект яго любові і гонару. Яна мае і вялікую кансалідуючую ролю ў грамадстве. Па-першае, аб'ядноўвае пакаленні з глыбокай даўніны, па-другое, аб'ядноўвае грамадства на кожным канкрэтным адрэзку часу і ў геаграфічнай прасторы. Мы можам і сёння чытаць і разумець помнікі старажытнага беларускага пісьменства – дагаворы старажытнага Полацка, Віцебска, Смаленска з Рыгаю і Гоцкім берагам, старажытныя беларускія берасцяныя граматы, “Дагавор Полацка з Рыгай” 1330 г., “Даравальную грамату” Вітаўта літоўскім канонікам 1399 г., “Судзебнік” караля Казіміра Ягелончыка 1468 г., “Кнігу судовых спраў” 1516 г., Статут Вялікага княства Літоўскага і іншыя тэксты дзелавага старажытнабеларускага пісьменства (да нашага часу дайшлі амаль 600 тамоў твораў старажытнага беларускага дзелавага пісьменства так званай Літоўскай метрыкі).

Мноствам старажытных беларускіх помнікаў можна сапраўды ганарыцца, іх колькасць, асабліва друкаваных, значна большая з суседнімі Расіяй і Украінай. Можна ганарыцца і самім фактам таго, што пры вядомых перапынках у выкарыстанні беларускай мовы ў дзяржаўным і грамадскім жыцці нам зразумелы ўсе пісьмовыя старажытнабеларускія тэксты, што сведчыць аб захаванні моўнай пераемнасці. Аднак, імкнучыся да аб'ектыўнасці, нельга не сказаць, што ў нашым грамадстве не захавалася ў належнай меры самае галоўнае -- шырокае веданне гэтых моўных помнікаў старажытнабеларускага пісьменства, як і народна-гістарычных традыцый у цэлым.

Дзелавае старажытнабеларускае пісьменства XIV -- XVIII стагоддзяў, летапісы XV -- XVII стагоддзяў, мастацкая і палемічная літаратура, першыя беларускія і ўсходнеславянскія граматыкі, рэлігійная літаратура XVI -- XVII стагоддзяў, у тым ліку і выдатная спадчына Ф.Скарыны, перакладная жыццёвая літаратура XV -- XVI стагоддзяў, мемуарная літаратура XVII стагоддзя -- уся гэта багатая моўная спадчына часта проста невядома людзям і таму не можа быць аб'ектам любові і гонару, вялікім аб'яднаўчым фактарам.

Аб'яднаўчая роля мовы ў гістарычным часе становіцца аб'ектыўна магчымай таму, што мова -- гэта сродак камунікацыі, а не яе змест, які, як вядома, зменлівы. **Сродак жа камунікацыі** -- гэта нешта універсальнае, нязменнае для ўсіх пакаленняў. Аднак сёння мы не можам сказаць, што беларуская мова выконвае кансалідуючую функцыю ў грамадстве, яе сацыяльны статус зніжаецца. Чыста аб'ектыўна не можа выконваць такую функцыю і руская мова, паколькі не з'яўляецца мовай карэннага насельніцтва (па дадзеных перапісу насельніцтва 1999 г. беларускую мову лічаць роднай 7 мільёнаў 30 тысяч чалавек -- 82% беларусаў і 18% небеларусаў).

Узмацненне інтэграцыйных працэсаў у эканоміцы еўрапейскіх і іншых дзяржаў свету, узрастанне сусветнай стандартызацыі адбываюцца адначасова з актывізацыяй гуманітарнай культуры, у цэнтры якой знаходзіцца цікавасць да індывідуальнасці, адметнасці. У гэтай сувязі сучасныя сацыяльныя лінгвісты адзначаюць, што ўзмацняецца цяга самых розных народаў да сваіх каранёў, да “свайго роднага”, блізкага, нідзе не паўтаральнага, у тым ліку -- да роднай мовы. Для чалавека ў роднай мове захоўваецца жыццёва важны вопыт першага знаёмства са светам. Вось чаму так важна зберагчы гэта натуральнае моўнае асяроддзе.

Выразным сведчаннем таго, што для чалавека вельмі важна зберагчы традыцыйнае, натуральнае моўнае асяроддзе выступае той факт, што нягледзячы на значныя перыяды забароны або абмежаванага выкарыстання беларускай мовы ў дзяржаўным грамадскім жыцці, пераважная большасць беларусаў лічыць яе роднай.

Сучасная канцэпцыя гуманітарнай падрыхтоўкі спецыялістаў заснавана на сусветнай гуманістычнай тэндэнцыі захавання і развіцця нацыянальна-культурных асаблівасцяў.

Для станаўлення і развіцця асобы кіраўніка, лідэра асабліва неабходны сфарміраваныя веды па пытаннях нацыянальнай мадэлі свету, сутнасці нацыянальнага светаўспрымання, звязанага з рэалізацыяй ідэй дабра і справядлівасці ў грамадстве, дзяржаве, народна-гістарычных традыцый, якія бяруць свой пачатак з асаблівасцей этнагенезу. Яны выяўляюцца ў адметных рысах псіхалогіі, паводзін і адлюстраваны ў народных традыцыях, у этнаграфіі, рэлігіі, фальклору, народным укладзе жыцця, мове, літаратуры і іншых пластах нацыянальнай культуры.

Па сутнасці толькі ў выніку дасягнення і абагульнення ведаў аб нацыянальным менталітэце, нацыянальным характары, аб асаблівасцях фарміравання ідэі беларускай дзяржаўнасці і ідэй дабра і справядлівасці ў дзяржаве ўвогуле, асаблівасцей нацыянальнай самасвядомасці і міжнацыянальных адносін і г.д. магчымы выяўленне і фармуляванне нацыянальнай ідэі, якая з’яўляецца неабходным элементам пабудовы эфектыўнай дзяржавы.

Сусветная практыка дзяржаўна-эканамічнага развіцця сведчыць аб тым, што хоць эканоміка і з’яўляецца рухавіком развіцця дзяржавы, аднак сілкуецца гэты рухавік з крыніцы гуманітарнай якасці, паколькі ў аснове развіцця грамадства знаходзіцца чалавек з яго духоўнымі якасцямі, каштоўнасцямі, запатрабаваннямі (Л. М. Лыч).

Усведамленне і ўлік нацыянальных асаблівасцяў не як нечага вышэйшага ў параўнанні з іншымі народамі, а як непаўторнага злучэння нацыянальных і агульначалавечых рыс і каштоўнасцей, са стратай якіх свет народаў стаў бы, па дакладным выказванні Дз.С.Ліхачова, “сумным і шэрым”, мае прынцыпова важнае значэнне для кансалідацыі народа на аснове высокіх духоўных крыніц, традыцый, каштоўнасцей, гэта значыць

мае грамадскае і дзяржаўнае значэнне. Узнаўленне і развіццё нацыянальных форм быцця на аснове вывучэння нацыянальнага гістарычнага вопыту і духоўных каштоўнасцей ствараюць самыя спрыяльныя ўмовы для развіцця асобы.

Практыка сучаснага жыцця паказвае, што многія спецыялісты, кіраўнікі ці ўвогуле не разважаюць пра такія грамадска важныя пытанні, як нацыянальныя асаблівасці, нацыянальная ідэя, ці свядома адыходзяць ад такіх разважанняў з-за несфарміраванасці названых вышэй ведаў і перакананняў, часта абумоўленай гістарычнымі ўмовамі. Пры фарміраванні гэтых ведаў і перакананняў важна не аддаваць такое прынцыпова важнае пытанне на водкуп толькі аднаму грамадска-палітычнаму руху. Гэта наносіць вялікі ўрон ўсяму працэсу развіцця нацыянальнай самасвядомасці, кансалідацыі грамадства на аснове нацыянальных традыцый, станаўленню нацыянальнай ідэі.

Яшчэ адным важным комплексам пытанняў гуманітарнай падрыхтоўкі кіраўнікоў выступаюць цесна звязаныя з пытаннямі беларусазнаўства праблемы сацыялінгвістыкі: народы свету і мовы, шматмоўныя супольнасці, сусветная стандартызацыя і нацыянальная культура, мовы свету і нацыянальна-моўная палітыка, нацыянальныя асаблівасці, мова як духоўная спадчына, якая аб'ядноўвае пакаленні, сітуацыя двухмоўя ў свеце, дыгლოსія як від незбалансаванага двухмоўя, прававы статус моў і юрыдычны спектр падыходаў да моў, законы аб мове і правы асобы (адміністрацыйная практыка, фінансава-эканамічныя рычагі), мова і грамадства, мова і этнас, мова і культура і г.д.

Асобным аспектам гуманітарнай лінгвістычнай падрыхтоўкі кіраўнікоў з'яўляецца фарміраванне ведаў аб маўленчых паводзінах і культуры маўлення ў прафесійна-службовых адносінах, аб асаблівасцях афіцыйна-дзелавога стылю, маўленчай культуры дзелавой палемікі, публічнага дзелавога маўлення, рэкламнай дзейнасці, арганізацыйнай дзейнасці.

Кантрольныя пытанні

1. Якія асноўныя прыкметы тэрмінаў?
2. Якую адпаведную сістэму адлюстроўвае сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі або мастацтва?
3. Які стан тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы XIV – XVII стагоддзяў?
4. У сувязі з чым, к канцу XVI стагоддзя пачалася актыўная паланізацыя школы?
5. Калі была забаронена беларускай мова Варшаўскім сеймам?
6. Чаму функцыі мовы пэўным чынам звязаны з развіццём грамадства?

7. Колькі працэнтаў насельніцтва Беларусі лічаць мову сваіх продкаў роднай мовай па дадзеных перапісу 1999 г.?
8. Колькі працэнтаў насельніцтва Беларусі лічаць мову сваіх продкаў роднай мовай па дадзеных перапісу 1979 г.?
9. У чым заключаецца кансалідуемая роля тэрміналогіі ў грамадстве?
10. Неабходныя якасці для станаўлення і развіцця асобы кіраўніка, лідэра?

Лекцыя 7. Гістарычныя вытокі фарміравання беларускай тэрміналогіі

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

натуральнае папаўненне тэрміналагічнай лексікі; экстралінгвістычныя фактары фарміравання беларускай мовы; археалагічныя помнікі матэрыяльнай культуры XI—XII стст; пісьмовыя помнікі Смаленска, Віцебска, Мсціслава; заходнерускія таленавітыя пісьменнікі; помнікі старабеларускай мовы; друкаваныя кнігі Францыска Скарыны; выдатныя кнігадрукары; кнігадрукаванне (XVI-XVIII ст.); друкаваны слоўнік ў Беларус канца XVI ст.; вытокі фарміравання беларускай тэрміналогіі.

Пры аналізе фарміравання тэрміналогіі неабходна паслядоўна размяжоўваць працэс натуральнага папаўнення тэрміналагічнай лексікі ў ходзе развіцця пэўных галін навукі і ўласна тэрміналагічную работу па ўпарадкаванні гэтай лексікі. Натуральнае папаўненне тэрміналагічнай лексікі неаддзельна ад умоў развіцця і функцыянавання нацыянальнай мовы. Паколькі беларуская мова характарызуецца працягласцю і перарывістасцю яе гістарычнага развіцця, то ёсць падставы сцвярджаць, што натуральнае фарміраванне беларускай тэрміналогіі таксама з'яўляецца працяглым, але перарывістым.

Іменна перарывістасцю працэсу фарміравання беларуская мова адрозніваецца ад рускай, хоць большасць іншых славянскіх моў ў ХVII—ХVIII стагоддзях таксама перажыла працяглы час заняпаду і нават забыцця. Такія **экстралінгвістычныя фактары**, як забарона беларускай мовы Варшаўскім сеймам у 1696 г. і негатыўныя адносіны да яе царскага ўрада Расіі, якія выклікалі больш чым стогадовы разрыў паміж пісьмовымі традыцыямі старабеларускай і сучаснай беларускай мовы ў ХVII—ХVIII стст., адмоўна ўздзейнічалі на пераемнасць натуральнага фарміравання тэрміналагічнай лексікі, паколькі замацаванне навуковых тэрмінаў адбываецца перш за ўсё ў працэсе іх ужывання ў друкаваных выданнях. Лексікаграфічная ж і ўласна тэрміналагічная работа у такіх сацыяльных умовах наогул не магла быць арганізавана. Пэўнае ўяўленне аб складзе і развіцці навуковай лексікі старабеларускай мовы маем зараз толькі з сучасных даследаванняў дзелаў помнікаў беларускай пісьменнасці ХIV—ХVIII стст. (Булыка, 1980, Жураўскі, 1967, Шакун, 1959). Многія тэматычныя пласты старабеларускай лексікі даследаваліся ў кандыдацкіх дысертацыях Бекіша В. А., Гілевіч Н. І., Даўнене З. П., Еўтухова В. Дз., Зяневіча З. А., Казачонак Т. Г., Корчыца М. А., Крапівіна П. Ф., Купрэенкі В. А., Лазоўскага У. М., Марчанкі А. З., Паповай Г. В.,

Скурата К. У., Шыкаловіча А. К., Шадурскага І. В., Чартко І. І. і інш.

Першапачатковай асновай фарміравання тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы правамерна лічыць намінацыі розных прадметаў і з'яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у пісьмовых помніках старабеларускай мовы.

У гэтай сувязі неабходна адзначыць вялікую ролю пісьмовай традыцыі, развітых лексічных, словаўтваральных, граматычных і іншых моўных сродкаў у развіцці тэрміналогіі кожнай нацыянальнай мовы, у тым ліку і беларускай. Так, нягледзячы на больш чым стогадовы перыяд заняпаду, забароны ў афіцыйнай сферы і ў пісьмовай форме ў ХУІ—ХІІІ стагоддзях, дзякуючы старажытнай пісьмовай традыцыі, высокаму ўзроўню развіцця беларускай мовы ў ХІУ—першай палове ХУІІ стагоддзяў, на беларускай літаратурнай мове ў ХІХ стагоддзі былі створаны не толькі шэдэўры мастацкай літаратуры, але і напісаны навукова-папулярныя творы, творы палітычнай сатыры і інш. Гэтая ж з'ява наглядаецца і ў іншых славянскіх мовах. І нягледзячы на тое, што працяглы перыяд заняпаду і забароны ў пісьмовай форме дае падставу некаторым даследчыкам гаварыць аб страце старажытнай беларускай пісьмовай традыцыі, мы і сёння карыстаемся многімі юрыдычнымі, грамадска-палітычнымі, эканамічнымі, гандлёвымі і іншымі тэрмінамі старабеларускай мовы, зафіксаванымі ў Статутах ВКЛ (1522, 1566, 1588 гг.) і шматлікіх іншых старабеларускіх тэкстах. Колькасць такіх тэрмінаў, іх словаўтваральныя і спалучальныя магчымасці ў развіцці сучаснай беларускай тэрміналогіі такія значныя, што мы лічым гэтыя словы асновай фарміравання беларускай тэрміналогіі.

Таму для разумення працэсу развіцця беларускай тэрміналогіі вельмі важна ўзгадаць аб узнікненні і развіцці пісьменнасці на Беларусі.

Узнікненне пісьменнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі адбывалася адначасова з узнікненнем пісьменнасці ва ўсёй Кіеўскай Русі. Розныя надпісы, зробленыя кірыліцай рамеснікамі Кіева, Ноўгарада, Полацка, Смаленска, Чарнігава і іншых старажытнарускіх цэнтраў на прадметах бытавога прызначэння, дазволілі сучасным даследчыкам прыйсці да вываду, што пісьменнасць на Русі мела значнае распаўсюджанне і не канцэнтравалася толькі пры рэлігійных і культурна-палітычных цэнтрах (Тихомиров, 1953, ІХ, 51—66). У аднолькавай ступені гэта адносіцца і да заходняй часткі Кіеўскай Русі, на тэрыторыі якой існавалі буйныя цэнтры старажытнаруускай пісьменнасці.

Захаваліся **археалагічныя помнікі матэрыяльнай культуры ХІ—ХІІ стст.**, якія сведчаць аб шырокім распаўсюджанні пісьменнасці сярод насельніцтва заходняй часткі былой старажытнаруускай дзяржавы. Гэта восем камянёў-валуноў з надпісамі на тэрыторыі Полацкага княства, пастаўленых або як помнікі ў гонар якіх-небудзь знатных людзей, падзей, або як

пагранічныя знакі. З археалагічных знаходак трэба адзначыць і знойдзены ў час раскопак у Пінску ў 1955 г. гліняны гладыш з надпісам *ярополчно вино*, што па меркаваннях даследчыкаў азначае 'віно Яраполка'. Надпіс адносяць да XI ст. (Лазіцкі, 1955, 11, 26). На тэрыторыі Беларусі знойдзена таксама некалькі прасліц (шыферных кольцаў, што надзяваліся на верацёны), якія адносяцца да XI—XV стст., з надпісамі кірыліцкімі літарамі. (Алексеев, 1955, 129—132).

Знойдзеныя ў Смаленску, Віцебску, Мсціславе **дзелявыя запісы і прыватныя лісты** на бытавыя і гаспадарчыя тэмы на бяросце (берасцяныя граматы) таксама сведчаць аб шырокім выкарыстанні пісьма ў заходняй Русі і з'яўляюцца сродкам фіксацыі некаторых моўных намінацый прадметаў і паняццяў рэчаіснасці таго часу, у тым ліку і намінацый тэрміналагічнага характару. Так, у тэксце знойдзенай у 1959 г. у Віцебску берасцянай граматы, якая адносіцца да XIII—XIV стст. (Дроченина, Рыбаков, 1960, 1), можна вылучыць наступныя словы, што ўвайшлі ў склад тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы і сталі асновай для стварэння асобных тэрмінаў з розных галін гаспадарчай дзейнасці: *грыўня, жыта, купіць, наяўнасць, прадаць. Ад Сцяпана к Няжылу. Калі ты прадаў адзенне, то купі мне жыта за 6 грыўняў. А калі чаго не прадаў, то прышлі мне ў наяўнасці. Калі ж прадаў, то, дабрадзеі мой, купі мне жыта* (грамата захоўваецца ў Віцебскім абласным краязнаўчым музеі). Каля 480 выяўленых пры раскопках старажытнарускіх гарадоў дакументаў і прыватных лістоў на бяросце XI—XV стст., таксама як і надпісы на прадметах бытавога прызначэння, сведчаць, што ў Старажытнай Русі і ў Вялікім княстве Літоўскім пісьменнасць была пашырана не толькі сярод феадалаў, духавенства, але і сярод простых гараджан, жанчын.

На тэрыторыі былых заходнерускіх зямель знойдзена некалькі старажытных рукапісных кніг XI ст. Да іх адносяцца вядомы Слуцкі псалтыр, урывак Тураўскага евангелля, Супрасльскае евангелле і Супрасльскі рукапіс, знойдзеныя ў Супрасльскім манастыры паблізу Беластока. Гэтыя кніжныя помнікі напісаны на стараславянскай мове з некаторымі ўсходнеславянскімі моўнымі асаблівасцямі (канчатак *-тъ* у трэцяй асобе дзеясловаў, спалучэнне *-ро-* замест стараславянскага *-ра-*). Месца напісання гэтых кніг дакладна не вызначана, аднак сам факт іх знаходжання ў Беларусі безумоўна звязаны з развіццём кніжнасці на беларускіх землях.

Захаваліся мясцовыя пісьмовыя помнікі XII ст., значную частку якіх складаюць перапісы твораў царкоўнай літаратуры з захаваннем стараславянскай мовы арыгіналаў і слабым адлюстраваннем усходнеславянскіх моўных асаблівасцей. Арыгінальных твораў таго часу захавалася мала, яны дайшлі да нас пераважна ў больш позніх копіях.

Заходнерускія землі далі плеяду таленавітых пісьменнікаў, слава аб якіх распаўсюдзілася па ўсёй Кіеўскай Русі. Сярод іх епіскап Кірыл, які

праславіў сябе высокамастацкімі казаннямі, Клімент Смаляціч і Аўрамій Смаленскі, Ефрасіння Полацкая, з імем якой звязан адзін з нямногіх дзелавых запісаў XII ст., што дайшоў да нас,— надпіс на крыжы, падараваным ёю ў 1161 г. Спаскай царкве ў Полацку.

XIII стагоддзе ў гісторыі пісьменнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі характарызуецца значна большай колькасцю помнікаў, больш разнастайным характарам іх тэматыкі, што звязана і з больш шырокім выкарыстаннем лексікі, якая служыла для намінацыі прадметаў, з'яў прыроды, паняццяў гаспадарчага і грамадскага жыцця. У гэтых помніках больш шырока адлюстраваны моўныя асаблівасці, якія вылучалі насельніцтва заходняй Русі яшчэ ў межах Полацкага і Тураўскага княстваў ад астатняй часткі Кіеўскай Русі і пачалі праяўляцца ў значна большай ступені з ростам феадальнай адасобленасці.

Апошняе дае падставы даследчыкам лічыць XIII стагоддзе пачатковым этапам фарміравання старабеларускай мовы і беларускай народнасці.

Буйнейшы даследчык беларускай мовы Я. Ф. Карскі адзначаў, што асноўныя асаблівасці сучасных беларускіх гаворак склаліся не пазней XIII ст. (Карский, 1903, 1, 105). Аб існаванні ў канцы XIV ст. беларусаў з уласцівай ім мовай пісаў Ф. Энгельс (Маркс, Энгельс, 13, 158).

Далейшае развіццё мовы беларускай народнасці адбывалася ў межах Вялікага княства Літоўскага, дзе заходнеруская пісьмовая мова была афіцыйнай дзяржаўнай мовай. Паколькі ў дзелах помніках таго часу праяўляюцца як беларускія, так і ўкраінскія моўныя рысы, то помнікі з больш яскравымі беларускімі рысамі адносяць да ліку **помнікаў старабеларускай мовы** (рэдакцыі Статута (1529, 1566, 1588), Слуцкі летапіс, Летапіс Рачынскіх, Супрасльскі летапіс, Летапіс Быхаўца, Баркулабаўскі летапіс, перакладная Александрыя, перакладныя аповесці аб трох каралях, аб Трыстане і інш.). З XV ст. у Беларусі адкрываюцца першыя школы.

У 1517 г. вядомы беларускі асветнік Францыск Скарына з Полацка выдае ў Празе першую ва ўсходнеславянскім свеце друкаваную кнігу («Псалтыр») на стараславянскай мове, у 1517—1519 гг.— «Біблію» ў перакладзе на пісьмовую беларускую мову таго часу са сваімі прадмовамі, каментарыямі і тлумачэннямі. Затым у Вільні ён выдае «Малую падарожную кніжыцу» і «Апостал», у якіх у значнай ступені адлюстраваліся асноўныя рысы беларускага маўлення і ў прыватнасці — у лексіцы тэрміналагічнага характару (*вызволити, даремный, dorosлый, досконалий, збройный, листъ, мовца, научение, небезбеченство, отчина, разумность, речи добрые, скарб, час*).

Усходнеславянскае кнігадрукаванне, пачатае Ф. Скарынай, прадоўжылі выдатныя кнігадрукары Б. Ваяводка, С. Будны, В. Цяпінскі, І. Фёдараў, П. Мсціславец, Мамонічы, В. Гарабурда, Я. Карцан, Д. Лянчыцкі, Я. і П. Кміты, С. Собаль і інш.

У другой палавіне XVI—XVIII ст. кнігадрукаванне на тэрыторыі Беларусі (у Брэсце, Нясвіжы, Цяпіне, Лоску, Вільні, Ашмяне Мураванай,

Любчы, Слуцку, Магілёве, Мінску, Куцейне, Буйнічах, Бялынічах, Полацку, Гродне, Супраслі, Пінску, Слоніме, Заслаўі і іншых беларускіх гарадах і мястэчках) распаўсюджваецца яшчэ шырэй. Гэтым тлумачыцца той факт, што беларуская пісьменнасць у параўнанні з пісьменнасцю іншых усходнеславянскіх народаў найбольш багатая старадаўнімі друкаванымі кнігамі. Кнігі ў друкарнях XVI—XVIII стст. выдаваліся на старабеларускай, стараславянскай, польскай, лацінскай мовах.

Надрукаваная ў гэты перыяд літаратура складалася перш за ўсё з царкоўных твораў, а таксама з твораў, звязаных з грамадска-палітычнай і рэлігійнай барацьбай паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі, паколькі большасць друкарняў належала мясцовым магнатам, праваслаўным брацтвам ці езуітам і каталіцкім манастырам. Свецкі характар мела толькі некаторая частка кніг: граматыкі, слоўнікі, буквары, календары, у якіх зафіксавана значная колькасць тэрміналагічнай лексікі. У палемічных творах выкарыстоўвалася грамадска-палітычная тэрміналогія.

Кнігі больш позняга перыяду паўней адлюстроўвалі народную беларускую мову. Калі першая надрукаваная ў Віленскай друкарні граматыка братаў Мамонічаў «Кграматыка словенська езыка...» (1586) была арыентавана на кніжнаславянскую мову, то ўжо выдадзеная ў Вільні ў 1596 г. «Граматыка словенська» давала тлумачэнні з выкарыстаннем жывой народнай мовы (Супрун, Калюта, 1981, 43). Друкаваныя слоўнікі з'яўляюцца ў Беларусі ў канцы XVI ст., у прыватнасці «Лексис» Лаўрэнція Зізанія.

У літаратуры выкарыстоўвалася пераважна **кірыліцкае пісьмо**, хоць у Беларусі існавалі і польска-лацінскія друкарні. Так, друкарня Мамонічаў, у якой было выдадзена асабліва многа розных па зместу кніг, у апошні перыяд свайго існавання выдавала больш лацінскіх кніг, чым кірыліцкіх.

Кантрольныя пытанні

1. Якія кнігі XI стагоддзя былі знойдзены на тэрыторыі Беларусі?
2. Якую кнігу ў 1517 годзе вядомы беларускі асветнік Францыск Скарына з Полацка надрукаваў у Празе?
3. Дзе на тэрыторыі Беларусі распаўсюдзілася кнігадрукаванне ў другой палавіне XVI – XVIII стагоддзяў?
4. У якіх сферах жыцця выкарыстоўвалася старажытная беларуская мова ў Вялікім княстве Літоўскім?
5. Чаму даследчыкі лічаць XIII стагоддзе пачатковым этапам фарміравання старажытнай беларускай мовы і беларускай народнасці?

Лекцыя 8. Асноўныя сацыялінгвістычныя фактары развіцця беларускай тэрміналогіі ў XIV—першай палове XV стст. Развіццё беларускай тэрміналогіі ў другой палове XV—першай палове XIX стст. Развіццё лексікі новай беларускай літаратурнай мовы ў XIX—пачатку XX стст.

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

найбольш развітыя галіны тэрміналогіі ў XIV—XVII стст.; фармаванне грамадска-палітычная тэрміналогіі; буйнейшы помнік старабеларускага пісьменства; юрыдычная тэрміналогія; гандлёвая старабеларуская тэрміналогія; сельскагаспадарчая тэрміналогія; прамысловая тэрміналогія; ваенная тэрміналогія; мовазнаўчая тэрміналогія; першая друкаваная граматыка; развіццё беларускай тэрміналагічнай лексікі.

Да ліку фактараў, якія садзейнічалі фарміраванню як беларускай мовы наогул, так і тэрміналагічнай лексікі ў XIV—XVII стст., можна аднесці, па-першае, тое, што з другой палавіны XIV ст. пісьмовая беларуская мова стала дзяржаўнай мовай Вялікага княства Літоўскага. Гэта спрыяла развіццю поўнафункцыянальнасці старабеларускай мовы, фарміраванню яе асноўных стыляў, у тым ліку навуковага.

Па-другое, як ужо адзначалася, у першай палавіне XVI ст. у Беларусі ўзнікла, а к сярэдзіне XVI ст. атрымала шырокае распаўсюджанне кнігадрукаванне, якое ў значнай ступені садзейнічала выпрацоўцы лексічных норм, расшырэнню слоўніка, замацаванню намінацый новых навуковых паняццяў у моўнай практыцы.

Найбольш развітымі (з пункту погляду натуральнага фарміравання) галінамі тэрміналогіі ў XIV—XVII стст. былі тыя, якія абслугоўвалі асноўныя напрамкі гаспадарчага, навуковага і грамадскага жыцця беларускага народа. Гэта грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёвая, сельскагаспадарчая, промыславая, ваенная тэрміналогія, а таксама тэрміналогія мовазнаўства, астраноміі, матэматыкі і інш.

Грамадска-палітычная, юрыдычная тэрміналогія. Фармаванне гэтай тэрміналогіі было найбольш раннім і інтэнсіўным у параўнанні з іншымі галінамі старабеларускай тэрміналогіі дзякуючы функцыянаванню мовы ў якасці дзяржаўнай. Захавалася мноства помнікаў дзелавага пісьменства старабеларускай мовы, напісаных у канцы XIV — першай палавіне XVII ст. Гэта дакументы, складзеныя пры канцылярыі вялікага літоўскага князя і ў мясцовых дзяржаўных установах Вільні, Гродна, Магілёва, Брэста, Полацка, Мсціслава, Навагрудка і інш., некаторыя дакументы напісаны пры двары польскага караля і адрасаваны ў Літву, асобныя дакументы складзены на Украіне, у якіх пісцы, імкнучыся прытрымлівацца афіцыйнага беларускага

пісьма, ахвяравалі некаторымі фанетычнымі, граматычнымі і лексічнымі з'явамі жывой украінскай мовы.

Буйнейшым помнікам старабеларускага пісьменства з'яўляецца «Літоўская метрыка», якая ўключае разнастайныя дагаворы, акты, граматы, запісы, прывілеі, Статуты канцылярыі Вялікага княства Літоўскага. Значную ролю ў станаўленні грамадска-палітычнай тэрміналогіі адыгралі творы старабеларускай палітычнай сатыры і палемікі (прадмовы і пасляслоўі Францыска Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, «Прамова Мялешкі», «Пісьмо да Абуховіча»).

Асноўную частку грамадска-палітычных тэрмінаў у пералічаных помніках складаюць агульныя для ўсходнеславянскіх моў тэрміны, якія ўзніклі ў працэсе шматвяковага гаспадарчага і культурнага ўзаемадзеяння ўсходнеславянскіх плямён і народнасцей на тэрыторыі Старажытнай Русі: *копа, мыто (пошліна), оброкъ, окупъ, переметь, послухъ, право, ремесленникъ, рубель, челядинъ* і г. д. Многія з гэтых тэрмінаў зараз з'яўляюцца гістарызмамі, другая частка пасля пэўных фанетычных і граматычных змен увайшла ў сучасную беларускую тэрміналогію.

Значнае месца займаюць тэрміны, узятыя з народнай мовы. Яны ўтвораны шляхам тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў або з дапамогай словаўтваральных сродкаў старабеларускай мовы: *сведка* (ст.-рус. *послухъ*), *забойца* (ст.-рус. *головникъ*), *статок, статки* (ст.-рус. *добытокъ, имение*) і г. д. Частка гэтых тэрмінаў замацавалася ў беларускай грамадска-палітычнай тэрміналогіі: *держава, звычай, здрадца, листъ, пильноватъ, позыченье, помста, пригонъ, пригонныя люди, сварка, умова, шыбеница* і г. д.

Нярэдка ў дзелавых дакументах і творах палітычнай сатыры сустракаюцца варыянты тэрмінаў старажытнарускага і мясцовага, больш позняга паходжання. Некаторыя тэрміны, якія ўвайшлі ў гэтыя творы з жывой беларускай мовы, не замацаваліся пасля ў старабеларускай і сучаснай тэрміналогіі ў выніку працэсаў стылістычнай дыферэнцыяцыі, актыўнага выкарыстання некаторых запазычаных слоў, якія першапачаткова ўжываліся толькі ў пэўных рэгіёнах, а пазней распаўсюдзіліся на шырокай тэрыторыі: *бонда (частка, выдзелены пай), клетка (лаўка, крама), камора (таможня)* і г. д.

Каля 10% ад усёй колькасці юрыдычных і справаводчых тэрмінаў старабеларускай мовы складаюць запазычаныя з польскай і іншых заходнееўрапейскіх моў, а таксама з лацінскай (часта праз польскую): *авантюра, акт, апелляция, вага, грунт (аснова, падстава), декреть, конституция, коштъ, мандатъ, пляць, рахунокъ, скарбникъ, скарбовый, скарга* і інш. (Лозовский, 1966; Гилевич, 1971).

Пранікненне гэтых тэрмінаў у старабеларускую пісьмовую мову было выклікана неабходнасцю наймення новых для таго часу з'яў і паняццяў грамадскага жыцця, і таму асноўная частка запазычаных тэрмінаў захавалася ў сучаснай беларускай тэрміналогіі (Булыка). Аднак узростальнае ўздзеянне польска-лацінскай пісьменнасці на беларускую ў XVI—XVII стст. нярэдка

прыводзіла да пранікнення неапраўданых паланізмаў і лацінізмаў у старабеларускую пісьмовую мову наогул і ў грамадска-палітычную тэрміналогію ў прыватнасці: *посельство* (даручэнне), *кроль* (кароль), *пенязи* (грошы), *члонки* (члены), *звытяжство* (перамога), *варунокъ* (умова) і г. д.

Часам сустракаюцца ў грамадска-палітычнай і юрыдычнай тэрміналогіі і царкоўнаславянскія элементы: *вражда*, *милосердие*, *стражъ*, *благочестие* і г. д. Некаторыя грамадска-палітычныя тэрміны царкоўнаславянскага паходжання (*брение*, *воставати*, *гнушатися*, *десница*, *нищий*, *просвещати*, *смирिति*, *страна*, *упредити* і інш.) выкарыстоўваюцца ў пісьмовых помніках канца XIV — пачатку XVIII ст. як варыянты побач з існуючымі ў старабеларускай мове тэрмінамі з каранёвымі марфемамі нецаркоўнаславянскага паходжання, што дае падставу даследчыкам сцвярджаць, што частка лексікі царкоўнаславянскай мовы лічылася пісцамі таго часу блізкай і зразумелай чытачу (Жураўскі, 1968, 282). Гэта ў сваю чаргу сведчыць аб магчымасці ўплыву царкоўнаславянскай мовы на фарміраванне грамадска-палітычнай тэрміналогіі.

Гандлёвая тэрміналогія. Актыўны працэс фарміравання гандлёвай старабеларускай тэрміналогіі пачаўся ў XV ст., разам з бурным развіццём гарадоў з іх рамеснай і гандлёвай дзейнасцю (Даунене, 1971). На тэрыторыі Беларусі ў Вялікім княстве Літоўскім у гэты час узнікалі буйныя лакальныя рынкі, цэнтрамі якіх былі Мінск, Брэст, Віцебск. У таварна-грашовыя адносіны ўцягвалася таксама і вёска. Узрослыя ўнутраныя гандлёвыя сувязі садзейнічалі дастаткова цесным кантактам насельніцтва, што спрыяла фарміраванню адзінай лексікі, у тым ліку адзінай гандлёвай тэрміналогіі.

Спрыяльны ўплыў на расшырэнне гандлёвай тэрміналогіі аказваў таксама знешні гандаль гарадоў Вялікага княства Літоўскага з растучымі гарадамі Рускай дзяржавы, а пасля разгрому Тэўтонскага ордэна — з Захадам, праз Прыбалтыку, прычым афіцыйнае афармленне гандлёвых сувязей ажыццяўлялася на старабеларускай мове.

Гандлёвая тэрміналогія старабеларускай мовы як ядро вельмі шырокага і разнастайнага па складу пласта старабеларускай гандлёвай лексікі ўключае тэрміналагічныя назвы арганізацыі гандлёвага працэсу, працэсаў і дзеянняў куплі-продажу, спосабаў куплі-продажу, асоб, занятых у гандлі, таварных якасцей прадметаў куплі-продажу, месц гандлю і гандлёвых збудаванняў, гандлёвых пошлін.

Асноўную частку гандлёвай тэрміналогіі складае спрадвечная лексіка, каля 40% якой адносіцца да агульнаўсходнеславянскага перыяду: *вага*, *важити*, *весецъ*, *грошъ*, *золотникъ*, *купецъ*, *купити*, *купля*, *локоть*, *мена*, *мерка*, *мехъ*, *мостовое*, *мыто*, *перекупъ*, *номерное*, *прибытокъ*, *продавати*, *торговля*, *торговое*, *цена*, *чоповое* і інш.

Каля 60% спрадвечнай гандлёвай тэрміналогіі складаюць тэрміны, утвораныя спосабам тэрміналагізацыі старабеларускіх слоў, іншымі

спосабамі тэрмінаўтварэння і стварэння неалагізмаў на старабеларускай моўнай аснове ў перыяд раздзельнага існавання ўсходнеславянскіх моў. Значная частка гэтых тэрмінаў з прычыны гістарычных умоў з'яўляецца агульнай з украінскай, польскай, чэшскай гандлёвай тэрміналогіяй XV—XVII стст.: *гандель, глякь, жалезнік, клетка, крама, коштъ, купованне, речи, рынок, стадола, танный, уздоймом, уторговати* і г. д.

Некаторыя тэрміны, якія ўзніклі ў XV—XVII стст., з'яўляюцца састаўнымі, пераважна двухслоўнымі, у якіх адно слова — тэрмін агульнаўсходнеславянскага перыяду, другое надае гэтаму тэрміну новае, больш канкрэтнае значэнне: *вага Полацкая, вес Мстиславский, мера Берестейская* і г. д.

Значную частку старабеларускай гандлёвай тэрміналогіі складаюць **запазычанні**. Многія з іх увайшлі ў старабеларускую тэрміналогію з рускай мовы або праз яе пасрэдніцтва: *алтын, аришин, деньга, копейка, половинка*, з польскай або праз яе пасрэдніцтва: *барыл, дукат, кварта, кесяк, левик, монета* і інш. Некаторыя тэрміны былі запазычаны з літоўскай мовы: *кентвиртайня, воск* (вагавая адзінка), *пундель*; з нямецкай: *кипа, лаіштъ, тузинъ, центноръ* і інш.

Даволі часта ў гандлёвай тэрміналогіі XV—XVII стст. сустракаюцца сінанімічныя рады або пары, якія складаюцца са слоў агульнаўсходнеславянскага перыяду, старабеларускіх і запазычаных: *торгъ — купецтво — гандель; товаръ — речи — рухлядь; купля — торгъ — крамъ; агуломъ — уздаймомъ* і інш.

Сельскагаспадарчая тэрміналогія. У цэлым тэрміналогія, якая выкарыстоўвалася ў старабеларускай мове для намінацыі зямельных уладанняў; прылад апрацоўкі зямлі, разнастайных працэсаў сяўбы і ўборкі ўраджаю; асоб, занятых у сельскай гаспадарцы і г. д., з'яўляецца агульнай для ўсходнеславянскіх моў: *борона, жито, косити, истрава, копа, молотити, овесь, аранье, сеянье, снопъ, ярища* і інш. (Шадурскі, 1967).

Колькасць уласна беларускіх інавацый (*ботвинье, збожье, зерне, насенье, стайня*) тут значна меншая ў параўнанні з грамадска-палітычнай і гандлёвай тэрміналогіяй. Запазычанні старабеларускага перыяду ў сельскагаспадарчай тэрміналогіі адзінкавыя.

У параўнанні з іншымі галінамі **сельскагаспадарчая тэрміналогія** характарызуецца асабліва вялікай ступенню варыятыўнасці і сінанімічнасці. У значнай меры гэта можна растлумачыць тым, што ў сінанімічных радах гэтай тэрміналогіі знайшлі адлюстраванне працэсы ўзаемапранікнення (у выніку практычнага выкарыстання) элементаў лексікі старажытнарускай, жывой беларускай, польскай моў і разнастайных мясцовых гаворак, напрыклад: *служба, потягль, потугъ, подымье* — для абазначэння цяглавага сялянскага землеўладання; *дворище, подворье, избище, селище, садиба* — для абазначэння месца размяшчэння сялянскай хаты з гаспадарчымі прыбудовамі.

Сустрадаюцца пары, якія складаюцца з тэрміна ўсходнеславянскага паходжання і паланізма: *именѣ — маёнтокъ*.

Промыславая тэрміналогія. Тэматычна тэта тэрміналогія пчалярства (бортніцтва), рыбалоўства, палявання, солеварэння, вытворчасці будаўнічых, бытавых і транспартных матэрыялаў (гонты, клёпак для бочак, палазоў, дуг, дзёгцю, смалы) і г. д. (Купреенко, 1968). Аснову прамысловай тэрміналогіі складаюць тэрміны старажытнарускага паходжання, якія служаць для абазначэння розных працэсаў, матэрыялаў, прылад, прадуктаў працы і асоб, звязаных з пералічанымі промысламі беларускага народа: *бобровище, воскъ, долото, дубрава, ловъ (звериный, птиный, рыбный), дубъ, лукъ, лыко, охотникъ, сеть, стрелець, стругъ* і г. д.

Значную частку промыслай тэрміналогіі складаюць уласна беларускія тэрміны: *копыль, кубель, лезиво, лесничий, обрубъ, оступъ, пчельница, свепеть* і г. д. Некаторыя з іх вядомы ў польскай мове: *затока, лезиво, пушча, рубеж* і г. д.

Нешматлікія запазычанні з нямецкай, французскай, шведскай і іншых моў праніклі ў старабеларускую мову праз польскую, літоўскую і рускую мовы-пасрэдніцы: *барсук, бровар, горностай, карпъ, плотка, сагайдакъ, шатеръ* і інш.

Ваенная тэрміналогія. Знаходзячыся ў геаграфічным цэнтры Еўропы, насельніцтва Беларусі прымала ўдзел у важнейшых ваенных падзеях XIV—XVIII стст. Таму цалкам заканамерна, што ў старабеларускай мове сфарміравалася шырокая тэматычная група лексікі, якая адлюстроўвала даволі высокі ўзровень развіцця ваеннай справы таго часу. Ядром гэтай тэматычнай групы з'яўляецца ваенная тэрміналогія, прадстаўленая пераважна намінацыямі зброі, войска, удзельнікаў узброенай барацьбы.

Да ліку найбольш старажытных адносяцца тэрміны, якія ўзніклі ў агульнаславянскую эпоху. З семантычнага боку яны вылучаюцца агульным характарам абазначаемых паняццяў і рэалій (*войско, оружие*), з боку моўнага афармлення — элементам стараславянскай мовы: *древо, дружина, сторожа*.

Найбольш значную ў колькасных адносінах частку ваеннай тэрміналогіі старабеларускай мовы складаюць тэрміны перыяду ўсходнеславянскага моўнага адзінства, большасць якіх утворана з дапамогай усіх асноўных спосабаў тэрмінаўтварэння (семантычнага, марфалагічнага, сінтаксічнага): *конный, начинье, рукавицы; воевникъ, наручъ, щитоноша; зброя стрельчая, люди ратные, рукавицы панцеровые*.

Другую ў колькасных адносінах частку тэрмінаў перыяду ўсходнеславянскага моўнага адзінства складаюць ваенныя найменні іншамоўнага паходжання, якія ўвайшлі ў старабеларускую мову ў XIV—XVIII стст., «яны складаюць каля 50% разгледжаных аднакампанентных намінацый (*алябарда, гвардия, гетманъ, гусаръ, драгония, жолнеръ, капалинь, капитанъ, мождчеръ, оркганки, пуклеръ, райтаръ, рота, сагайдакъ* і інш.)» (Пометько, 1985, 8).

Мовазнаўчая тэрміналогія. Развіццё мовазнаўчай думкі ў Беларусі і выхад першых граматык былі звязаны не толькі з патрэбамі вывучэння царкоўнаславянскай і старабеларускай моў, але і з грамадска-палітычнымі працэсамі таго часу. На тэрыторыі Беларусі як цэнтры ўсходнеславянскай культуры ў XVI—XVII стст. у процідзеянне езуіцкім калегіям, якія культывавалі лацінскую і польскую мовы, шырока распаўсюдзіліся праваслаўныя так званыя брацкія вучылішчы і школы. Для гэтых вучылішч і школ патрабаваліся дапаможнікі. З мэтай вывучэння беларускай мовы былі апублікаваны першыя граматыкі і іншая лінгвістычная літаратура.

Першай друкаванай граматыкай ва ўласным сэнсе гэтага слова была надрукаваная ў Вільні ў 1586 г. у друкарні братаў Мамонічаў «Кграматыка словенська езыка...», затым у 1596 г. «Граматыка словенска» Лаўрэнція Зізанія. У 1619 г. у Еўі (пад Вільняй) выйшла «Грамматика...» Мялеція Сматрыцкага, якая пасля перавыдавалася ў Маскве. Кожная наступная граматыка, якая выдавалася ў гэты перыяд на тэрыторыі Беларусі, усё глыбей адлюстроўвала народную беларускую мову.

Мовазнаўчая тэрміналогія граматык і іншых філалагічных выданняў службыць для намінацыі фанетычных і марфалагічных асаблівасцей мовы, многіх граматычных катэгорый. У значнай колькасці створаная ў той час лінгвістычная тэрміналогія захавалася ва ўсходнеславянскіх мовах да нашага часу. Некаторая частка выкарыстаных у першых граматыках мовазнаўчых тэрмінаў мае лексічнае і марфалагічнае афармленне, уласцівае беларускай мове: *певный (пэўны), родный (родны)*.

Раннімі элементамі слоўнікавай работы і работы па ўнармаванню і уніфікацыі тэрміналогіі ў старабеларускі перыяд трэба прызнаць выяўленне на палях рукапісных і друкаваных тэкстаў тэрміналагічных розначытанняў (*замудение — закоснение, пребывающая — преходящая, поздобляетъ — познаетъ* і інш.), сінанімічныя замены цяжка зразумелых для чытача тэрмінаў у царкоўнаславянскіх тэкстах уласна беларускімі тэрмінамі тыпу *вчинокъ, невдяченъ, прикладъ, клопотъ*, каментыраваныя тлумачэнні на беларускай мове асобных беларускіх слоў і выказаў (Суднік, 1953).

Важным этапам развіцця беларускай тэрміналагічнай лексікі з'яўляецца ўведзены Францыскам Скарынай у шырокую практыку кніжнікаў спосаб тлумачэння слоў з дапамогай глос на «боцех» выдадзеных кніг. Сярод скарынінскіх і іншых глос значнае месца займаюць намінацыі жывёльнага і расліннага свету: *горлица — сивоворонка, онагры — лоси, скумни — львенята; пажитъ — былье, рамнумъ — осот*; прыродна-геаграфічныя тэрміны: *хляби — продухи, холмы — узгорки*; царкоўна-культавыя: *кивотъ — скриня, стакти — ладан*; грамадска-палітычныя: *анфипатъ — намесникъ, конвокация — зъездъ, послание — листъ*; назвы адзінак вымярэння: *талантъ — центнеръ, сиклевъ — лотовъ* і інш.

Тлумачэнне «цёмных» слоў-тэрмінаў з дапамогай глос садзейнічала станаўленню аднастайнага моўнага і сэнсавага ўжывання тэрмінаў,

расшырэнню старабеларускай тэрміналагічнай лексікі і выконвала ў рамках пэўных тэкстаў асноўныя функцыі слоўнікаў, у тым ліку і тэрміналагічных.

У XVII ст. у сувязі з выкарыстаннем беларускай мовы як мовы афіцыйнай пісьменнасці і ў якасці сродка знешніх зносін распаўсюджваецца тлумачэнне беларускіх тэрмінаў з дапамогай рускіх глос: *выличать* — *вычитатъ*, *грашовые* — *денежные*, *поданья* — *подати*, *час* — *время* і інш.

Побач з расшырэннем тлумачэння слоў з дапамогай глос у канцы XVI ст. з'яўляюцца так званыя «прыточнікі», або гласарыі, якія прыкладаліся да царкоўных кніг. Яны таксама змяшчаюць некаторую колькасць тэрмінаў. Вялікае значэнне для развіцця беларускай тэрміналогіі маюць створаны ў 1596 г. Лаўрэнціем Зізаніем першы славяна-беларускі слоўнік і «Лексіконъ словеноросский...» Памвы Бярынды (1627). Значная частка змешчаных у іх тэрмінаў захавалася да нашага часу і складае ўстойлівае ядро беларускай тэрміналогіі: *байка*, *будаваньне*, *бытие*, *вапно*, *выхованье*, *грошы*, *жниво*, *зброя*, *истина*, *мова*, *небязпечность*, *особа*, *оборонца*, *паша*, *потреба*, *пытанье*, *сведомость*, *скарбъ*, *скарга*, *утискъ*, *якость* і інш.

Работа па фарміраванню і уніфікацыі тэрміналогіі як самастойны від тэрміналагічнай дзейнасці ў старабеларускай мове не вялася (ва ўсякім разе, такое заключэнне можна зрабіць па тых помніках старабеларускай мовы, якія захаваліся), хоць сінанімічныя замены тэрмінаў, глосы, «прыточнікі» і слоўнікі таго часу, безумоўна, выконвалі таксама і функцыі ўнармавання і уніфікацыі тэрміналогіі.

К канцу XVI ст. у сувязі з тым, што Беларусь у выніку Люблінскай уніі аказалася ў складзе Рэчы Паспалітай, пачынаецца актыўны працэс паланізацыі беларускага і ўкраінскага насельніцтва Вялікага княства Літоўскага, у прыватнасці, адбываецца адкрытая паланізацыя школы. Беларуская мова паступова страчвае сваю поўнафункцыянальнасць, выцясняяецца польскай і лацінскай з афіцыйнай сферы. У XVII—XVIII стст. на старабеларускай мове былі выдадзены толькі адзінкавыя навуковыя кнігі (гістарычныя хронікі, астранамічныя зборнікі), хоць, як паказвае аналіз, навуковая тэрміналогія гэтых помнікаў даволі багатая і разнастайная, што сведчыць аб дастаткова высокім узроўні развіцця навукі і асветы на беларускіх землях.

Нягледзячы на даўнія лексікаграфічныя традыцыі беларускіх пісцоў і на наяўнасць развітой тэрміналогіі ў друкаваных выданнях, у XVII—XVIII стст. не было выдадзена спецыяльных тэрміналагічных слоўнікаў па асобных галінах ведаў. Праўда, нельга не адзначыць, што хоць сучасныя беларускія лексікаграфы выканалі грунтоўную і паслядоўную працу па адшуканню і даследаванню лексікаграфічных крыніц, няма ўпэўненасці ў тым, што зараз выяўлены ўсе помнікі беларускай лексікаграфіі. Па-першае, кнігасховішчы на тэрыторыі Беларусі знішчаліся ў шматлікіх спусташальных войнах мінулых стагоддзяў, а таксама спецыяльна прысланым з Ватыкана ордэнам езуітаў з мэтай паланізацыі беларусаў.

Па-другое, некаторыя старабеларускія лексікаграфічныя помнікі маглі загінуць нявыяўленымі ў час апошніх войнаў падобна да таго, як загінуў у гады Вялікай Айчыннай вайны каштоўны рукапіс шаснаццацітомнага «Беларуска-руска-польскага слоўніка» Я. Ціхінскага.

Ажыццёўленае ў канцы XVIII ст. пасля доўгага панавання польскіх феадалаў уз'яднанне Беларусі з Расіяй не садзейнічала развіццю беларускай мовы і асабліва афіцыйна-дзелавага стылю, паколькі беларуская мова была забаронена ў афіцыйна-дзелавай сферы, не выкарыстоўвалася ў грамадскім жыцці.

Пасля доўгага перапынку ў развіцці беларускай тэрміналогіі, абумоўленага названымі вышэй гістарычнымі ўмовамі фарміравання беларускай нацыі, у пачатку XX ст. адбылося некаторае ажыўленне тэрміналагічнай работы. Пасля выдання царскім урадам так званага закона аб свабодзе друку пачалі актыўную работу шматлікія легальныя беларускія выданні таго часу, і ў прыватнасці выданні навуковага і навукова-папулярнага зместу, якія ставілі мэту «тлумачыць усе з'явы прыроды, галоўныя законы фізікі і хіміі, жыцця зямлі... знаёміць з геаграфіяй і гісторыяй роднага краю» (Лучынка, 1914, 4, 36), змяшчалі шмат тэрмінаў. Многія з іх былі распрацаваны самімі аўтарамі выданняў. Навукова-папулярныя публікацыі насілі ў пэўным сэнсе нарматыўны характар, садзейнічалі ўкараненню навуковай тэрміналогіі ў моўную практыку і змяшчалі, такім чынам, некаторыя элементы работы па ўпарадкаванню беларускай тэрміналогіі.

Аўтары навукова-папулярных публікацый пачатку XX ст. выкарыстоўвалі магчымасці беларускай мовы. Шырока ўжываліся словы ўласна беларускага паходжання: *адліга, высадкі, гародніна, гук, зык, маладзік, маланка, навальніца, надвор'е, паводка, пазыка, праменні, працаўнік, пухліна, сухоты, хвароба*; лексемы ўсходнеславянскага паходжання: *бялок, высыпка, засуха, лячэбнік, кушчэнне, малакроўе, прадажа, пошліна*; агульнаславянскія словы: *абарот, вага, волава, восна, гаспадар, дзяржава, жэрэла, карысць, почка, суд, торг, урад, ядро*.

Значная частка тэрмінаў, змешчаных у часопісах пачатку XX ст., замацавалася ў тэрміналагічнай практыцы і ўвайшла ў сучасную беларускую тэрміналогію адпаведных галін навукі, хоць многае і было адкінута з часам, паколькі на старонках гэтых часопісаў нярэдка ўжывалася вузкарэгіяльная лексіка, узнікалі варыянтныя рады (*адліга — атлега; заліва — лівень — улева; маланьня — маланка; суш — суша; шал — шаленства і інш.*)» (Красней, 1980, IV, 3, 21-22). Беларуская тэрміналогія пачатку XX ст. у параўнанні з папярэднім перыядам у пэўнай меры ўзбагацілася лексічна.

Нягледзячы на некаторае расшырэнне сферы функцыянавання беларускай мовы, яна ўсё яшчэ не адпавядала тым задачам, якія ўзнікалі ў працэсе далейшага развіцця грамадска-палітычнага жыцця, нацыянальнай

культуры і літаратуры беларускага народа. «Абмежаваная галоўным чынам стылямі мастацкай літаратуры, часткова публіцыстыкі, беларуская літаратурная мова пачатку XX ст. не валодала многімі з тых шматлікіх і разнастайных выразных сродкаў, якія неабходны для перадачы розных па характару і зместу думак, звязаных з развіццём грамадска-палітычных адносін, навукі, тэхнікі, культуры. Ды і тыя стылі, у якіх развівалася беларуская літаратурная мова ў пачатку XX ст., былі недастаткова распрацаваныя і глыбокія» (Шакун, 1963, 262).

Кантрольныя пытанні

1. Якія фактары садзейнічалі фарміраванню тэрміналагічнай лексікі ў XIV – XVII стагоддзях?
2. Пералічыце буйнейшыя помнікі дзелавага старажытнага беларускага пісьменства.

Лекцыя 9. Асаблівасці развіцця беларускай тэрміналогіі ў савецкі перыяд. Сучасны стан развіцця.

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

дзеясць Навукова-тэрміналагічнай камісіі па распрацоўцы навуковай тэрміналогіі; прынцыпы стварэння новых тэрмінаў; роля падрыхтоўкі і выдання 12-томнай “беларускай савецкай энцыклапедыі” і Камісіі па навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі ў распрацоўцы і нармаванні беларускай тэрміналогіі; дзейнасць Тэрміналагічнай камісіі Акадэміі навук БССР (1979—1992) па распрацоўцы тэарэтычных асноў і прынцыпаў упарадкавання беларускай тэрміналогіі; развіццё лексічных, граматычных і словаўтваральных сродкаў беларускай мовы; практыка выкарыстання беларускай тэрміналогіі ў беларускім перыядычным друку і інш.; сацыялінгвістычныя фактары выкарыстання спецыяльнай лексікі ў навуковай сферы, у навучальных установах, органах дзяржаўнага кіравання і інш.; асноўныя тэндэнцыі сучаснага развіцця беларускай тэрміналогіі.

З утварэннем Беларускай ССР сфера функцыянавання беларускай мовы значна расшырылася. Арганізацыя сярэдняй і вышэйшай школы, стварэнне нацыянальнага перыядычнага друку, падрыхтоўка школьных падручнікаў, перакладчыцкая дзейнасць, развіццё навуковых даследаванняў патрабавалі хуткага развіцця і ўдасканалення беларускай мовы, і ў першую чаргу распрацоўкі тэрміналогіі хоць бы ў аб’ёме выкладання на роднай мове ў сярэдняй школе, стварэння праграм, падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў.

У 1919 г. была створана **Тэрміналагічная камісія** з мінскіх настаўнікаў, якая распрацавала асноўныя тэрміны для беларускай пачатковай школы, надрукаваныя потым у «Праграме беларускай пачатковай школы» на 1919/20 навучальны год.

У лютым 1921 г. у рэспубліцы была створана **Навукова-тэрміналагічная камісія**, якая працавала спачатку пры Народным камісарыяце асветы, затым, з 1922 па 1929 г.,— у Інстытуце беларускай культуры, а ў 1929—1930 гг.— у Акадэміі навук БССР. Яна правяла вялікую работу па ўпарадкаванню беларускай навуковай тэрміналогіі. У выніку з’явіліся кароткія слоўнікі тэрмінаў па граматыцы, логіцы, арыфметыцы, алгебры, батаніцы, геаметрыі, аналітычнай геаметрыі і трыганаметрыі, апублікаваныя ў «Весніку Народнага камісарыята асветы БССР» і 24 слоўнікі па розных галінах навукі, апублікаваныя ў адпаведных выпусках «Беларускай навуковай тэрміналогіі» на працягу 1922—1930 гг.

Побач з слоўнікавай работай і ўзбагачэннем паняццыйна-тэрміналагічнага фонду значным укладам Навукова-тэрміналагічнай камісіі

ў развіццё беларускай тэрміналогіі з'явілася распрацоўка тэарэтычных і практычных пытанняў тэрміналогіі, якія актыўна абмяркоўваліся ў галіновых секцыях камісіі. Частковае адлюстраванне гэтых пытанняў знайшлі ў выдадзенай Інстытутам беларускай культуры ў 1925 г. «Інструкцыі для збору народнага слоўнікава-тэрміналагічнага матэрыялу ў беларускай мове». Створаная ў 1930 г. камісія для складання слоўніка жывой беларускай мовы сумесна з Навукова-тэрміналагічнай камісіяй падрыхтавала «Інструкцыю для збору тэрміналагічнага матэрыялу тэхнічнага характару», якая адлюстроўвала некаторыя тэарэтычныя і практычныя пытанні распрацоўкі тэхнічнай тэрміналогіі.

Перарывістасць працэсу фарміравання беларускай тэрміналагічнай лексікі ў выніку гістарычных умоў развіцця і функцыяніравання беларускай мовы ў XVII—XVIII стст. не толькі выклікала разрыў паміж традыцыямі старабеларускай мовы і традыцыямі сучаснай беларускай мовы і аказала адмоўны ўплыў на пераемнасць развіцця тэрміналагічнай лексікі, а і абумовіла некаторую спецыфіку шляхоў і прынцыпаў развіцця новай беларускай навуковай тэрміналогіі. У значнай ступені гэта спецыфіка знайшла адлюстраванне ў актыўным выкарыстанні дыялектных слоў.

У першыя два паслякастрычніцкія дзесяцігоддзі, калі вялася актыўная распрацоўка паняццйна-тэрміналагічнага фонду беларускай навуковай тэрміналогіі, склалася своеасаблівая сітуацыя суадносін розных пластоў лексікі беларускай мовы як крыніц фарміравання навуковай тэрміналогіі. Хоць некаторая частка грамадска-палітычнай, юрыдычнай, гандлёвай, сельскагаспадарчай, прамысловай, мовазнаўчай тэрміналогіі, замацаванай у помніках пісьменнасці XIV—XVIII стст., з пэўнымі фанетычнымі і марфалагічнымі зменамі ўвайшла ў новую беларускую тэрміналогію, аднак частка старабеларускай лексікі з прычыны доўгага перапынку ў выкарыстанні была забыта і не магла быць істотнай крыніцай слоўнага матэрыялу. Да таго ж тэрмінаў старабеларускай мовы, якія ўвайшлі ў новую беларускую тэрміналогію (*держава, звычай, здрадца, листъ, пильновать, пригонъ, сварка, сведка, умова; вага, гандель, крама, рынок; ботвинье, жито, збожсье, зерне, насенье, оранье, садиба, снопъ, стайня* і інш.), было недастаткова для абазначэння новых паняццяў сацыяльнага і эканамічнага жыцця, навуковых даследаванняў.

Асноўнай крыніцай стварэння новых тэрмінаў з'явілася кніжная лексіка новай беларускай мовы. Аднак многія лексемы новай беларускай мовы характарызаваліся вялікай варыятыўнасцю і не мелі стабільнай практыкі выкарыстання, што ўскладняла іх прымяненне ў якасці тэрмінаў.

Такая ж сітуацыя склалася з размоўнай літаратурнай лексікай як крыніцай фарміравання тэрміналогіі, паколькі тэты пласт лексікі ў новай беларускай мове адрозніваўся вельмі высокай ступенню варыятыўнасці з прычыны слабой унармаванасці толькі ўзнікшай літаратурнай мовы.

Аналагічная з'ява наглядалася і з кніжнай лексікай, якая таксама не магла стаць істотнай крыніцай фарміравання навуковай тэрміналогіі.

Усё пералічанае вышэй стала важным аб'ектыўным фактарам актывізацыі дыялектнай лексікі як крыніцы фарміравання беларускай навуковай тэрміналогіі.

Прынцыпы стварэння новых тэрмінаў у адносінах да розных крыніц моўнага матэрыялу распрацоўваліся Навукова-тэрміналагічнай камісіяй і выкладаліся ў прадмовах да выпускаў «Беларускай навуковай тэрміналогіі». Асноўным з гэтых прынцыпаў было выкарыстанне сродкаў беларускай мовы. Першым спосабам рэалізацыі гэтага прынцыпу было ўжыванне існуючай агульнаўжывальнай лексікі беларускай мовы: *апавяданне, гук, зваротак, пытальянік, вапняк, вільгаць, вочка, выкапні, вышыня, бок, глеба, глей, гук, дакладнасць адносна, кірунак руху, ланцуг замкнуты, лік ваганняў, паліва, пламень накіраваны, святло адлюстраванае, святло бачнае, святло простае, сіла знадворная, сіла цяжару, тлушчы, хваля, цела празрыстае, цела пругкае, ціск і інш.* Асноўная частка тэрмінаў, створаных шляхам тэрміналогізацыі агульнаўжывальных слоў, трывала замацавалася практыкай і складае аснову сучаснай беларускай тэрміналогіі. Недаўгавечнымі аказаліся тыя, якія мелі інтэрнацыянальныя адпаведнікі.

Другім спосабам выкарыстання сродкаў беларускай мовы пры стварэнні новых тэрмінаў было шырокае прымяненне на базе нацыянальнай мовы афіксальнага словаўтварэння, аснова- і словаскладання, калькавання, семантычнага перакладу: *агнетрывалы, ахоўны, вейкавае цела, зрух слаёў, голанасенныя, павойныя (расліны), паглынальнік, светланосны, светлапераломчая здольнасць, светлачулы, сілавы мнагакутнік, сціскальнасць вадкасцей.*

Члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі шырока практыкавалі стварэнне на беларускім лексічным і словаўтваральным матэрыяле тэрмінаў-неалагізмаў, якія ў большасці выпадкаў адпавядалі навуковаму зместу адпаведных паняццяў, словаўтваральным заканамернасцям беларускай мовы і трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай тэрміналогіі: *адвольны множнік (произвольный множитель), азначальны сказ (определятельное предложение), даследаванне (исследованное), датычная (касательная), дзель (частное), лічнік (числитель), магутнасць (мощность), назоўнік (знаменатель), прастора (пространство), ступень (степень), суквецце (соцветие), уяўны (воображаемый) і інш.*

Значная частка створаных неалагізмаў не замацавалася ў беларускай тэрміналогіі з прычыны шырокай ужывальнасці ў практыцы інтэрнацыянальных і славянскіх, у першую чаргу рускіх, адпаведнікаў, а таксама з прычыны штучнасці асобных наватвораў і недакладнай адпаведнасці навуковаму зместу абазначаемых паняццяў: *асяродак (цэнтр), красленне (чарчэнне), кругадрэз (сегмент), прастакутнік (прамавугольнік), пэўнік (аксіёма).* Такія тэрміны даваліся ў выпусках «Беларускай навуковай

тэрміналогіі» ў якасці варыянтаў (на першым ці на другім месцы) побач з запазычаным тэрмінам і прапаноўваліся на суд грамадскасці і часу. Да запазычання як прынцыпу фарміравання беларускай тэрміналогіі члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі адносіліся дыферэнцыравана ў розных галіновых тэрмінасістэмах. Значна большы працэнт запазычаных слоў ў фізіка-тэхнічным, матэматычным і геалагічным выпусках «Беларускай навуковай тэрміналогіі» (40—50%) у параўнанні з сельскагаспадарчым, батанічным і грамадазнаўчым выпускамі (каля 15%). У выпуску фізічнай тэрміналогіі, праект якога быў складзены выкладчыкам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта А. Ю. Міцкевічам у 1927—1928 гг. (6906 тэрмінаў) на рускай, беларускай і французскай мовах, збліжэнне з інтэрнацыянальнай тэрміналогіяй высоўваецца на першае месца: «У аснову былі пакладзены такія прынцыпы: 1) наблізіць да інтэрнацыянальнай фізічнай тэрміналогіі; 2) выкарыстаць багацці жывой народнай мовы» (Беларуская навуковая тэрміналогія, 1929, 21, 2). Без перакладу на беларускую мову даюцца таксама амаль усе запазычаныя тэрміны бухгалтарскай тэрміналогіі: «Пераважная частка слоў у гэтай тэрміналогіі — інтэрнацыянальная, таму што большасць іх настолькі распаўсюджана ў цяперашні час сярод рахункаводаў і ў канцылярыях, што няма неабходнасці перакладаць іх на беларускую мову або ствараць неалагізмы» (Беларуская навуковая тэрміналогія, 1927, 18, 3).

Дыферэнцыраваны падыход укладальнікаў выпускаў да запазычання тэрмінаў у розных галіновых тэрміналогіях цалкам апраўданы як з пункту погляду генетычнага складу, так і з боку тэндэнцый іх развіцця. Так, у батанічнай тэрміналогіі ў адрозненне ад мінералагічнай словы нацыянальнага паходжання складаюць пераважную большасць, што пэўным чынам адбіваецца і на тэндэнцыях развіцця гэтых тэрмінасістэм.

Укладальнікі тэрміналагічных выпускаў адносіліся да запазычвання з асцярожнасцю. Беларуская частка тэрміналагічных выпускаў Навукова-тэрміналагічнай камісіі змяшчае ў сярэднім да 70% тэрмінаў ад колькасці іх у рускай частцы. Значная колькасць іншамовных тэрмінаў дадзена ў выпусках у якасці варыянтаў да беларускіх, пераважна неалагізмаў.

У агульным падыходзе ўкладальнікаў выпускаў да запазычанняў знайшлі адлюстраванне тэндэнцыі нацыянальнага пурызму, характэрныя для ўсіх народаў у перыяд бурнага фарміравання нацый. Гэтым тлумачыцца і некаторая колькасць неапраўданых неалагізмаў, частковая замена інтэрнацыянальных тэрмінаў нацыянальнымі адпаведнікамі. Аднак, як паказвае аналіз 24 тэрміналагічных выпускаў Навукова-тэрміналагічнай камісіі, імкненне да выкарыстання сродкаў нацыянальнай мовы ў цэлым не мела якіх-небудзь крайнасцей.

Укладальнікі выпускаў кіраваліся таксама прынцыпамі паўнаты і сістэмнасці тэрміналогіі кожнай галіны ведаў, аднак бачылі пры гэтым

недасканаласць выдаваемых імі слоўнікаў у паслядоўнасці правядзення гэтых прынцыпаў і звярталіся за дапамогай да зацікаўленых асоб і ўстаноў.

З мэтай дасягнення паўнаты і сістэмнасці публікуемых слоўнікаў была выкарыстана форма двухмоўнага руска-беларускага слоўніка. Руская частка служыла канвой для выяўлення асноўнага паняццёвага фонду кожнай галіны ведаў і ў значнай меры выконвала функцыю так званага «папярэдняга слоўніка». З гэтай жа мэтай пры ўкладанні слоўнікаў выкарыстоўвалася таксама ўкраінская і польская тэрміналогіі адпаведных дысцыплін. Складанай праблемай для ўкладальнікаў было сумяшчэнне прынцыпу паўнаты тэрміналогіі з патрабаваннямі педагагічнай практыкі.

Агульным недахопам усіх 24 выпускаў тэрміналогіі можна назваць недакладнае вызначэнне межаў паняццёвага зместу канкрэтных галін ведаў. З гэтай прычыны ў кожным з выпускаў змяшчаецца значная частка тэрмінаў, якія належаць да іншых галін навукі і паўтараюцца ў некалькіх выпусках. Гэты недахоп, відаць, усведамляўся аўтарамі, паколькі кожны наступны выпуск характарызуецца большай навуковай строгасцю ў выбары тэрмінаў.

Абмеркаванне розных пытанняў тэрміналогіі ў 20—30-я гады праводзілася ў асноўным на пасяджэннях галіновых секцый Навукова-тэрміналагічнай камісіі, агульных сходах камісіі, сходах адпаведных аддзелаў Інстытута беларускай культуры і Арфаграфічна-тэрміналагічнай камісіі Інбелкульта. Матэрыялы гэтых абмеркаванняў змешчаны ў «Бюлетэні Інстытута беларускай культуры» і ў «Запісках аддзелаў Беларускай акадэміі навук». Дыскусіі ў друку па пытаннях тэрміналогіі закраналі і пытанні моўнага афармлення асобных тэрмінаў і іх адпаведнасці зместу пэўных паняццяў. Так, змешчаныя ў раздзеле «Культура мовы» палемічныя артыкулы накіраваны на нарматыўна-лінгвістычную ацэнку асобных тэрмінаў і на больш дакладнае размежаванне іх значэнняў. Падобныя дыскусіі праводзіліся таксама на старонках часопісаў «Адраджэнне», «Плуг», на старонках «Прац беларускага навукова-даследчага інстытута сельскай і лясной гаспадаркі імя У. І. Леніна пры Народным камісарыяце БССР» і інш. Вынікам гэтых дыскусій была актывізацыя працэсу ўнармавання беларускай тэрміналогіі.

Не ўсе рэкамендаваныя тэрміны былі ў аднолькавай ступені апраўданымі з пункту погляду моўнай практыкі і адпаведнасці зместу пэўных паняццяў, і ўкладальнікі слоўнікаў працавалі над іх удасканаленнем. Так, Слоўнік матэматычнай тэрміналогіі 1922 г., падрыхтаваны Ф. Більдзюкевічам, Д. Бураком, А. Круталевічам, уключаў 901 тэрмін і хоць адпавядаў асноўным патрабаванням сярэдняй і вышэйшай школы, аднак змяшчаў і некаторыя недакладныя тэрміны. Так, змешчаныя ў рускай частцы тэрміны тыпу *развертывание*, *шестигранник*, утвораныя ад ужывальных у беларускай мове агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх асноў, перакладаліся неалагізмамі *развіненне*, *шасцёхсценнік*. У той жа час сустракаюцца і асобныя неапраўданыя русізмы, якія потым не замацаваліся ў беларускай

тэрміналогіі: *расчот* (сучаснае *разлік*). Асноўная частка такіх тэрмінаў была заменена ў выданні 1927 г., якое ўключала 3550 тэрмінаў і было некалькі дапрацавана Галоўнай тэрміналагічнай камісіяй, членамі якой былі народныя пісьменнікі Беларусі Янка Купала і Якуб Колас. У выданні 1927 г. частка неалагізмаў, прапанаваных у першым выданні, была заменена рускімі тэрмінамі, аформленымі ў адпаведнасці з беларускай арфаграфіяй (*абвод* — *перыметр*, *валец*—*цыліндр*, *кантаслуп*—*прызма*, *простаўная лінія* — *перпендыкуляр* і інш.) або больш блізкімі да тэрмінаў рускай мовы (*развіненне* — *разгортванне*, рус. *развёртывание*, *шасцёхсценнік* — *шасціграннік*, рус. *шестигранник*).

Нягледзячы на значную работу па паляпшэнню тэрміналогіі, творчы пошук найбольш адпаведных лексічных, марфалагічных і словаўтваральных сродкаў нацыянальнай мовы, аўтарам другога выдання Слоўніка матэматычнай тэрміналогіі не ўдалося цалкам пазбегнуць некаторых штучных наватвораў і недакладна выкарыстаных беларускіх лексем, асобных русізмаў, якія з цягам часу былі адсеяны выкладчыцкай і тэрміналагічнай практыкай. Асноўная ж частка матэматычных тэрмінаў, прапанаваных у выпусках матэматычнай тэрміналогіі 1922 і 1927 гг., трывала ўвайшла ў школьныя дапаможнікі па матэматыцы, алгебры, геаметрыі і трыганаметрыі: *дадатковы* (*дополнительный*), *залежная велічыня* (*зависящая величина*), *сапраўднае значэнне* (*действительное значение*), *сумножнік* (*сумножитель*) і інш.

У роўнай меры гэта адносіцца і да распрацоўкі і замацавання ў выкладчыцкай практыцы тэрміналогіі іншых галін ведаў.

Так, у аснову граматычнай тэрміналогіі школ і ВНУ рэспублікі ўвайшлі прапанаваныя Навукова-тэрміналагічнай камісіяй тэрміны *акалічнасць* (*обстоятельство*), *будучы час* (*будущее время*), *зваротак* (*обращение*), *злучок* (*черточка*), *канчаток* (*окончание*), *клічнік* (*восклицательный знак*), *пабочны сказ* (*побочное предложение*), *парны лік* (*двойственное число*), *пытальнік* (*вопросительный знак*), *якасны прыметнік* (*качественное прилагательное*) і інш.

У аснову батанічнай тэрміналогіі ўвайшлі прапанаваныя камісіяй найбольш распаўсюджаныя ў Беларусі народныя назвы: *ажына* (*ежевика*), *багун* (*багульник*), *глеба* (*почва*), *гронка* (*кисть*), *драўніна* (*древесина*), *пылок* (*пыльца*), *тлушчы* (*жиры*) і інш.

Некаторая частка трывала замацаваных у падручніках і дапаможніках тэрмінаў з цягам часу перацярпела марфалагічныя і словаўтваральныя змены, якія былі выкліканы або няпоўнай адпаведнасцю прапанаваных тэрмінаў пэўным словаўтваральным мадэлям і граматычным нормам, або агульнымі зменамі ў беларускім правапісе, параўн. некаторыя грамадска-палітычныя тэрміны ў фанетыка-словаўтваральным афармленні 20-х гадоў і ў сучасным: *асыгноўка*— *асігнаванне*, *гаспадарскі разлік* — *гаспадарчы разлік*, *прывілей* — *прывілея*, *тэрміналёгія* — *тэрміналогія*.

Характэрнай асаблівасцю тэрміналогіі, распрацаванай Навукова-тэрміналагічнай камісіяй, была высокая ступень варыятыўнасці, абумоўленая перш за ўсё падачай часткі запазычаных тэрмінаў разам з беларускімі лексемамі або неалагізмамі. Імкненне ўкладальнікаў тэрміналагічных выпускаў максімальна выкарыстаць беларускія эквіваленты тлумачыцца не толькі элементамі нацыянальнага пурызму, аб чым ужо гаварылася, але і даволі часта тым, што на раннім этапе развіцця навукі ў Беларусі вучоныя і папулярызатары навукі ў сваіх публікацыях навуковага і навукова-папулярнага зместу часта выкарыстоўвалі замест невядомых шырокаму колу чытачоў запазычаных тэрмінаў словы жывой беларускай мовы, а часам і вузкія рэгіяналізмы, якія і былі зафіксаваны ўкладальнікамі выпускаў. Акрамя таго, аналагічнымі матывамі часам кіраваліся і самі ўкладальнікі пры неабходнасці выбару паміж запазычанням і словам жывой народнай мовы.

Нельга не адзначыць пры гэтым, што фіксацыя ў слоўніках побач з многімі запазычанымі тэрмінамі беларускіх варыянтаў, нягледзячы на негатыўны бок варыятыўнасці ў тэрміналогіі, прынесла потым значную карысць тэрміналагічнай практыцы, незалежна ад таго, які з варыянтаў замацаваўся, паколькі наглядна паказвала матэрыял абедзвюх крыніц фарміравання тэрміналогіі і аддавала яго на суд грамадскасці і часу: *абанемент — перадаплата, аўтаномія — самаўрад, акцыя — пай, акцыянер — пайшчык, ануляваць дагавор — скасаваць дагавор, арбітраж — пасрэдніцтва, бал — ацэнка* і г. д.

У арганізацыйным плане ўсе тэрміналагічныя выпускі ствараліся аднатыпна. Праект кожнага выпуска разглядаўся і дапрацоўваўся на пасяджэннях адпаведнай галіновай секцыі, зацвярджаўся на агульным сходзе Навукова-тэрміналагічнай камісіі, затым абмяркоўваўся і зацвярджаўся на агульным сходзе адпаведнага аддзела Інстытута беларускай культуры і на пасяджэнні Арфаграфічна-тэрміналагічнай камісіі Інстытута. Акрамя таго, усе выпускі выходзілі ў свет як праекты, з мэтай прыцягнуць увагу да распрацоўкі беларускай тэрміналогіі ўсіх зацікаўленых асоб і адпаведных устаноў, аб чым спецыяльна гаварылася ў прадмовах да выпускаў.

Пасля стварэння Інстытута мовазнаўства Акадэміі навук БССР была разгорнута работа па ўкладанню больш вузкіх спецыяльных тэрміналагічных слоўнікаў. У 1932 г. выдадзены першы выпуск Слоўніка тэхнічнай тэрміналогіі. Распрацоўку навукова-тэхнічнай тэрміналогіі планавалася прадоўжыць, але, на жаль, пазней работа ў гэтым напрамку спынілася. Менш распрацаванай навукова-тэхнічная тэрміналогія застаецца і зараз у сучаснай беларускай мове.

У сярэдзіне 30-х гадоў была разгорнута актыўная работа над падрыхтоўкай Беларускай Савецкай Энцыклапедыі. У працэсе гэтай работы быў унесены значны ўклад у справу ўнармавання беларускай тэрміналогіі. Толькі на працягу 1935 г. выдадзена 15 выпускаў праектаў

энцыклапедычных слоўнікаў па розных галінах навукі агульным аб'ёмам каля 500 друкаваных аркушаў.

У распрацоўку тэрміналогіі розных галін ведаў у 20—30-я гады значны ўклад унеслі народныя пісьменнікі Беларусі Якуб Колас і Янка Купала. Удзел класікаў беларускай мовы ў фарміраванні тэрміналагічнай лексікі — з'ява не выпадковая. Заўважана, што ў распрацоўку тэрміналогій усіх нацыянальных моў народаў СССР у паслякастрычніцкі перыяд унеслі важкі ўклад выдатныя пісьменнікі.

Гаворачы аб ролі Якуба Коласа і Янкі Купалы ў працэсе станаўлення беларускай навуковай тэрміналогіі, можна вылучыць тры асноўныя аспекты дзейнасці вялікіх майстроў слова у гэтым працэсе:

- непасрэдны ўдзел у распрацоўцы тэрміналогіі ў час работы ў Навукова-тэрміналагічнай камісіі;
- развіццё тэарэтычных палажэнняў аб узаемадзеянні тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі, аб мастацка-выяўленчых асаблівасцях тэрміналагічнай лексікі;
- выкарыстанне навуковай тэрміналогіі ў сваіх творах.

У прамове «Культура і навука ў БССР за 30 год» Якуб Колас адзначаў актуальнасць распрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі і ролю Навукова-тэрміналагічнай камісіі ў вырашэнні гэтай задачы. «Ужо 10 лютага 1921 года пры акадэмічным цэнтры Наркамасветы БССР узнікае першая навукова-даследчая ячэйка ў выглядзе Навукова-тэрміналагічнай камісіі. Задачай гэтай камісіі, якая складалася з трох секцый — гуманітарнай, прыродазнаўчай і матэматычнай, з'яўлялася распрацоўка беларускай навуковай тэрміналогіі, неабходнай для развіцця беларускай савецкай навукі і для складання падручнікаў па беларускай мове для пачатковай і сярэдняй школ. У выніку дзейнасці камісіі з'явіўся шэраг тэрміналагічных зборнікаў па розных галінах ведаў» (Колас, 1964, 11). Уклад Якуба Коласа і Янкі Купалы ў працу над гэтымі зборнікамі адлюстраваны ў прадмовах. Так, у прадмове да выпуску «Грамадазнаўства» ўказваецца: «Бліжэйшы ўдзел у апрацаванні гэтага выпуску тэрміналогіі прымалі... правадзейны член Канстанцін Міцкевіч (Якуб Колас) і член-супрацоўнік Мікола Байкоў» (Беларуская навуковая тэрміналогія, 1927, 11, 5). У прадмове да літаратурознаўчага выпуску, якую напісаў Янка Купала, адзначаецца ўдзел Якуба Коласа ў аналізе і зацвярджэнні да друку тэрміналогіі гэтага выпуску (Беларуская навуковая тэрміналогія, 1927, 11, 4). Акрамя распрацоўкі тэрміналогіі гуманітарных навук у якасці членаў гуманітарнай секцыі камісіі, Якуб Колас і Янка Купала як члены Галоўнай тэрміналагічнай камісіі прымалі ўдзел у абмеркаванні і зацвярджэнні тэрміналогіі іншых галін ведаў, якая распрацоўвалася ў прыродазнаўчай, матэматычнай і іншых секцыях: «Зложаны гэтаю (матэматычнай. — Л. А.) камісіяю праект тэрміналогіі ў ліку 3551 тэрміна быў разгледжан вясною

1927 г. Галоўнаю тэрміналагічнаю камісіяю... і зацверджаны з некаторымі зменамі і папраўкамі для друку...»(Беларуская навуковая тэрміналогія, 1927, 14, 5).

Членамі Галоўнай тэрміналагічнай камісіі складзена і значная частка прадмоў, дзе выкладзены асноўныя прынцыпы распрацоўкі беларускай тэрміналогіі і стварэння новых тэрмінаў.

У пасляваенныя гады Якуб Колас разам з народнымі пісьменнікамі Беларусі Кандратам Крапівой і Пятром Глебкам веў вялікую работу па агульнаму кіраўніцтву ўкладаннем і пры рэдагаванні «Руска-беларускага слоўніка», які ставіў сваёй мэтай не толькі «задаволіць патрэбы моўнай практыкі беларускага народа», але і «дапамагаць беларускаму чытачу ў яго працы над рускай грамадска-палітычнай, навуковай і мастацкай літаратурай» і ўключаў «шматлікія найбольш ужывальныя спецыяльныя тэрміны» (Русско-белорусский словарь, 1953, 5—6).

Вялікае нарматыўнае значэнне ў фарміраванні беларускай тэрміналогіі меў і актыўна прапагандуемы народным пісьменнікам пункт погляду адносна рэгіяналізмаў. «Калі аўтар у пагоні за новымі словамі без патрэбы ўводзіць іх, г. зн. калі літаратурная мова мае ўжо свае стабільныя словы, усім зразумелыя і вядомыя, то ён паступае няправільна. Але калі ён знойдзе добрае, трапнае слова, то чаму не ўвесці яго ў літаратуру. Жыццё мовы і працэс словатворчасці ідуць несупынна» (Колас, 1954, 11, 92). Так, характарызуючы мову М. Лынькова па раману «На чырвоных лядах», Якуб Колас адзначаў, што гэты выдатны майстар слова дапускае ўхіленні ад норм чыстаты мовы, ужываючы вузкія правінцыялізмы. Сярод іх ён называе і словы-тэрміны: *скрыпкі (рыбацкая снасьць), малачайня (малочная), правіць (кіраваць), таяць (раставаць)* і інш.

У мове сваіх твораў Якуб Колас выкарыстоўваў тэрміналагічную лексіку, па-першае, для апісання саміх з'яў і абставін сацыяльнага, эканамічнага, гаспадарчага жыцця нашай краіны, у якіх жылі і дзейнічалі героі твораў, па-другое, у якасці своеасаблівага мастацкага сродку, з дапамогай якога ён раскрывае вобразы сваіх герояў.

Сярод лексікі, якая выкарыстоўвалася Якубам Коласам для апісання сучаснай яму рэчаіснасці, асобна вылучаецца прадметная лексіка, звязаная з апісаннем жыцця дакастрычніцкай вёскі і побыту сялянства: *навой, нарогі, панарады, пастаўнік, саха, цапільна* і г. д.: *На прыгумент, поруч з садам, Па вець з гумном стаяла радам, А пад наветкаю прылады: Вазок, калёсы, панарады, Старыя саны, вوسی, калы І вулляў некалькі на пчолы, Яшчэ не кончаных; с удзіна, Стары цабэра, паўасміна І розны хлам і лом валяўся, Ад сонца, дожджыку хаваўся — патрэбны рэчы ёсць, вядома* (Колас, 6, 12). Прадметная лексіка не з'яўляецца тэрміналагічнай у навуковым сэнсе гэтага паняцця, аднак уласцівыя ёй словаўтваральныя асаблівасці, спецыялізацыя суфіксаў маюць шмат

агульнага з тэрміналагічным словаўтварэннем. Таму яе аналіз у мове вялікага майстра слова мае лінгвістычную вартасць для працэсу развіцця і ўнармавання беларускай тэрміналогіі.

Для адлюстравання новай, савецкай рэчаіснасці, бурных сацыяльных, гаспадарчых, эканамічных змен у жыцці рэспублікі і ўсёй краіны Якуб Колас шырока выкарыстоўваў грамадска-палітычныя, эканамічныя, сельскагаспадарчыя тэрміны. Лексічнае, марфалагічнае, словаўтваральнае афармленне гэтых тэрмінаў аказвала непасрэднае ўздзеянне на працэс фарміравання беларускай тэрміналогіі, станаўленне нормы, замацаванне пэўных тэрмінаў у моўнай практыцы: *вышэйшая школа, грамадская работа, краязнаўчы гурток, культурна-асветніцкая праца, меліярацыя, мясцовая ўлада, рабочы клуб, рабфак, хата-чытальня, эканамічнае адраджэнне, электрамашына* і г. д.

У якасці прыкладу прымянення пісьменнікам тэрміналагічнай лексікі як мастацкага сродку прывядзем выкарыстанне ім тэрміна *грамадзянін* у мэтах раскрыцця тыповага вобраза паліцэйскага чыноўніка ў трылогіі «На ростанях»: (Маршалак:) — «*Г р а м а д з я н і н*» ...звярніце ўвагу — «*г р а м а д з я н і н*!» Няма, бачыце, больш мужыка, а ёсць толькі «*г р а м а д з я н е*», якіх крыўдзіць, эксплуатае ... і... якая там яшчэ ў іх тэрміналогія? «*Г р а м а д з я н і н*» Скірмунт!... Га? Як вам падабаецца? ... Такая нагласць!» (Колас, 9, 372).

Аб выключнай уважлівасці Якуба Коласа да мастацкага слова і глыбокім усведамленні важнасці расшырэння і ўдасканалення слоўніка пісьменніка шляхам выкарыстання лексікі розных моўных стыляў, у тым ліку і навуковага, сведчаць многія яго выказванні. Так, адзначаючы вялікую сілу мастацкага слова Эдгара По, ён далучаўся да Валерыя Брусава ў тым, што «яе галоўнейшы рухавік — своеасаблівы слоўнік Эдгара По», у які пісьменнік уключае сродкі розных стыляў, «ахвотна ўводзячы ў свае аповесці тэхнічныя тэрміны» (Колас, 11, 89). Іменна такая пазіцыя ў адносінах да мастацкага слова і свайго слоўніка дазваляе пісьменніку, на думку Якуба Коласа, пазбегнуць збітых выразаў, даць дакладнае і высокамастацкае адлюстраванне з'яў рэчаіснасці.

Такім чынам, непасрэдным ўдзел класікаў беларускай мовы ў распрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі, тэарэтычнае асэнсаванне і прапаганда розных моўных стыляў і выяўленчых сродкаў, шырокае ўжыванне тэрміналагічнай лексікі ў мастацкіх творах унеслі адчувальны ўклад у фарміраванне новай беларускай навуковай тэрміналогіі на пачатковай стадыі яе фарміравання і ўпарадкавання.

У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі. Адсутнасць такога цэнтра, а таксама кіруючых дапаможнікаў па тэрміналогіі стала прычынай значнага павелічэння варыятыўнасці: з'явілася

мноства варыянтных пар тыпу *шагаючы экскаватар і крочачы экскаватар, выключачель і выключальнік, скорасць і хуткасць* і г. д. Вялікая ступень варыятыўнасці тэрмінаў характэрна для выдадзеных у 1947—1950 гг. брашур і кніг па тэхналогіі металаў, будаўнічай справе, механізацыі і электрыфікацыі сельскай гаспадаркі. Моўная практыка патрабавала ўзнаўлення ў рэспубліцы тэрміналагічнай работы. У 1955 г. у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР быў створаны сектар тэрміналогіі, які функцыянаваў да 1965 г. У гэтым сектары падрыхтаваны і выдадзены «Русско-белорусско-латинский словарь ботанической терминологии» (Мн., 1967), «Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии» (Мн., 1970), створана картатэка і падрыхтаваны Русско-белорусский словарь сельскохозяйственной терминологии (рукапіс), картатэка для Руска-беларускага політэхнічнага слоўніка. Названыя слоўнікі, а таксама «Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў» (Мн., 1962), «Кароткі слоўнік літаратуразнаўчай тэрміналогіі» (Мн., 1963) ствараліся на аснове прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі з рускай. З 1965 па 1979 г. у рэспубліцы не было спецыяльнага тэрміналагічнага цэнтра.

У 50-я гады пад кіраўніцтвам Я. Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная работа па стварэнню тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і нармалізуючую дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, а таксама выданне бюлетэня рэкамендуемых тэрмінаў. Смерць Я. Коласа перашкодзіла ажыццяўленню гэтай задумы.

Значную ролю ў распрацоўцы і ўнармаванні беларускай тэрміналогіі ў 60—70-я гады адыграла падрыхтоўка выдання Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, якая вялася сіламі самых розных спецыялістаў рэспублікі. Пры Галоўнай рэдакцыі энцыклапедыі была створана і паспяхова працавала прадстаўнічая Камісія па навукавай і тэхнічнай тэрміналогіі пад кіраўніцтвам народнага пісьменніка Беларусі К. Крапівы. Камісія правяла вялікую работу па ўпарадкаванню ўжо існуючай тэрміналогіі і па стварэнню шматлікіх новых тэрмінаў. Многія з гэтых тэрмінаў былі ўтвораны шляхам выкарыстання існуючай у беларускай мове лексікі і на аснове законаў беларускага словаўтварэння, напрыклад: *збежнасць, звадкаванне газаў, нацёкі, адбойка, адвображанне* і пад.

У 60—70-я гады некаторыя пытанні беларускай тэрміналогіі знайшлі асвятленне ў радзе дысертацыйных прац па даследаванню пэўных тэматычных аб'яднанняў слоў і асобных галіновых тэрміналогій у сучаснай беларускай мове (Камко, 1975, Киселевский, 1962, Красней, 1969).

У 1979 г. у рэспубліцы створана Тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая складалася з дзевяці секцый і ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. Асноўнымі задачамі камісіі з'яўляліся: распрацоўка тэарэтычных асноў і методыкі ўпарадкавання беларускай тэрміналогіі; практычнае ўпарадкаванне тэрміналогіі і падрыхтоўка слоўнікаў; сістэматызацыя рускай тэрміналогіі вядучых у

рэспубліцы галін навукі і тэхнікі; кансультацыя ўстаноў і арганізацый рэспублікі па пытаннях тэрміналогіі і рэкамендацыі навукова-даследчым і навучальным установам па пытаннях распрацоўкі тэрміналагічнай тэматыкі; падрыхтоўка і выданне тэрміналагічных зборнікаў; абмеркаванне і рэкамендацыя да друку тэрміналагічных выданняў, падрыхтаваных навуковымі ўстановамі рэспублікі; вывучэнне вопыту работы Камітэта навукова-тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР і тэрміналагічных органаў рэспублік.

У 80-я гады выдадзеныя новыя лінгвістычныя слоўнікі (Русско-белорусский словарь лингвистических терминов. Мн., 1988; Сцяцко П. У., Гуліцкі М. Ф., Антанюк Л. А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1990).

Паколькі тэрміны ўзнікалі і развіваліся на глебе нацыянальнай мовы, то лексічная, словаўтваральная, граматычная, лексіка-семантычная сістэма мовы ляжаць у аснове кожнай галіновай тэрміналагічнай сістэмы і «у навуцы мова не выпадковы інгрэдыент, а структурны элемент, спецыяльныя "знакі" розных навук -- толькі сурагаты мовы» (Реформатский, 1961, 46).

Патэнцыяльная здольнасць беларускай тэрміналогіі перадаць сучасную сістэму паняццяў розных галін ведаў абумоўлена высокім навукова-тэхнічным патэнцыялам рэспублікі, развітасцю лексічных і граматычных сродкаў беларускай мовы і наяўнасцю пэўнай практыкі выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў беларускім перыядычным друку, на беларускіх радыё, тэлебачанні, у навуковых выданнях.

Практычная работа над слоўнікамі розных галін ведаў паказвае, што аб'ектыўна-моўных перашкод для распрацоўкі беларускай тэрміналогіі не існуе, аб чым сведчаць і паспяховыя спробы падрыхтоўкі слоўнікаў па асобных галінах тэхнічных ведаў. У той жа час існуючая практыка выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі сведчыць аб тым, што хоць патэнцыяльна гэтая тэрміналогія, як і тэрмінасістэмы іншых галін ведаў, здольна перадаць усю сістэму навукова-тэхнічных паняццяў на сучасным сусветным узроўні, аднак яна патрабуе значнай работы ў напрамку ўпарадкавання і сістэматызацыі.

Адносна асноўных тэндэнцый сучаснага развіцця беларускай тэрміналогіі можна вылучыць два аспекты, адзін з якіх - уласна лінгвістычны, унутрымоўны, а другі -- экстралінгвістычны, пазамоўны.

Сучасныя ўмовы развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў сённяшніх абставінах безумоўна аказваюць уздзеянне на абодва аспекты гэтага развіцця.

Адносна ўласна лінгвістычнага, унутрымоўнага аспекту такое ўздзеянне выражаецца ў характары падбору моўных сродкаў выражэння сучасных паняццяў у галіне навукова-тэхнічных ведаў. Аналіз навуковых беларускамоўных публікацый у часопісах "Весці Акадэміі навук Беларусі", "Веснік БДУ", навукова-папулярных артыкулаў у перыядычным друку і інш. паказаў выразную тэндэнцыю выкарыстання нацыянальных моўных сродкаў

ва ўмовах выбару паміж запазычаным (часцей рускамоўным) і беларускамоўным варыянтам.

На ўзроўні словаўтварэння гэта тэндэнцыя знаходзіць выражэнне перш за ўсё ў пашыраным выкарыстанні ўласцівых для беларускай мовы суфіксаў *-ава-* (*-ява-*); *-льн-*, *-н-*; *-льнік-*, *-нік-*; *-к-*; *-йн-*; *-чн-*, *-к-* і інш. замест запазычаных з рускай мовы ці агульных для беларускай і рускай моў суфіксаў *-ірава-*; *-ем-*, *-ім-*; *-цель-*; *-ушч-* (*-юшч-*), *-ашч-* (*-яшч-*): *дэфармаваць*, *інтэнсіфікаваць*, *апрабоўваць*, *праграмаваць*, *дубляваць*, *дэгазаваць*, *маркаваць*; *пранікальны*, *згаральны*, *распазнавальны*, *сцискальны*, *сувымерны*, *растваральны*, *расцяжны*, *падзельны*, *дапушчальны*, *злучны*, *сумяшчальны*, *незварны*, *паглынальны*, *расцякальны*, *адрознівальны*, *змешвальны*, *насычальны*, *аднаўляльны*; *акісляльнік*, *самападавальнік*, *награвальнік*, *прарывальнік*, *засцерагальнік*, *разбуральнік*, *глушыльнік*, *аслабляльнік*, *праяўляльнік*, *узмацняльнік*; *токаправодны*, *нержавеіны*; *загартоўная (сталь)*, *плаўкі (электрод)* і пад.

На лексічным узроўні тэндэнцыя выкарыстання нацыянальных моўных сродкаў ва ўмовах выбару паміж запазычаным (часцей рускім) і беларускамоўным варыянтамі таксама выразна наглядаецца ў выкарыстанні ўласнабеларускай лексікі.

Другая тэндэнцыя сучаснага развіцця беларускай тэрміналогіі, якая выдзелена і прааналізавана вышэй -- гэта тэндэнцыя павелічэння шматслоўных тэрміналагічных намінацый. Названая з'ява характэрна для тэрмінасістэм усіх сучасных нацыянальных моў, хоць яна і ўступае ў супярэчнасць з прынцыпамі эканоміі моўных сродкаў і з патрабаваннямі да тэрміна. Аналіз тэрміналогіі ў мовах з больш працяглай функцыянальнай традыцыяй (англійскай, французскай) паказвае, што свядомая тэрміналагічная работа па стварэнню аднаслоўных тэрмінаў праводзіцца там значна больш паслядоўна і паспяхова, што даволі часта служыць шырокаму распаўсюджанню англамоўных тэрмінаў у іншых мовах.

Аналіз сацыялінгвістычных фактараў выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі паказвае выразную супярэчлівасць у яе сучасным становішчы, якое ў многім абумоўлена папярэднім станам функцыянавання беларускай тэрміналогіі. Гэта супярэчлівасць заключаецца ў тым, што, з аднаго боку, у Беларусі ёсць усе аб'ектыўныя ўмовы для функцыянавання нацыянальнай тэрмінасістэмы, з другога ж боку -- у навукова-тэхнічнай сферы выкарыстоўваецца пераважна руская тэрміналогія. Сапраўды, па звестках перапісу 1989 г. беларускую мову лічаць роднай 7094 тыс. жыхароў Беларусі (74,2%), што складае значную як у маштабах рэспублікі, так і ў супастаўленні з насельніцтвам функцыянуючых моў свету колькасць (а па дадзеных перапісу насельніцтва 1999 г. беларускую мову лічаць роднай 7 мільёнаў 30 тысяч чалавек -- 82% беларусаў і 18% небеларусаў). Ёсць і іншыя аб'ектыўныя экстралінгвістычныя ўмовы: тэрытарыяльная кампактнасць пражывання насельніцтва, узровень развіцця вытворчых сіл Рэспублікі Беларусь, колькасць нацыянальнай інтэлігенцыі,

стан падрыхтоўкі кадраў у вышэйшай школе, навукова-даследчых інстытутах і інш.

Прычынамі пераважнага выкарыстання рускай тэрмінасістэмы ў сферы тэхнічных навук з'явіліся дамінуючая роля рускай мовы як мовы міжнацыянальных зносін у рэспубліках былога СССР; эканамічная і палітычная інтэграцыя рэспублік у былым СССР, функцыянаванне яго па сутнасці як унітарнай дзяржавы; блізкасць беларускай і рускай моў і значна большая развітасць рускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў параўнанні з беларускай пачынаючы са стварэння БССР і канчаючы нашым часам і інш.

Да гэтых сацыяльна-гістарычных прычын дадаецца, у прыватнасці, тое, што навукова-тэхнічная галіна ведаў была ў найбольшай ступені арыентавана на запатрабаванні агульнасаюзных міністэрстваў і ведамстваў, і перш за ўсё - на запатрабаванні ваенна-прамысловага комплексу. У такіх умовах беларуская тэрмінасістэма, як і беларуская мова наогул у гэтай сферы аказалася непатрэбнай, не запатрабаванай інфармацыйнымі і камунікацыйнымі мэтамі.

У сучасных жа ўмовах пераарыентацыі навукова-тэхнічных ведаў на ўнутраныя патрэбы Рэспублікі Беларусь узнікае важнейшы аб'ектыўны сацыялінгвістычны фактар выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі. У той жа час, паколькі Беларусь не можа развівацца ў ізаляцыі ад усёй сусветнай супольнасці, то беларускія даследчыкі павінны ведаць не толькі нацыянальную, а і іншыя мовы і ажыццяўляць шырокі абмен навукова-тэхнічнай інфармацыяй на міжнародным узроўні.

Такім чынам, арыентацыя навукова-тэхнічных ведаў на ўнутраныя патрэбы рэспублікі вызначаецца ў даследаванні як неабходная ўмова, базавы сацыялінгвістычны фактар выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі.

Да ліку астатніх сацыялінгвістычных фактараў адносяцца: нацыянальна арыентаваная моўная палітыка, высокі ўзровень выкладання беларускай мовы ў сярэдняй і вышэйшай школах, у сістэме падрыхтоўкі навуковых кадраў вышэйшай кваліфікацыі, дзяржаўная падтрымка ўстапоў, арганізацый, выдавецтваў, прыватных асоб па рэалізацыі ініцыятыў, накіраваных на выкарыстанне беларускай мовы ў сферы навукова-тэхнічнай галіны ведаў, ВНУ тэхнічнага профілю, у сферы прамысловай вытворчасці і інш. Асабліва важнае месца на першым этапе вырашэння гэтай задачы належыць інфармацыйна-даведачнаму забеспячэнню (слоўнікі, даведнікі, падручнікі, дапаможнікі розных тыпаў і інш.) і ўпарадкаванню беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, якія з'яўляюцца неабходнай умовай выкарыстання тэрміналагічнай сістэмы беларускай мовы на практыцы.

Лекцыя 10. Характарыстыка сучаснай беларускай тэрміналогіі паводле паходжання

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

галоўная крыніца стварэння новых тэрмінаў; поліфункцыянальнасць слоў; індывідуальна-аўтарскі спосаб ўзнікнення тэрмінаў; састаўныя тэрміны; семантычныя перўтварэнні агульнаўжывальных слоў; беларуская грамадска-палітычная тэрміналогія; шляхі стварэння новых тэрмінаў; лексічная і словаўтваральная сістэма літаратурнай беларускай мовы-галоўная крыніца стварэння тэрмінаў і папаўнення тэрміналогіі.

Сучасная беларуская тэрміналогія вельмі разнастайная па паходжанні і спосабах утварэння. Працяглы гістарычны перыяд фарміравання беларускай тэрміналогіі абумоўлівае наяўнасць у яе складзе як старых слоў, зафіксаваных у першых помніках пісьменства (*дзяржава, гандаль, жыта, кошт, насенне, пасол, сведка*), так і новых (*авіяпраполка, адаптометр, астранаўт, аўтаадказчык, аўтатыповы, прывадненне*). Паколькі на працягу ўсёй гісторыі фарміраванне беларускай тэрміналогіі адбывалася ва ўмовах кантактавання з іншымі мовамі, у тым ліку і неславянскімі, то ў яе склад увайшлі як спрадвечна беларускія словы і лексемы агульнаўсходнеславянскага перыяду (*выкапні, гук, прамень, свідраванне, святло, сказ, цеплыня, хуткасць*), так і запазычаныя (*анілін, антыбіётых, антытаксін, дэзадаратар, ішэмія, сінтагма, сінтэз, экстэр'ер*).

Пры ўсёй разнастайнасці крыніц фарміравання беларускай тэрміналогіі ў розныя гістарычныя перыяды развіцця беларускай мовы **галоўнай крыніцай стварэння новых тэрмінаў і папаўнення канкрэтных галіновых тэрміналагічных сістэм з'яўляецца лексічная і словаўтваральная сістэма агульналітаратурнай беларускай мовы**. Выкарыстанне лексічных сродкаў нацыянальнай мовы пры стварэнні тэрмінаў адбываецца перш за ўсё шляхам ужывання агульналітаратурных слоў у тэрміналагічным значэнні: *грамадства, дрэва, жывёла, зорка, зямля, месяц, расліна*. Адзначаючы, што да ліку агульналітаратурных слоў, якія адначасова з'яўляюцца тэрмінамі ў пэўных тэрміналагічных сістэмах, адносіцца шырокі пласт лексікі, звязаны тэматычна з грамадствам, чалавекам, прыродай, жывёльным і раслінным светам і г. д., сучасныя даследчыкі слухна заўважаюць: «Гэтыя словы належаць да шырокай агульналітаратурнай і вузкай спецыяльнай сферы. Абазначальнае і абазначанае ў іх у гэтых розных сферах супадаюць. Адрозніваюцца яны аб'ёмам семантыкі, аб'ёмам інфармацыі, тыпам значэння» (Даниленко, 1977, 23).

З паняційна-інфармацыйнага боку з'ява поліфункцыянальнасці такіх слоў (адначасовага выкарыстання іх у агульналітаратурнай мове і ў мове навукі) характарызуецца даследчыкамі як рэалізацыя розных тыпаў інфармацыі ў залежнасці ад суадносін слова з агульнаўжывальным значэннем або навуковым паняццем (Степанова, 1968, 72). Аб характары ўтварэння агульнаўжывальнага і тэрміналагічнага значэнняў такіх поліфункцыянальных слоў цікавыя назіранні зрабіў А. А. Патабня. Адрозніваючы агульнаўжывальнае і спецыяльнае значэнні слоў *дрэва*, *прычына* і пад., ён адзначыў, што «пад значэннем слова наогул разумеюцца дзве розныя рэчы, з якіх адну, якая належыць да сферы мовазнаўства, назавем бліжэйшым, другую, якая складае прадмет іншых навук,— далейшым значэннем слова... бліжэйшае значэнне слова *народа*, між тым далейшае ў кожнага рознае па якасці і колькасці элементаў,— *асабіста*. З асабістага разумення ўзнікае вышэйшая аб'ектыўнасць думкі, навуковая, але не інакш, як пры пасрэдніцтве народнага разумення, г. зн. мовы і сродкаў, стварэнне якіх абумоўлена стварэннем мовы» (Потебня, 1958, 2, 19—20). Прыведзенае вышэй выказванне А. А. Патабні аб асабістым характары тэрміналагічнага значэння агульнаўжывальных слоў адкрывае, на наш погляд, падыход да асэнсавання адной з важнейшых асаблівасцей гэтага значэння ў параўнанні з агульнаўжывальным. Гэта асаблівасць заключаецца ў індывідуальна-аўтарскім спосабе яго стварэння, у адрозненне ад агульнаўжывальнага значэння, якое ствараецца ўсім народам. Названая асаблівасць з'яўляецца прыватным праяўленнем індывідуальна-аўтарскага характару ўзнікнення тэрмінаў наогул у параўнанні са словамі агульналітаратурнай мовы.

Агульнаўжывальнае значэнне ў параўнанні з тэрміналагічным не заўсёды дакладнае, канкрэтнай ілюстрацыяй чаго могуць служыць прыклады азначэння слоў у агульналітаратурных тлумачальных і спецыяльных слоўніках: *бязважкасць* — уласцівасць і стан бязважкага (*бязважкі* — які мае вельмі нязначную, малую вагу; лёгка) (Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, 1977, 1, 436) і *бязважкасць* — стан механічнай сістэмы, пры якім знешнія сілы і яе рух не выклікаюць узаемнага ціску адных частак сістэмы на другія (Болсун, Рапановіч, 1979, 24); *вязкасць* — уласцівасць вязкага (вязкі — клейкі, ліпкі, цягучы) (Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, 1, 599) і *вязкасць* — уласцівасць вадкасці і газаў аказваць супраціўленне перамяшчэнню адной іх часткі адносна іншых (Болсун, Рапановіч, 30); *золата* — хімічны элемент, высакародны метал жоўтага колеру, які валодае вялікай гібкасцю і цягучасцю (скарыстоўваецца для вырабу каштоўных рэчаў і як мера каштоўнасцей) (Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, 1978, 2, 509) і *золата* — хімічны элемент, атамны нумар 79, атамная маса 196,97. Метал ярка-жоўтага колеру,

шчыльнасць 19320 кг/м³, тэмпература плаўлення 1064 °С, выкарыстоўваецца як мера каштоўнасцей (Болсун, Рапановіч, 46).

Роля агульнаўжывальных слоў як крыніцы развіцця пэўных тэрміналагічных сістэм значна ўзрастае ў выніку шырокага выкарыстання гэтых слоў як найбольш агульных па значэнні ў складзе тэрміналагічных словазлучэнняў, якія служаць для намінацыі больш вузкіх паняццяў: *вытворчасць* — *абшчынная в., аграмаджаная в., аўтаматызаваная в., буйная машынная в., буйная сельскагаспадарчая в., валавая в., грамадская в., дамашняя в., дзяржаўная в., дробнатаварная в., духоўная в., збожжавая в., земляробчая в., індустрыяльная в., кааператыўная в., калектыўная в., капіталістычная в., капіталістычная таварная в., мануфактурная в., масавая в., матэрыяльная в., машынная в., многагаліновая в., нацыянальная в., неперапынная в., паточная в., патрыярхальная в., прамыслова-кааператыўная в., прамысловая в., простая в., простая таварная в., прыватнакапіталістычная в., рамесная в., ручная в., рэнтабельная в., саўгасная в., сацыялістычная в., сельская в., сельская дамашняя в., сельская фабрычная в., сельскагаспадарчая в., серыйна-паточная в., сукупная в., сумежная в., сусветная в. прадуктаў земляробства, сусветная прамысловая в., сялянская в., сялянская дробнатаварная в., таварная в., фабрычная в., фабрычна-заводская в., феадальная в., цэхавае рамеснае в., эканамічная в.; в. абсалютнай прыбавачнай вартасці, в. адноснага перанасялення, в. адноснай прыбавачнай вартасці, в. вартасці, в. духоўных даброт, в. духоўных каштоўнасцей, в. жыццёвых сродкаў, в. і ўзнаўленне, в. капіталу, в. каштоўнасцей, в. на экспарт, в. прадметаў спажывання, в. прыбавачнай вартасці, в. прадукцыі на душу насельніцтва, в. прамысловай прадукцыі, в. сельскагаспадарчай прадукцыі, в. спажывецкіх вартасцей, в. сродкаў вытворчасці, в. сродкаў спажывання, в. сыравіны, в. тавару.*

У сучасным тэрмінаўтварэнні ў адрозненне ад перыяду 20—30-х гадоў агульнаўжывальныя словы, якія адначасова з'яўляюцца тэрмінамі, набываюць тэрміналагічнае значэнне пераважна ў складзе састаўных тэрмінаў. Так, словы *вока, памяць, крок, плынь, струмень* набылі тэрміналагічнае значэнне ў працэсе ўтварэння састаўных тэрмінаў: *вока бурны, галаграфічная памяць, крок перыядычных мікраструктур, моўная плынь, плазмавы струмень* і г. д. Утварэнне ж простых (аднаслоўных) тэрмінаў шляхам тэрміналагізацыі агульналітаратурных слоў тыпу *хваля, поле* займае ў сучасным беларускім тэрмінаўтварэнні нязначнае месца (*шумнасць* фіз. 'узровень акустычных шумаў' і пад.).

Паколькі, як ужо адзначалася, агульнаўжывальныя словы, што адначасова выкарыстоўваюцца і ў функцыі тэрмінаў, тэматычна звязаны пераважна з грамадствам, чалавекам, прыродай, жывёльным і раслінным светам, то найбольшая ўдзельная вага такіх слоў і ўтвораных на іх аснове састаўных тэрмінаў адзначаецца ў навукх грамадскага і прыродазнаўчага профілю, а таксама ў анатамічнай і медыцынскай тэрміналогіі. Для

ілюстрацыі дадаткова да прыведзеных вышэй эканамічных тэрмінаў са словам *вытворчасць* у якасці галоўнага кампанента прывядзем зафіксаваныя тэрміналагічныя словазлучэнні глебазнаўства са словам *глеба*: *г. балотная, г. глыбоказалежная, г. дзярновая звязна-пячаная, г. дзярнова-перагнойна-глеевая, г. дзярнова-глеяватая, г. дрэніраваная, г. забалочаная, г. звязнасупячаная, г. змытая лугавая, г. намыўная, г. паверхнева-пераўвільготненая, г. падзолістая, г. пераўвільготненая, г. супячаная, г. сыпкая, г. сярэднепадзолена, г. тарфяна-глеевая, г. тарфяная сярэднемагутная, г. цёмнаколерная, г. шэрая лясная* (Антанюк, Люшцік, 1985, 74).

Трэба адзначыць вялікую ўдзельную вагу агульнаўжывальных вытворных слоў, якія адначасова выкарыстоўваюцца ў якасці тэрмінаў, не толькі ў названых вышэй напрамках навукі. Гэта тэрміны розных галін навукі і тэхнікі з агульным катэгарыяльным значэннем працэсаў, спосабаў дзеяння, напрыклад тэхнічныя тэрміны: *абдзірка, абкочванне, адпал, апрацоўка, выбіўка, выцяжка, даводка, дзяўбанне, загартоўка, заклёпка, зацяжка, зварка, змазка, коўка, нарэзка, прамыўка, свідраванне, струганне, урэзванне*. Аб шырокім выкарыстанні такіх слоў у якасці галоўных кампанентаў тэрміналагічных словазлучэнняў сведчаць шматлікія састаўныя тэрміны. Так, з тэрмінам *апрацоўка* зафіксавана каля 60 тэрміналагічных словазлучэнняў: *абразіўная а., аддзелачная а., аднаінструментальная а., адначасовая а., анодна-механічная а., анодна-хімічная а., вадкасна-абразіўная а., высокатэмпературная тэрмахімічная а., гарачая а., групавая а., даводачная а., дадатковая а. халодным валачэннем, канчатковая а., магнітна-імпульсная а., механічная а., наступная а., нізкатэмпературная а., нізкатэмпературная тэрмамеханічная а., паверхневая а., папярэдняя а., паточная а., паўчыставая а., першасная а., пескаструменная а., такарная а., тэрмамеханічная а., тэрмічная а., ультрагукавая а., фінішная а., халодная а., хіміка-механічная а., чарная а., чыставая а., шатравальная а., шротаструменная а., электраімпульсная а., электракантактная а., электрамеханічная а., электратэрмічная а., электрахімічная а., электраэразійная а.; а. аўтаклаўным спосабам, а. без зняцця стружкі, а. без урэзвання, а. выбухам, а. выцісканнем, а. з ахалоджваннем, а. з вузкім допускам, а. зняццем стружкі, а. з падачай, а. з ударам, а. металу рэзаннем, а. металу ціскам, а. начарна, а. начыста, а. рэзаннем, а. спосабам зрушэння, а. халодным валачэннем, а. холадам, а. ціскам*.

Удзельная вага агульнаўжывальных слоў як крыніцы моўнага матэрыялу ў развіцці пэўных тэрміналагічных сістэм значна ўзрастае за кошт адначасовага выкарыстання словаўтваральных магчымасцей гэтых слоў і ўжывання іх у складзе пэўных тэрміналагічных словазлучэнняў. Напрыклад, на сямантычнай і словаўтваральнай базе агульнаўжывальнага слова *зорка* названым вышэй камбінаваным спосабам утвараюцца састаўныя астранамічныя тэрміны: *зорнае неба* — сукупнасць

нябесных свяціл, якія відаць на начным небе; *зорнае скопішча* — група зорак, якія звязаны паміж сабой сіламі ўзаемага прыцягнення і маюць агульнае паходжанне; *зорная велічыня* — пазасістэмная адзінка, мера бачнага бляску зорак, планет і іншых нябесных свяціл; *зорная карта* — адлюстраванне на плоскасці ўчасткаў ці цэлых паўшар'яў зорнага неба на аснове картаграфічных праекцый, градуснай сеткі і адпаведнага маштабу; *зорны дождж* — безліч метэораў, якія падаюць у атмасферу, калі Зямля сутыкаецца з метэорным патокам (Болсун, Рапановіч, 47).

Агульналітаратурныя словы беларускай мовы, якія адначасова ўжываюцца ў якасці тэрмінаў, характарызуюцца шырокімі словаўтваральнымі магчымасцямі, што, таксама як і шырокі ўдзел іх ва ўтварэнні тэрміналагічных словазлучэнняў, спрыяе павелічэнню ўдзельнай вагі лексікі нацыянальнай мовы ў складзе тэрміналогіі: *вага* — *узважванне*; *вада* — *вадазбор*, *вадаскід*, *водаадача*, *водаправоднасць*, *водапранікальнасць*, *водаспажыванне*, *водаўпоры*, *вадкасць*, *звадкаванне*; *звышправоднік* — *звышправоднасць*; *вільгаць* — *вільгацезапасы*, *вільгацяёмнасць*, *вільгацямер*, *вільготнасць*; *гліна* — *глінаванне*; *гук* — *гукабачанне*, *гуказапіс*, *гукаправоднасць*, *гіпергук*, *інфрагук*, *ультрагук*; *лес* — *залясенне*; *прылада* — *прыладабудаванне*; *торф* — *затарфаванасць* (мясцовасці); *ціск* — *сціскальнасць*.

Значная частка агульналітаратурных слоў, якія выкарыстоўваюцца ў беларускай тэрміналогіі, перацярапела ў працэсе тэрміналогізацыі пэўныя семантычныя пераўтварэнні. Гэта можна растлумачыць як вынік «прыстасавання» слова з шырокім агульнаўжывальным значэннем для намінацыі вузкаспецыяльнага паняцця. У тых выпадках, калі агульнаўжывальныя словы не зусім дакладна выражалі змест навуковага паняцця, у семантыку гэтых слоў дадаткова ўносіліся лагічна апрацаваныя новыя навуковыя значэнні. «Лінгвістычна гэта вяло да ўскладнення семантычнай структуры слова. Лексічнае значэнне становілася недастатковым для выражэння зместу навуковага паняцця. Канкрэтызацыя яго (расшырэнне, звужэнне і інш.) фактычна прыводзіла да адпачкавання новага слова са спецыялізаваным значэннем, да з'яўлення семантычнага неалагізма» (Даниленко, 24), параўн.: *мноства* — вельмі вялікая колькасць каго-, чаго-небудзь і ў матэматыцы — сукупнасць элементаў, якія вылучаны ў асобную групу па якой-небудзь агульнай прыкмеце. *Тэорыя мностваў* (Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, 1979, 3, 170); *пліта* — вялікі плоскі камень або кавалак металу і пад. з плоскай роўнай паверхняй (Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, 1979, 3, 275) і *пліта* — вялікія ўчасткі платформы — буйнай адносна ўстойлівай вобласці зямной кары, якой уласцівы павольныя ваганні, часам разломы і расколы (Галай, Сідор, 1986, 202) -- з тоўшчай асадкавых парод і глыбінёй залягання фундаменту да 3—5 і больш кіламетраў.

Агульналітаратурнае слова *колер*, якое адносіцца да запазычанняў старабеларускага перыяду, даўно адаптавалася і атрымала семантычнае развіццё ў беларускай мове, мае агульнаўжывальнае значэнне ‘светлавы тон чаго-небудзь; афарбоўка’ (Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, 2, 708) і больш дакладнае тэрміналагічнае значэнне ў фізіцы — ‘уласцівасць цел ці з’яў выклікаць пэўнае зрокавае адчуванне ў адпаведнасці са спектральным саставам і інтэнсіўнасцю святла, якое яны адбіваюць ці выпрамяняюць’ (Болсун, Рапановіч, 60). Акрамя гэтага, у больш вузкіх значэннях слова *колер* тэрміналагізавалася ў жывапісе — ‘адценне фарбы, густата, ступень яркасці яе’ і ў якасці спецыяльнага паняцця ў фарба-тэхнічнай вытворчасці — ‘падрыхтаваны для афарбоўкі чаго-небудзь састаў фарбы’.

Як ужо адзначалася вышэй, пэўная канкрэтызацыя і звужэнне семантыкі наглядаюцца і ў тых тэрмінах, якія адначасова належаць да агульналітаратурнай сферы (*вада, зорка, зямля, прастора, чалавек*). Фармальнае пацвярджэнне гэтага можна знайсці, у прыватнасці, у параўнанні спалучальнасці і магчымасцей развіцця прамых і пераносных значэнняў адпаведных слоў у агульналітаратурнай і спецыяльнай сферах ужывання.

Важным спосабам выкарыстання лексікі агульналітаратурнай мовы ў стварэнні навуковых тэрмінаў з’яўляецца пераноснае ўжыванне агульналітаратурных слоў: *атамы-суседзі, паўголаячасціца* і пад.

Перанос значэнняў у стварэнні беларускіх тэрмінаў даволі часта распаўсюджваецца на ўласныя імёны. Так, назвы некаторых марак вырабаў, відаў раслін, парод жывёлы паходзяць ад беларускіх імён і назваў гарадоў: электронна-вылічальныя машыны «*Мінск-22*», «*Мінск-32*», халадзільнікі «*Мінск-5*», «*Мінск-15*», сорт бульбы «*Паўлінка*», каровы *беларускія чырвоныя, качкі жлобінскія*.

Нярэдкія выпадкі ўтварэння тэрмінаў шляхам надання новага значэння ўжо існуючым у іншай галіне ведаў. Так, лінгвістычны тэрмін *поле* стаў шырока выкарыстоўвацца ў апошнія дзесяцігоддзі ў выніку надання новага навуковага зместу аналагічнаму тэрміну, які шырока ўжываецца ў фізіцы, матэматыцы, кібернетыцы; тэхнічны тэрмін *звяно* выкарыстоўваецца таксама ў медыцыне (*звяно вегетатыўнай нервовай сістэмы*), у раслінаводстве (*механізаванае звяно*) і г. д. У некаторых выпадках немагчыма дакладна вызначыць, які з існуючых у розных галінах навукі тэрмінаў асноўны, а які вытворны: *успрымальнасць* у псіхалогіі, медыцыне, ахове раслін і г. д.

Частка новых беларускіх тэрмінаў утвараецца шляхам сэнсавага перакладу і калькавання рускіх тэрмінаў. Пры гэтым выкарыстоўваюцца як лексічныя, так і словаўтваральныя сродкі беларускай мовы: *гаспадарчы разлік (хозяйственный расчет), хуткасны (скоростной), шчыльны (плотный)* і г. д.

Запазычанні змяшчаюць значную частку інтэрнацыянальнай лексікі. Яны абазначаюць новыя паняцці, з'явы і працэсы ў сацыяльнай, палітычнай, культурнай, дзяржаўна-эканамічнай і іншых сферах развіцця.

Побач з плённымі вынікамі ўзаемадзеяння ўласна беларускіх і іншых славянскіх элементаў у тэрміналогіі ўзнікае і праблема сінаніміі, варыянтнасці. Гэта абумоўлена магчымасцямі дваякага афармлення тэрмінаў, напрыклад: *хуткі* (рэактар) — *быстры* (рэактар), *першасны* — *пярвічны*, *дзірвана-падзолісты* — *дзярнова-падзолісты*, *узбагачэнне* (глебы) — *абагачэнне* (глебы) і г. д.

Генетычны аналіз тэрмінаў, зроблены на матэрыяле «Руска-беларускага слоўніка грамадска-палітычнай тэрміналогіі», паказвае, што характэрнай асаблівасцю беларускай грамадска-палітычнай тэрміналогіі з'яўляецца высокая ўдзельная вага тэрмінаў, утвораных шляхам злучэння інтэрнацыянальных з беларускімі элементамі: *бюджэтнае кіраванне*, *ведамаснае кіраванне*, *канстытуцыйнае кіраванне*, *рэспубліканскае кіраванне*, *самадзяржаўнае кіраванне*, *фінансавое кіраванне*, *цэнтралізаванае кіраванне*. Гэтыя тэрміны складаюць найбольш шматлікую генетычную групу, каля 46%. Другую па велічыні групу тэрмінаў складаюць беларускія словы і словазлучэнні, якія займаюць 34% ад усяго матэрыялу аналізуемага слоўніка: *кіраванне*, *кіраўніцтва справамі*, *кіраванне вытворчасцю*, *выдаткі на кіраўніцтва*; *адносны ўзровень развіцця*, *жыццёвы ўзровень выдаткаў вытворчасці*; *ураўнаванне грамадзян у правах*, *ураўняльнае землекарыстанне*; *умовы працы*. Інтэрнацыянальныя тэрміны складаюць у слоўніку каля 20%.

Высокая ўдзельная вага інтэрнацыяналізмаў у беларускай грамадска-палітычнай тэрміналогіі сведчыць аб актыўнай выпрацоўцы агульнага тэрміналагічнага фонду моў, што адлюстроўвае агульнасць рэалій і паняццяў грамадска-палітычнага і гаспадарча-эканамічнага жыцця народаў.

Тэрміны, якія ўзяты з агульналітаратурнай мовы або запазычаны як гатовыя найменні, складаюць толькі частку тэрміналогіі. Важным спосабам выкарыстання сродкаў нацыянальнай мовы і міжнароднага тэрміналагічнага фонду пры стварэнні новых тэрмінаў выступае таксама словаўтварэнне, і ў першую чаргу суфіксальнае. Значная частка тэрмінаў утвараецца з дапамогай розных суфіксаў ад асноў ужо існуючых тэрмінаў (*сенаж* — *сенажыраванне*, *тлушчы* — *тлустасць* (малака)), некаторая частка — ад асноў агульнаўжывальных слоў з адначасовай тэрміналагізацыяй утвораных слоў: *захавальнасць*, *паказчык*, *бачнасць* і інш.

У параўнанні з суфіксацыяй прэфіксацыя распаўсюджана ў сучаснай беларускай тэрміналогіі значна менш. Часцей выкарыстоўваюцца суфіксальна-прэфіксальныя ўтварэнні: *акulturванне*, *зрэджванне*, *увільгатненне*, *узбуйненне*.

Лекцыя 11. Граматычная характарыстыка сучаснай беларускай тэрміналогіі

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

структурныя тыпы тэрміналагічных назваў; граматычныя сродкі тэрміналогіі; асаблівасць сучаснай навуковай тэрміналогіі беларускай мовы; часціны мовы ў тэрміналогіі; граматычныя сродкі тэрміналогіі; аднаслоўная тэрміналагічная намінацыя; шматслоўная тэрміналагічная намінацыя; тэрміналагічнае словазлучэнне; кандэнсация тэрміналагічных словазлучэнняў.

Агульная граматычная характарыстыка тэрміналогіі абумоўлена знакавай, семіятычнай спецыфікай тэрміна і таму не супадае поўнасцю з граматычнай характарыстыкай звычайнай лексікі агульналітаратурнай мовы. Спецыфіка паняццяў, абазначаных тэрмінамі, заключаецца ў тым, што яны не страчваюць сваёй цэласнасці незалежна ад таго, якімі (простымі ці састаўнымі) сродкамі перадаецца іх змест. Таму, паколькі фармальныя межы асобнага тэрміна знаходзяцца ў прамой залежнасці ад зместавых межаў тэрмінаванага паняцця, «структурныя тыпы тэрміналагічных назваў поўнасцю не супадаюць з адзінкамі намінацый у агульналітаратурнай мове» (Даниленко, 36—37). Да ліку традыцыйна вылучаемых структурных тыпаў тэрміналагічных назваў звычайна адносяць тэрміны словы (невыворныя, вытворныя, складаныя, абрэвіятуры) і тэрміны словазлучэнні (свабодныя і несвабодныя). Трэцім структурным тыпам з'яўляюцца слушна вылучаныя ў працы В. П. Даниленка тэрміны сімвалы-словы — асобны «камбінаваны структурны тып тэрміналагічнай намінацыі, у склад якой, побач са слоўнымі знакамі, уваходзяць сімвалы» (Даниленко, 37). Пытанне аб тым, якімі часцінамі мовы прадстаўлена тэрміналогія, дыскусійнае. Пункт погляду, згодна з якім тэрміны — гэта перш за ўсё назоўнікі, мае пэўныя падставы як з боку аб'ектыўных даных (пераважная большасць кадыфікаваных у слоўніках, даведніках, стандартах тэрмінаў -- назоўнікі), так і з боку тэарэтычнай інтэрпрэтацыі гэтых даных. Сапраўды, «любая развітая натуральна-навуковая або тэхнічная тэрміналогія мае сваёй перадумовай высокую ступень абстракцыі. Тэрміналогія ўяўляе сабой не суму імён рэальных рэчаў і дзеянняў, а пэўную сістэму назваў паняццяў аб рэчах і дзеяннях. Таму ў шырокім сэнсе слова **адзіным лексіка-граматычным сродкам выражэння навукова-тэхнічнага паняцця аб прадметах, якасцях, дзеяннях у тэрміналогіі з'яўляюцца назоўнікі**» (Щеглова, 1968, XXXVIII, 8, 89).

Аднак існуюць, на наш погляд, дзве акалічнасці, якія не дазваляюць прызнаць назоўнікі адзіным лексіка-граматычным сродкам тэрміналогіі. Па-першае, намінацыя з'яўляецца носьбітам хоць і найбольш значных, але не выключна ўсіх зместаў у пазнанні рэчаіснасці. Пацвярджэннем апошняга можа быць значная частка тэрмінаў прыметнікаў, напрыклад, у медыцынскай тэрміналогіі: *міжмышачны, падкоркавы, падсардэчны, падслізісты, пазачэраўны, унутрывенны* і інш. Па-другое, назоўнік з яго шырокімі семантычнымі і словаўтваральнымі магчымасцямі ўсё-такі нельга прызнаць вычарпальным сродкам перадачы ўсіх прымет якасці, дзеяння, акалічнасці, якія змешчаны ў некаторых навуковых паняццях.

У сучасным мовазнаўстве выразна акрэслілася тэндэнцыя ўключэння ў склад тэрміналогіі розных часцін мовы, што адкрывае новыя перспектывы бакі ў вывучэнні асаблівасцей мовы навукі і тэхнікі. Прытрымліваючыся гэтага напрамку ў тэрміналагічных даследаваннях, мы вылучаем у сферы функцыянавання беларускай навуковай тэрміналогіі не толькі тэрміны назоўнікі, якія складаюць, безумоўна, пераважную большасць беларускіх тэрмінаў, але і тэрміны прыметнікі, тэрміны-дзеясловы і тэрміны прыслоўі. Пры гэтым трэба, аднак, адзначыць, што тэрміны прыслоўі, колькасць якіх у беларускай тэрміналогіі абмежавана з прычыны нефункцыянальнасці многіх тэрмінаў вузкіх напрамкаў навукі ў беларускай мове, не адлюстроўваюць семантычную спецыфіку беларускай мовы.

Уключэнне ў склад тэрміналогіі не толькі тэрмінаў назоўнікаў, але і тэрмінаў прыметнікаў, тэрмінаў дзеясловаў дазваляе выявіць асаблівасці ўтварэння і функцыянавання іменных, ад'ектыўных і дзеяслоўных тэрмінаў, вызначыць іх словаўтваральныя магчымасці ў якасці вытворных асноў пры стварэнні тэрміналагічных словаўтваральных гнёзд у сістэме беларускай тэрміналогіі.

У беларускай тэрміналогіі ўтварэнне тэрмінаў ажыццяўляецца на базе асноўных афіксаў, набор і размеркаванне якіх абумоўлены асноўнымі заканамернасцямі беларускага словаўтварэння наогул і тэндэнцыяй да спецыялізацыі афіксаў у тэрміналагічнай лексіцы. Некаторыя асаблівасці тэрмінаўтварэння звязаны таксама з адрозненнямі ў прадуктыўнасці пэўных словаўтваральных мадэлей паміж тэрміналагічным і агульналітаратурным словаўтварэннем.

Асаблівасцю сучаснай навуковай тэрміналогіі беларускай мовы, як і тэрміналогіі іншых моў, з'яўляецца наяўнасць у яе складзе побач з аднаслоўнымі намінацыямі мноства складаных утварэнняў, якія прадстаўлены трохслоўнымі і больш словазлучэннямі. Ва ўсіх словазлучэннях, якія выражаюць навукова-тэхнічныя паняцці, з'явы, працэсы, наглядаецца тэндэнцыя расшырэння галоўнага кампанента. Гэта выклікаецца экстралінгвістычнымі фактарамі, заканамерным імкненнем да больш дэталёвага і канкрэтнага выражэння паняццяў: *аддзелачная апрацоўка адтулін, дзяўбанне спосабам абкаткі, бясцэнтравае шліфаванне з*

падоўжнай падачай і інш. Такія тэрміны, натуральна, не зусім зручныя. У мове спецыялістаў яны, як правіла, замяняюцца больш кароткімі, якія, аднак, не заўсёды з'яўляюцца дакладнымі найменнямі адпаведных паняццяў і не могуць быць кадыфікаваны ў якасці тэрмінаў. З гэтай прычыны наглядаюцца разыходжанні ў афармленні навукова-тэхнічных тэрмінаў у слоўніках і ў навуковай літаратуры, з аднаго боку, і функцыянаваннем іх у паўсядзённым маўленні спецыялістаў, у вытворчасці, з другога. Гэта ж з'ява наглядаецца і ў адносінах да двухслоўных тэрміналагічных словазлучэнняў тыпу *свідраванне па калібрах* (*сверление по калибрам*), *дакладнае шліфаванне* (*точное шлифование*), *двухбаковая даводка* (*двусторонняя доводка*), *стыкаванне ўнакладку* (*стыкование внакладку*), *папярэдняе свідраванне* (*предварительное сверление*) і інш., якія часта замяняюцца ў маўленні спецыялістаў больш кароткімі, хоць і не зусім дакладнымі аднаслоўнымі намінацыямі, у значнай частцы выпадкаў з дабаўленнем суфіксаў суб'ектыўнай ацэнкі, што надаюць словам стылістычную афарбоўку размоўнасці: *шрубаванне* змацаванне — *шрубавка* (*винтовое крепление — винтовка*), *падоўжнае фрэзераванне* — *падоўжка* (*продольное фрезерование — продолка*) і пад.

Тэндэнцыя замены двухслоўных словазлучэнняў аднаслоўнымі ў маўленні спецыялістаў вызначаецца шмат у чым як імкненнем да кароткасці, так і імкненнем дасягнуць адзінства зместу тэрміна і яго моўнага афармлення, пераадолець абумоўленую знакавай спецыфікай тэрмінаў супярэчнасць паміж раздзельнаафармленасцю, полікампанентнасцю тэрміна ў плане структурнага выражэння і семантычным адзінствам уваходзячых у склад тэрміналагічнага словазлучэння лексічных адзінак у плане зместу. Даследаванне спосабаў утварэння кароткіх варыянтаў тэрмінаў у мове спецыялістаў з'яўляецца, на наш погляд, перспектыўным для распрацоўкі агульных прынцыпаў скарачэння аб'ёму тэрміналагічных словазлучэнняў у навукова-тэхнічнай тэрміналогіі.

Тэндэнцыя стварэння кароткіх тэрмінаў замест тэрміналагічных словазлучэнняў знаходзіцца ў рэчышчы агульнай заканамернасці паскарэння сацыяльна-прафесіянальнай дыферэнцыяцыі мовы ў эпоху навукова-тэхнічнай рэвалюцыі.

У сферы масавай камунікацыі даволі часта побач з поўнымі тэрміналагічнымі словазлучэннямі сустракаюцца ў якасці сінонімаў кароткія варыянты тэрмінаў з маўлення спецыялістаў. Гэтыя варыянты выкарыстоўваюцца пераважна з мэтай ажывіць выказванне, перадаць каларыт маўлення спецыялістаў.

У сістэме адукацыі функцыянуюць, як правіла, поўныя тэрміналагічныя словазлучэнні, характэрныя для навуковага стылю і кадыфікаваныя ў слоўніках.

Меркаванне аб рознаўзроўневым характары сродкаў выражэння значэнняў, змешчаных у агульналітаратурным слове як граматычнай адзінцы,

ужо не выклікае сумнення. У галіне даследавання граматычных і лексіка-граматычных значэнняў яно пацвярджаецца і развіваецца не толькі вынікамі выяўлення і апісання рознаўзроўневых сродкаў выражэння, але і даследаваннем комплексаў гэтых сродкаў у іх узаемадзеянні ў працэсе функцыянавання, а таксама вывучэннем характару семантыка-сінтаксічных функцый элементаў такіх комплексаў (Антанюк, 1981, 85—123).

Больш праблематычным у параўнанні з рознаўзроўневым характарам выражэння граматычных значэнняў працягвае заставацца пытанне аб рознаўзроўневым характары намінацый. Метадалагічна правільнай у гэтых адносінах з'яўляецца, на наш погляд, канцэпцыя, заснаваная на тым, што наяўнасць аналітычнага спосабу выражэння граматычных і лексічных значэнняў лагічна наводзіць на думку аб словаўтваральным аналітызме і што словазлучэнне як раздзельнааформленае адзінства не толькі можа, але і павінна разглядацца ў функцыянальнай суадноснасці са словам як дэрывацыйнай адзінкай (таксама як яно разглядаецца ў адпаведнасці са словам як лексічнай і граматычнай адзінкай) (Никитевич, 1973, 2).

Аналіз тэрміналагічных словазлучэнняў дае шырокі матэрыял, які пацвярджае справядлівасць гэтага меркавання (як вядома, сінтаксічны спосаб тэрмінаўтварэння наогул з'яўляецца адным з асноўных, побач з семантычным і марфалагічным, і значна больш прадуктыўным у тэрміналогіі ў параўнанні з яго прадуктыўнасцю ў агульналітаратурнай мове). Акрамя таго, з шматлікіх тэрміналагічных словазлучэнняў вылучаюцца такія, у якіх азначаемы кампанент (назоўнік) функцыянальна прыраўноўваецца да пэўнага словаўтваральнага суфікса і выконвае, такім чынам, дэрывацыйную функцыю. Гэта ў першую чаргу тэрміналагічныя словазлучэнні прыметнік + назоўнік з агульным значэннем: *рэзальнае прыстасаванне, вымяральны інструмент, выпрамляльнае прыстасаванне, спякальны агрэгат, множыльны апарат, злучальная муфта, рэзальная гарэлка, кантрольнае прыстасаванне*. Азначаемы кампанент гэтага словазлучэння (*прыстасаванне, інструмент, агрэгат, апарат*) функцыянальна супадае са словаўтваральным суфіксам - *льнік*, які ў сучасным беларускім тэрмінаўтварэнні служыць для выражэння значэння прылады або вытворцы дзеяння.

У многіх выпадках тэрміны словазлучэнні ўказанага тыпу маюць аднаслоўныя эквіваленты з названым суфіксам: *вымяральны інструмент* — *вымяральнік*, *выпрамляльнае прыстасаванне* — *выпрамляльнік*, *апыляльны агрэгат* — *апыляльнік*, *выпаральны агрэгат* — *выпаральнік*. Аднак у некаторых выпадках утварэнне аднаслоўнага тэрміна, якому аддаецца перавага ў тэрміналогіі на аснове прынцыпу кароткасці, бывае немагчымым з прычыны словаўтваральнай і семантычнай недастатковасці адпаведнага прыметніка.

Дэрывацыйную функцыю выконваюць і азначаемыя назоўнікі з агульным значэннем 'прылада, механізм, прыстасаванне' ў словазлучэннях

тыпу *ўпакоўны апарат, сартавальная станцыя*, што пацвярджаецца магчымасцямі іх эліптавання, напрыклад: *упакоўная, сартавальная*.

Да ліку названых словазлучэнняў адносяцца таксама шматлікія словазлучэнні, якія служаць для абазначэння асоб па прафесіі, па роду заняткаў, рэчываў па іх прызначэнню або ўласцівасцях і г. д.

Такім чынам, сярод тэрміналагічных словазлучэнняў асобна вылучаюцца словазлучэнні дэрывацыйнага тыпу, сярод якіх мы адрозніваем сінтаксічныя і лексічныя.

Спецыяльнага аналізу заслугоўваюць узнікаючыя ў сувязі з вылучэннем дэрывацыйнага тыпу тэрміналагічных словазлучэнняў пытанні яго суадносін з іншымі тыпамі тэрміналагічных словазлучэнняў. Разгляд словазлучэння як сродку тэрмінаўтварэння патрабуе таксама яго аналізу ў сістэме іншых сродкаў тэрмінаўтварэння.

Актуальнасць даследавання дэрывацыйных тэрміналагічных словазлучэнняў у названых аспектах абумоўлена, з аднаго боку, павелічэннем прадуктыўнасці сінтаксічнага спосабу тэрмінаўтварэння, з другога — узростаўным уплывам мовы навукі на развіццё агульналітаратурнай мовы.

Тэрміналагічныя словазлучэнні з'яўляюцца намінацыйнымі адзінкамі, якія характарызуюцца полікампанентнасцю, раздзельнаафармленасцю ў структурных адносінах і семантычным адзінствам у адносінах зместу.

Характэрнай асаблівасцю тэрміналагічнага словазлучэння як адзінкі мовы з'яўляецца пастаянства яго саставу, што ў аднолькавай ступені адносіцца да тэрміналагічных словазлучэнняў, пабудаваных на аснове розных сінтаксічных тыпаў сувязі (дапасавання, кіравання, прымыкання).

Узаемадзеянне аднаслоўных тэрмінаў (звычайна вытворных) і полікампанентных (з двух, трох і больш слоў) дэрывацыйных тэрміналагічных словазлучэнняў падпарадкоўваецца агульнамоўным заканамернасцям узаемаадносін сінтэтычных і аналітычных дэрыватаў і спецыфічным заканамернасцям развіцця і функцыянавання тэрміналогіі.

Для больш дыферэнцыяванай характарыстыкі агульнамоўных заканамернасцей узаемадзеяння сінтэтычных і аналітычных дэрыватаў размяжуем іх суадноснасць на стадыі ўтварэння і на стадыі функцыянавання з адначасовым вылучэннем пэўнай спецыфікі кожнай з гэтых стадый у дачыненні да тэрміналагічнай дэрываты параўнальна з агульналітаратурнай.

Характарызуючы агульнамоўныя заканамернасці на стадыі ўтварэння дэрыватаў, мы у цэлым падтрымліваем пункт погляду, згодна з якім «словаўтварэнне азначае «рух» не ад адной формы да другой формы, а ад плана зместу да плана выражэння» (Никитевич, 67). Таму ў цэлым нельга, напрыклад, зрабіць адназначнае заключэнне, што тэрміны *апыляльнік, выпаральнік, размеркавальнік; аптэкар, бібліятэкар, разьбяр; аналізатар, тарыфікатар; аднаўляльнік* і падобныя ўтвораны афіксальным спосабам

шляхам інтэграцыі словазлучэнняў *апыляльны* (выпаральны, размеркавальны) *механізм*; *аптэчны* (бібліятэчны) *работнік*, *спецыяліст па разьбе*; *аналізавальнае* (каталізавальнае, тарыфікавальнае) *прыстасаванне*; *аднаўляльнае* (замацавальнае) *рэчыва*.

На падставе выкладзенага вышэй разумення сутнасці словаўтварэння мы не адносім црацэс утварэння слоў тэрмінаў тыпу *імправізатар*, *камплектатар*; *білецёр*, *вахцёр*; *глушыльнік*; *таможнік*, *чыгуначнік* і падобных да так званай універбізацыі толькі на той падставе, што існуюць адпаведныя дэрывацыйныя словазлучэнні *імправізавальнае* (камплектавальнае) *прыстасаванне*; *работнік білетнай касы*, *вахценны работнік*; *глушыльнае прыстасаванне*, *работнік таможні* (чыгункі) і г. д.

У той жа час нельга пакідаць па-за ўвагай тое, што вытворныя словы даволі часта ўтвараюцца не толькі «на фоне» (Н. А. Янка-Трыніцкая) ужо існуючых словазлучэнняў з аналагічным намінацыўным значэннем, а і пад уплывам імкнення надаць больш кампактную форму асобна аформленаму аналітычнаму ўтварэнню, якім з'яўляецца словазлучэнне.

Аналізуючы гэтыя факты, іх агульную аснову і абумоўленасць, трэба шукаць, на наш погляд, у агульнамоўных заканамернасцях намінацыўнай дэрывацыі, якія маюць пэўную спецыфіку ў тэрміналогіі.

Ва ўзаемадзеянні суадносных тэрмінаў слоў і тэрмінаў словазлучэнняў на стадыі ўтварэння знаходзяць выражэнне дзве асноўныя тэндэнцыі: тэндэнцыя да збыткоўнасці (у тэрміналогіі — да максімальнай дакладнасці тэрміна) і тэндэнцыя эканоміі моўных сродкаў. Апошняя атрымала ў словаўтварэнні шматлікія абазначэнні: *кампрэсія*, *сцісканне*, *сцяжэнне*, *апрашчэнне*, *эліптызацыя*, *скарачэнне*, *універбізацыя*, *інтэграцыя*.

У адрозненне ад агульнамоўнай дэрывацыі, калі назва паняццяў, прадметаў рэчаіснасці даволі часта ўзнікае першапачаткова ў форме полікампанентнай намінацыі апісальнага характару (*дзяўчынка са светлымі валасамі*, *пяцідзённы навучальны тыдзень*), а пазней, пад уплывам тэндэнцыі эканоміі моўных сродкаў, атрымлівае больш кампактны выгляд (*светлавалосая дзяўчынка*, *пяцідзёнка*), у тэрмінаўтварэнні суадносны з пэўным дэрывацыйным словазлучэннем аднаслоўны тэрмін пад уздзеяннем аналогіі і спецыялізацыі тэрмінаўтваральных суфіксаў часцей за ўсё адразу ўзнікае і замацоўваецца ў навуковым стылі ў выглядзе аднаслоўнай намінацыі (*вымяральнік*, *аднаўляльнік*). Такім чынам, у тэрміналагічнай дэрывацыі пры наяўнасці словаўтваральных магчымасцей адпаведных асноў утварэнне аднаслоўных вытворных намінацый адбываецца звычайна без так званага пераходнага перыяду «ад словазлучэння да слова». Пашыральным і ўдакладняльным элементам, якім звычайна ў складзе дэрывацыйных словазлучэнняў выступаюць залежныя кампаненты, у вытворных словах-тэрмінах з'яўляюцца адпаведныя «спецыялізаваныя» суфіксы, што і вырашае праблему матываванасці тэрміна. Так, словаўтваральная структура тэрмінаў з агульным значэннем 'прыстасаванне, механізм' у залежнасці ад характару

ўтваральных асноў змяшчае суфіксы *-нік, -льнік, -ар(-яр), -атар(-ятар), -цель*; спецыяльныя суфіксы маюць у тэрміналогіі, як вядома, аднаслоўныя вытворныя намінацыі асоб па прафесіі, роду дзейнасці; намінацыі працэсаў, спосабаў дзеяння і г. д.

На стадыі функцыянавання аднаслоўныя тэрміны часам замяняюцца дэрывацыйнымі словазлучэннямі (часцей у навукова-папулярным і іншых стылях мовы з мэтай большай зразумеласці для неспецыялістаў, а часам і ў навуковым стылі з мэтай большай дакладнасці). Аднак у асноўным пры наяўнасці аднаслоўных дэрыватаў і адпаведных дэрывацыйных словазлучэнняў у сферы функцыянавання значная перавага аддаецца аднаслоўным тэрмінам, хоць імкненне да аднаслоўнасці намінацыі ажыццяўляецца далёка не заўсёды з прычыны словаўтваральных уласцівасцей слоў, семантычных і стылістычных абмежаванняў, экстралінгвістычных фактараў.

У агульналітаратурнай мове, як справядліва адзначаюць многія даследчыкі, разгорнутыя намінацыі больш частотныя ў параўнанні з аднаслоўнымі з прычыны магчымасці пашырэння, намінатыўнай гібкасці, удакладнення паняццяў, выражэння катэгарыяльных прымет галоўнага і залежнага кампанентаў словазлучэнняў, падкрэслівання тых ці іншых элементаў намінацыі.

Больш шырокаму функцыянаванню аднаслоўных тэрмінаў у параўнанні з адпаведнымі дэрывацыйнымі словазлучэннямі садзейнічае побач з адзначанай вышэй спецыялізацыяй суфіксаў значна меншая ступень стылістычнай і семантычнай дыферэнцыяцыі тэрмінаў слоў і тэрмінаў словазлучэнняў у параўнанні з аналагічнымі дэрыватамі ў агульналітаратурнай мове. Так, паралельнае функцыянаванне ў агульналітаратурнай мове вытворных назоўнікаў *багацей, грамацей, лежань, смяльчак, весяльчак, ганарлівец, баязлівец* і дэрывацыйных словазлучэнняў *багаты чалавек, граматны чалавек, лянiвы чалавек, смелы чалавек, вясёлы чалавек, ганарлівы чалавек, баязлівы чалавек* часта абумоўлена рознымі стылістычнымі функцыямі гэтых дэрыватаў. У складзе навуковай тэрміналогіі сітуацыя іншая, паколькі тэрмінам звычайна не ўласціва эмацыянальна-ацэначная характарыстыка намінантаў: *вымяральнік* — *вымяральны механізм*, *камплектатар* — *камплектавальнае прыстасаванне*. Абмежаванні стылістычнага характару тут адзінкавыя: *гандляр* — *работнік гандлю*, *газетчык* — *газетны работнік*. Адзінкавымі з'яўляюцца ў выкарыстанні аднаслоўных тэрмінаў і абмежаванні семантычнага характару, якія звычайна не маюць месца ў навуковым стылі мовы: *бягун* — 'спартсмен, які займаецца бегам', 'чалавек, які бяжыць'.

Важную ролю ў выбары паміж аднаслоўнай намінацыяй і дэрывацыйным словазлучэннем адыгрывае таксама прынцып кароткасці тэрміна ў мэтанакіраванай рабоце па ўпарадкаванню і кадыфікацыі навуковай тэрміналогіі.

Тым не менш агульнапрызнаным фактам з'яўляецца тое, што колькасць тэрмінаў словазлучэнняў у кожнай галіновай тэрміналагічнай сістэме нязменна ўзрастае. Пры гэтым нельга не адзначыць таксама значны колькасны рост шматслоўных тэрмінаў словазлучэнняў, якія даволі часта выклікаюць негатыўную ацэнку лінгвістаў і спецыялістаў пэўных галін ведаў. Так, у сучаснай беларускай тэрміналогіі нафта- і газаздабычы ўжываюцца наступныя шматслоўныя тэрміналагічныя словазлучэнні: *балансір станка канатнага бурэння, барабан лябёдкаі буравога каната, барабан для шланга з цэнтральнай намоткай, бомба для вылучэння флюіду пад ціскам, бюрэтка для аналізу газаў, калонкавае бурэнне свідравін вялікага дыяметра, вада для прамывання свідравін ударнага бурэння, умоўная вязкасць прамывальнай вадкасці*.

Павелічэнне аб'ёму тэрміналагічных словазлучэнняў тлумачыцца ў першую чаргу неабходнасцю ўсё больш дыферэнцыяванай намінацыі паняццяў і рэалій: *бурэнне -> бурэнне свідравін -> бурэнне свідравін вялікага дыяметра -> калонкавае бурэнне свідравін вялікага дыяметра і г. д.* У якасці больш поўнай ілюстрацыі магчымых змен аб'ёму тэрміналагічнага словазлучэння ў залежнасці ад дэталізацыі зместу паняцця прывядзем асноўныя словазлучэнні з тэрмінам *бурэнне*: *б. алмазнае, б. апорнае, б. аўтаматызаванае, б. без цыркуляцыі, б. бяскернавае, б. бяструбнае, б. вібрацыйнае, б. вібравярчальнае, б. геалагаразведвальнае, б. гідраманіторнае, б. гідраўдарнае, б. гарызантальнае, б. глыбокае, б. далатамі, б. дапаможнае, б. доследнае, б. дробнае, б. звышхуткаснае, б. з прамыўкай, б. калонкавае, б. камбінаванае, б. кантрольнае, б. крэпуснае, б. куставае, б. магнітастрыкцыйнае, б. механічнае (станочнае), б. наземнае, б. накіраванае, б. на скляпенні, б. падсолевае, б. пад ціскам, б. пнеўмаўдарнае, б. пошукавае, б. пошукава-разведвальнае, б. разведвальнае, б. ручное, б. рэактыўна-турбіннае, б. рэагнасціравальнае, б. свідравіны (праходка або праводка свідравіны), б. структурна-пошукавае, б. сухое, б. турбіннае, б. ударнае, б. ударна-вярчальнае, б. ударна-канатнае, б. ударна-штангавае, б. ультрагукавае, б. хуткаснае, б. цвёрда-сплаўнае, б. чыстае, б. шарошачнае, б. шлангакабельнае, б. шнэкавае, б. шротавае, б. шротаструменнае, б. штангавае, б. эксплуатацыйнае, б. электрабурам, б. электрагідраўлічнае, б. эразійнае*.

Пераважная большасць прыведзеных двухслоўных тэрмінаў словазлучэнняў з апорным назойнікам *бурэнне* ўтворана на аснове азначальнай сувязі паміж галоўным і залежным кампанентамі з мэтай дэталізацыі паняцця «бурэнне». Пры гэтым большая частка такіх словазлучэнняў мае ў якасці залежнага азначальнага кампанента прыметнікі: *бурэнне алмазнае, бурэнне апорнае, бурэнне бяскернавае, бурэнне вібрацыйнае, бурэнне выбухное і г. д.*

Некаторая частка гэтых словазлучэнняў мае ў якасці залежнага азначальнага кампанента складаныя прыметнікі: *бурэнне вібравярчальнае,*

бурэнне вібраўдарнае, бурэнне магнітастрыкцыйнае, бурэнне рэактыўна-турбіннае, бурэнне шлангакабельнае і інш.

Прадуктыўным спосабам дыферэнцыяцыі паняццяў з'яўляецца выкарыстанне пры галоўным кампаненце залежных назоўнікаў. Гэтыя словазлучэнні выражаюць азначальна-акалічнасныя адносіны: *бурэнне без цыркуляцыі, бурэнне пад ціскам.*

Частка двухслоўных тэрміналагічных словазлучэнняў з залежным дыферэнцыявальным назоўнікам выражае інструментальныя адносіны: *бурэнне долатамі, бурэнне шротам, бурэнне электрабурам.*

Тэрмінаванае паняцце можа адрознівацца шляхам указання аб'екта і адпаведна ўтварэння двухслоўных словазлучэнняў з аб'ектнымі адносінамі: *бурэнне свідравін, бурэнне накірунку.*

Яшчэ большая ступень дыферэнцыяцыі паняцця «бурэнне» і адпаведна ўскладненне тэрміналагічнага словазлучэння ўзнікае ў выніку неабходнасці адначасовай характарыстыкі яго з якаснага, інструментальнага, аб'ектнага або акалічнаснага аспекту: *бурэнне карціровачнае перасоўнай буравай устаноўкай, бурэнне марское з сушы нахільна накіраванае, бурэнне на нафту пошукавае.*

Цэнтральнае паняцце нафта- і газаздабычы «бурэнне свідравін» атрымала ў сучаснай беларускай тэрміналогіі развіццё з боку ўдакладнення абодвух яго кампанентаў — «бурэнне» і «свідравіна», што знайшло выражэнне ў развіцці не толькі галоўнага (гл. прыведзеныя вышэй прыклады), а і залежнага кампанента: *бурэнне ацэначных свідравін, бурэнне дапаможных свідравін, бурэнне націскальных свідравін, бурэнне перадавых свідравін, бурэнне ўшчыльняльных свідравін, бурэнне эксплуатацыйных свідравін.*

Пры больш дыферэнцыраваным азначэнні паняцця «свідравіна» ўзнікае неабходнасць чатырохслоўных словазлучэнняў з ускладненым залежным назоўнікам: *бурэнне свідравін вялікага дыяметра, бурэнне свідравіны з падземнай выпрацоўкі.*

Яшчэ большае ўскладненне тэрміналагічных словазлучэнняў узнікае пры адначасовым ускладненні галоўнага і залежнага кампанентаў: *бурэнне эксплуатацыйных свідравін апярэджальнае, бурэнне перадавых свідравін з прамыўкай.*

Шматслоўныя тэрміналагічныя словазлучэнні, якія набліжаюцца па аб'ёму да дэфініцый тэрмінаў, узнікаюць у выніку шырокай дэталізацыі паняццяў «бурэнне» і «свідравіна»: *бурэнне ўшчыльняльных свідравін з прамыўкай гліністым растварам з дабаўкамі, бурэнне эксплуатацыйных свідравін з прадуючай забой увільготненым павеетрам, бурэнне свідравін вялікага дыяметра з адборам керна пародаразбуральным інструментам, бурэнне эксплуатацыйных свідравін з мясцовай цыркуляцыйнай прамывачнай вадкасці, бурэнне перадавых свідравін перасоўнай буравой устаноўкай.*

У залежності ад характару пашырэння тэрміналагічных словазлучэнняў можна вылучыць некаторыя шляхі іх кандэнсацыі. Адзін з такіх шляхоў — сэнсавая кандэнсацыя з апорай на семантычна дамінуючыя кампаненты: *бурэнне алмазнымі каронкамі — алмазнае бурэнне, бурэнне дапаможных свідравін — дапаможнае бурэнне* (па такой тэрмінаўтваральнай мадэлі патэнцыяльна магчыма ўтварэнне двухслоўных словазлучэнняў шляхам элімінацыі слова *свідравіна*: *бурэнне ацэначных свідравін — ацэначнае бурэнне, бурэнне контурных свідравін — контурнае бурэнне, бурэнне націскальных свідравін — націскальнае бурэнне, бурэнне перадавых свідравін — перадавое бурэнне, бурэнне ўшчыльняльных свідравін — ушчыльняльнае бурэнне, бурэнне эксплуатацыйных свідравін — эксплуатацыйнае бурэнне і інш.), бурэнне пад шахтны накірунак — бурэнне накірунку, бурэнне цвёрдасплаўнымі каронкамі — цвёрдасплаўнае бурэнне.*

Пэўная ступень кандэнсацыі тэрміналагічных словазлучэнняў можа быць дасягнута шляхам больш шырокага ўжывання прыставачных утварэнняў замест назоўнікаў з прыназоўнікамі: *бурэнне без цыркуляцыі — безцыркуляцыйнае бурэнне.*

Шляхам апоры на семантычна дамінуючыя кампаненты можна ўтвараць семантычна кандэнсаваныя словазлучэнні на аснове чатырохслоўных словазлучэнняў: *бурэнне свідравін вялікага (малого) дыяметра — бурэнне вялікага (малого) дыяметра — вялікае (малое) бурэнне, бурэнне свідравіны з падземнай выпрацоўкі — бурэнне з падземнай выпрацоўкі — падземнае бурэнне.*

Пэралічаныя вышэй кандэнсаваныя словазлучэнні, утвораныя па названых мадэлях, захоўваюць дастатковую матываванасць і практычна могуць рэкамендавацца і кадыфікавацца з мэтай кароткасці тэрміналагічных намінацый без дадатковых каментарыяў, тлумачэнняў і ўзгадненняў.

Рад складаных тэрміналагічных словазлучэнняў можа быць кандэнсаваны з некаторай стратай матываванасці: *бурэнне свідравін з разгрузкай снарада — разгрузачнае бурэнне, бурэнне свідравін з нагрузкай снарада — нагрузачнае бурэнне, бурэнне карціроўнае перасоўнай буравой устаноўкай — бурэнне карціроўнае перасоўнае, бурэнне самаходнай буравой устаноўкай — бурэнне самаходнае.*

Адным з прадуктыўных шляхоў кандэнсацыі тэрміналагічных словазлучэнняў з'яўляецца ўжыванне складаных слоў замест двухслоўнага дэтэрмінавальнага кампанента і адначасовай элімінацыі асобных слоў (з апорай на семантычна дамінуючыя кампаненты): *бурэнне з мясцовай цыркуляцыйнай прамывачнай вадкасці — мясцова-цыркуляцыйнае бурэнне, бурэнне з мясцовай прамыўкай — мясцова-прамыўнае бурэнне, бурэнне з безупыннай прамыўкай — безупынна-прамыўнае бурэнне, бурэнне са зваротнай прамыўкай — зваротна-прамыўнае бурэнне, бурэнне з прымяненнем калоны ўцяжараных бурільных труб — калона-ўцяжаранае бурэнне, бурэнне з прадзіманнем забою газам — газапрадзімальнае бурэнне;*

бурэнне з прадзіманнем забою ўвільготненым наветрам — увільготнена-наветранае прадзімальнае бурэнне, бурэнне з прамыўкай гліністым раствором — глініста-прамыўное бурэнне, бурэнне з прамыўкай гліністым раствором з дабаўкамі для ўмацавання сценак свідравіны — глініста-прамыўное ўмацавальнае бурэнне.

Пэўная частка шматслоўных тэрмінаў можа быць кандэнсавана шляхам іншай інтэрпрэтацыі: бурэнне суцэльным забоем — бяскернавае бурэнне, бурэнне з адборам керна — калонкавае бурэнне.

Адным са спосабаў ажыццяўлення прынцыпу кароткасці тэрмінаў з'яўляецца выкарыстанне прозвішчых намінацый замест матываваных: бомба для вызначэння пругкасці пароў у нафтапрадуктах — бомба Рэда.

Пры ўтварэнні складаных прыметнікаў у якасці дэтэрмінавальнага кампанента тэрміналагічных словазлучэнняў узнікаюць пытанні аб межах і ўмовах выкарыстання такіх складаных утварэнняў. Аналіз фактычнага матэрыялу і патрабаванне лагічнасці тэрмінаў сведчаць, што такія ўтварэнні магчымы толькі ў тых выпадках, калі састаўныя часткі складанага прыметніка характарызуюць паняцце з аднаго боку. Няправільнымі з'яўляюцца, напрыклад, тэрміналагічныя словазлучэнні, у якіх адна частка дэтэрмінавальнага складанага прыметніка характарызуе паняцце з якаснага боку, а другая — з боку інструмента выканання дзеяння: *калонкавае бурэнне свідравін вялікага дыяметра — калонкава-вялікае бурэнне*; адна частка характарызуе паняцце з якаснага боку, другая — з боку спосабу дзеяння: *бурэнне ўдарнае хуткаснае — бурэнне ўдарна-хуткаснае*, параўн.: *бурэнне вібраўдарнае, бурэнне вібравярчальнае, бурэнне гідраманітарнае, бурэнне гідраўдарнае, бурэнне пнеўмаўдарнае, бурэнне рэактыўна-турбіннае, бурэнне ўдарна-вярчальнае, бурэнне ўдарна-канатнае, бурэнне ўдарна-штангавае.*

З прычыны немагчымасці ўтварэння складаных прыметнікаў, састаўныя часткі якіх характарызуюць паняцце з розных аспектаў, не могуць быць кандэнсаваны наступныя трохслоўныя тэрміналагічныя словазлучэнні з двума дэтэрмінавальнымі прыметнікамі: бурэнне пошукавае калонкавае, бурэнне ультрагукавае хуткаснае, бурэнне шнэкавае глыбокае, бурэнне эксплуатацыйнае штангавае, бурэнне электрабурам апярэджвальнае, бурэнне эразійнае пошукавае і інш.

Кантрольныя пытанні

1. Чым абумоўлена агульная граматычная характарыстыка тэрміналогіі?
2. У чым заключаецца спецыфіка паняццяў абазначаных тэрмінамі?
3. Што адносяць да ліку традыцыйных структурных тыпаў тэрміналагічных назваў?

Лекцыя 12. Семантычная характарыстыка сучаснай беларускай тэрміналогіі

Асноўныя паняцці, уключаныя ў сістэму трэнінг-тэсціравання:

семантычныя працэсы ў сучаснай тэрміналагічнай лексіцы; аспекты характарыстыкі семантычных працэсаў у тэрміналогіі; тэрміны для абазначэння слоўнікаў; моўная адзінка; тэрміналагічныя варыянты ў сучаснай беларускай тэрміналогіі; тыпы амонімаў, сінонімаў, мнагазначных тэрмінаў; сінанімія; шматзначнасць; аманімія ў тэрміналогіі; функцыянальнае прызначэнне тэрмінаў; развіццё тэрмінаў і тэрміналагічных сістэм; упарадкаванне тэрміналогіі.

Характарызуючы семантычныя працэсы ў сучаснай тэрміналагічнай лексіцы, у першую чаргу неабходна асобна вылучаць сам факт наяўнасці сінаніміі, мнагазначнасці, аманіміі ў тэрміналогіі і аналіз гэтых працэсаў з боку знакавай сутнасці, развіцця і функцыянавання тэрмінаў як спецыфічных моўных знакаў.

Сучаснаму стану беларускай навуковай тэрміналогіі ўласціва высокая ступень сінаніміі і мнагазначнасці. У гэтым сэнсе можна пагадзіцца з думкай Р. Г. Піятроўскага, што тэрміны, нягледзячы на сваю семантычную акрэсленасць, маюць тыя ж асаблівасці, што і астатнія пласты лексікі. Яны могуць мець некалькі значэнняў, могуць уключаць у сэнсавую структуру навуковую ацэнчанасць і своеасаблівую стылістычную выразнасць і, нарэшце, сярод тэрмінаў магчымы семантычныя дублеты (Пиотровский, 1952, 161, 27—42).

Характарыстыка семантычных працэсаў сінаніміі, мнагазначнасці, аманіміі з боку развіцця і функцыянавання тэрмінаў у працах айчынных і замежных даследчыкаў змяшчае рознабаковую і даволі часта супярэчлівую ацэнку.

Можна вылучыць тры аспекты, якія ахопліваюць асноўную праблематыку, звязаную з характарыстыкай даных семантычных працэсаў у тэрміналогіі. Гэта даследаванне працэсаў сінаніміі, аманіміі, мнагазначнасці ў адносінах да: 1) **сутнасці і функцыянальнага прызначэння тэрмінаў**; 2) **развіцця асобных тэрмінаў і пэўных тэрміналагічных сістэм**; 3) **упарадкавання тэрміналогіі**. Пры гэтым неабходна адзначыць, што часта дыскусіі адносна агульнай станоўчай або (часцей) адмоўнай ацэнкі сінаніміі, мнагазначнасці, аманіміі ў тэрміналогіі абумоўлены тым, што аўтары пэўных канцэпцый ацэньваюць гэтыя з'явы з розных пунктаў погляду, адпаведна вылучаным вышэй тром аспектам іх характарыстыкі.

Так, у адносінах да сутнасці і функцыянальнага прызначэння тэрмінаў цалкам правамерным з'яўляецца сцвярджэнне многіх аўтараў аб тым, што калі лексіцы агульналітаратурнай мовы характэрны адна- і мнагазначныя суадносіны знака і абазначаемага, што і знаходзіць выражэнне ў сінаніміі, мнагазначнасці, аманіміі, то тэрміналогіі ўласцівы такія адносіны, пры якіх аднаму знаку адпавядае адно азначаемае. Тэрмінам у адрозненне ад агульнаўжывальных слоў не характэрна ўласнае знакавае развіццё ў працэсе ўжывання, паколькі функцыянальным прызначэннем тэрміналагічных знакавых сістэм з'яўляецца моўнае выражэнне сістэмы прадметна-лагічных адносін паміж паняццямі пэўнай галіны ведаў. Таму адпаведнасць знака і абазначаемага ў тэрміналагічнай сістэме павінна быць адназначнай (Толикина, 54—57).

Акрамя таго, згодна з агульнай заканамернасцю знакавых сістэм, якія дзейнічаюць у натуральных мовах, у межах аднаго семантычнага поля знак не паўтараецца, у процілеглым выпадку ён страчвае адну з галоўных сваіх функцый — першасную функцыю адрознення. Таму ў тэрміналагічнай сістэме ў адпаведнасці з гэтай агульнай семантычнай заканамернасцю прынцыпова выключаюцца адносіны аманіміі і полісеміі (Толикина, 57). У аспекце ж развіцця асобных тэрмінаў і тэрміналагічных сістэм семантычныя працэсы сінаніміі, мнагазначнасці, аманіміі з'яўляюцца аб'ектыўным момантам, неабходным элементам развіцця. Практычна гэта пацвярджаецца ў праведзеным В. П. Даниленка размежаванні дзвюх сфер аналізу тэрміналогіі: сферы фіксацыі (лексікаграфічныя жанры: спецыяльныя слоўнікі, зборнікі рэкамендаваных тэрмінаў, тэрміналагічныя дзяржаўныя стандарты) і сферы функцыянавання (спецыяльная літаратура: артыкулы, манаграфіі, часткова творы навукова-папулярнага характару) (Даниленко, 15). Калі ў сферы фіксацыі, якая адлюстроўвае найбольш устойлівыя, абгрунтаваныя тэрміны і азначэнні, сінонімы, мнагазначныя словы, амонімы — з'явы адносна рэдкія, то ў сферы функцыянавання, якая адлюстроўвае рэальнае развіццё тэрмінаў, гэтыя з'явы ўспрымаюцца як аб'ектыўна абумоўленыя.

У адносінах да сферы функцыяніравання даследчыкі слухна заўважаюць, што патрабаванне адназначнасці тэрмінаў па-за кантэкстам зусім не абавязковае, галоўнае — забяспечыць узаемаразуменне спецыялістаў адной галіны ведаў (Кулебакин, Климовицкий, 1967, 3).

З мэтай больш дыферэнцыяванага аналізу семантычных працэсаў у аспекце развіцця асобных тэрмінаў і тэрміналагічных сістэм мэтазгодна адрозніваць сінанімію, мнагазначнасць, аманімію, абумоўленыя ўдасканаленнем і развіццём моўнага афармлення тэрмінаў і ўдакладненнем унутранага зместу адпаведных паняццяў. Так, для намінацыі слоўнікаў у розныя гістарычныя перыяды выкарыстоўваліся тэрміны **глосы**, **гласарыі**, **азбукоўнікі**, **вакабуляры**, **лексіконы**. Зараз гэтыя тэрміны

выкарыстоўваюцца ў беларускім мовазнаўстве як назвы слоўнікаў пэўнай гістарычнай эпохі. Аднак некаторыя з іх атрымалі развіццё ў сучаснай тэрміналогіі: тэрмін **вакабулярый** сустракаецца як назва слоўнікаў-дадаткаў да хрэстаматыі ці асобных частак падручнікаў, а **лексікон** — для абазначэння запasu слоў, выразаў якога-небудзь чалавека ці галіны ведаў (Гуліцкі, 1985, 19). Яшчэ адным прыкладам сінаніміі, якая ўзнікла ў выніку развіцця моўнага афармлення тэрмінаў, з'яўляюцца ў лінгвістычнай тэрміналогіі тэрміны **загалоўчанае слова, рэстраванае слова, чорнае слова, загалоўчная адзінка**, якія служаць для абазначэння моўнай адзінкі, што адкрывае слоўнікавы артыкул. У сучаснай беларусістыцы найбольш трывала замацаваўся тэрмін **загалоўчанае слова**. Аднак у сувязі з выданнем марфемных, граматычных, словаўтваральных, адваротных слоўнікаў, слоўнікаў спалучальнасці, слоўнікаў фразеалагізмаў, слоўнікаў скарачэнняў, слоўнікаў асацыятыўных норм гэты тэрмін стаў недакладным. А. М. Цывін у сувязі з гэтым прапанаваў тэрмін **загалоўчны слоўнікавы блок** (Цывін, 1978, 1, 101). Адзначаны даследчыкамі факт, што за час, які прайшоў з моманту апублікавання артыкула А. М. Цывіна, гэты тэрмін не атрымаў пашырэння ў лексікаграфічных працах (Гуліцкі, 21), можна растлумачыць недастатковай матываванасцю кампанента тэрміна **блок**, у той час як для ўсіх прыведзеных вышэй тэрмінаў лексікаграфіі характэрна матываванасць. Такім чынам, з боку моўнага афармлення прапанаваны тэрмін не з'яўляецца аптымальным, аднак неабходнасць удакладнення існуючага тэрміна ў сувязі з развіццём самога паняцця відавочная. Практыка выкарыстання ў навуковых артыкулах і манаграфіях паказвае актывізацыю тэрміна **загалоўчная адзінка**, што з'яўляецца апраўданым, паколькі ў лінгвістыцы шырока ўжываецца тэрмін **моўная адзінка** для абазначэння структурных элементаў мовы розных узроўняў.

Адзначанае вышэй патрабаванне да моўнага афармлення тэрміна, якое можна назваць матываванасцю, не з'яўляецца абсалютным, аднак паколькі тэрмінам мікрасістэмы «слоўнікавы артыкул» традыцыйна ўласціва гэта якасць, то яно стала рашаючым у працэсе практычнага замацавання тэрміна.

Пад матываванасцю мы разумеем у гэтым выпадку не агульнатэарэтычную праблему матываванасці — нематываванасці моўнага знака, прызнаючы, што ёсць матываваныя і нематываваныя намінацыі, а такое праяўленне гэтай з'явы ў тэрміналогіі, пры якім «даны змест паддаецца больш ці менш непасрэднаму суаднясенню з адпаведным выражэннем» (Ахманова, 1966, 244).

З удаканаленнем моўнага афармлення і матываванасці тэрмінаў звязана сінанімія і варыянтнасць беларускіх тэрмінаў розных галін ведаў. Так з'явіліся варыянты *тлушчавая кіслата, тлушчамалочнасць і тлустая кіслата, тлустамалочнасць; полымны фатометр, агністы фатометр, палымяны фатометр; сівец тырчасты і сівец стаячы; унутрычэраўнае*

развіццё і ўнутрывантробнае развіццё; збожжавы палетак і зерневы палетак; даўгавоўная парода (авечак) і даўгашэрсная парода (авечак). На падставе большай матываванасці і дакладнасці перадачы зместу ў якасці нарматыўных слухна рэкамендуюцца першыя кампаненты пералічаных вышэй пар і радоў тэрмінаў (Люшцік, 31—32). Даволі часта ўдакладненне моўнага афармлення тэрміна цесна звязана з удакладненнем яго месца ў тэрміналагічнай сістэме, г. зн. з удакладненнем зместу паняцця. Так, з дзвюх тэрміналагічных намінацый **складовы націск і слоўны націск** у беларускай лінгвістыцы слухна аддаецца перавага другой у сувязі з наяўнасцю мікрасістэмы **слоўны націск, лагічны націск, фразавы націск**.

Сінанімія, мнагазначнасць, аманімія, выкліканыя зменамі ў моўным афармленні тэрмінаў, як ужо адзначалася ў першай частцы, былі асабліва характэрны для пачатковага этапа фарміравання беларускай тэрміналогіі, калі адбываўся адбор лепшых сродкаў і існавалі многія варыянты.

У сучаснай тэрміналогіі таксама сустракаюцца выпадкі лексічнай варыянтнасці, калі адначасова ўжываюцца беларускія тэрміны або кампаненты тэрмінаў і запазычанні: *неазначальная форма — інфінітыў; родны склон — генітыў; змешванне сігналаў — гетэрадзініраванне сігналаў; аптычнае змяшанне — аптычнае гетэрадзініраванне, укараненне — імплантацыя (нейтронаў), уваходны стан — ін-стан і інш.*, а таксама варыянты, якія ўзніклі на аснове выкарыстання тэрмінаў, утвораных рознымі спосабамі тэрмінаўтварэння: прамога запазычвання, калькавання, стварэння нацыянальнага эквівалента і г. д.

У адрозненне ад слоў агульналітаратурнай мовы тэрміны з розным моўным афармленнем і аднолькавай семантыкай не маюць стылявых і сэнсавых адрозненняў, што дае падставу большасці даследчыкаў адносіць іх да ліку варыянтаў, або дублетаў.

Шматлікія тэрміналагічныя варыянты ў сучаснай беларускай тэрміналогіі ўтвараюцца ў выніку адначасовага выкарыстання больш разгорнутых і кароткіх намінацый. Пры гэтым наглядаецца тэндэнцыя да замацавання кароткіх тэрмінаў: *мезазойская эра — мезазой, палеазойская эра — палеазой, юрскі перыяд — юра, трыясовы перыяд — трыяс, мезазойскі свет — мезасвет; фотапластычны эфект — фотаэфект, фізічная адсарбцыя — фізіясарбцыя, п'езадвайное праменепраламленне — п'езадвупраламленне, фотаэлектрычны эліпсаметр — фотаэліпсаметр, фотаадчувальная кераміка — фотакераміка, фотахімічная актыўнасць — фотаактыўнасць і інш.*

Часам тэндэнцыя да кароткасці тэрміна рэалізуецца некалькімі спосабамі, што знаходзіць выражэнне ў з'яўленні некалькіх варыянтаў кароткіх тэрмінаў: *фотаэлектрарухальная сіла — фотаэрс, фотанапружанне*. Першы кароткі варыянт у прыведзеным прыкладзе ўтвораны шляхам выкарыстання абрэвіяцыі, другі — шляхам падбору больш сціслага лексічнага матэрыялу.

Значнай варыянтнасцю адрозніваюцца сучасныя тэрміны, створаныя па прынцыпу матываванасці. Даволі часта гэта абумоўлена выкарыстаннем сінанімічных слоў для дасягнення такой матываванасці (*фотаадшчапленне* — *фотаадрыў* (часціцы), *расшчапленне* — *размацаванне* (дыслакацый, віхраў і г. д.)) або слоў у прамым і пераносным значэнні (*астаткавыя напружанні* — «*замарожаныя*» *напружанні*). Гэтыя словы, як відаць з прыкладаў, могуць выкарыстоўвацца як кампаненты складаных або састаўных тэрмінаў. Некаторыя варыянты матывацыі тэрмінаў утвараюцца шляхам выкарыстання антанімічных слоў: *эластааптычны* — *пругкааптычны*, *эластадынаміка* — *пругкадынаміка*, *эластагідрадынаміка* — *пругкагідрадынаміка*, *эластастатыка* — *пругкастатыка*. Часта варыянты матываваных тэрмінаў узнікаюць на аснове намінацыі розных аспектаў тэрмінаванага паняцця: *імпульсная лампа* — *лампа-ўспышка* і інш.

Некаторыя тэрміналагічныя варыянтныя пары складаюцца з матываванага і нематываванага тэрміна (*напрамак завёртвання* — *знак спіральнасці*) або рознай ступені ці аспекту матываванасці (*гібрыдны гетэрапераход* — *аморфнакрышталічны гетэрапераход* (у паўправадніку), *нейтральны ток* — *ток нейтральных часціц*, *начное бачанне* — *бачанне ў цемры*).

Асноўнае адрозненне працэсаў сінаніміі, мнагазначнасці, аманіміі, абумоўленых зменамі ў моўным афармленні тэрмінаў, ад гэтых працэсаў у агульнаўжывальнай лексіцы заключаецца ў тым, што яны працякаюць у межах, «якія не парушаюць семантычнай пэўнасці тэрміна» (Даниленко, 65). Гэта адрозненне, на наш погляд, характарызуе вынікі названых працэсаў у сэнсе іх уздзеяння на семантыку тэрмінаў. Калі ж звярнуцца да параўнання самой сутнасці і функцыянальнага прызначэння гэтых працэсаў у агульнаўжывальнай лексіцы і тэрміналогіі, то трэба адзначыць у першую чаргу тое, што працэсы аманіміі, сінаніміі, мнагазначнасці ў навуковым тэксце маюць прынцыпова іншыя функцыянальныя характарыстыкі ў параўнанні з іншымі стылямі мовы. Так, у мастацкім стылі яны маюць пэўнае функцыянальнае прызначэнне як фігуры маўлення, мастацкія сродкі. У навуковым жа стылі гэтыя лексіка-семантычныя з'явы не выконваюць такой ролі, паколькі не з'яўляюцца неабходнай прыналежнасцю гэтага стылю мовы і падпарадкоўваюцца асноўнай функцыі навуковага тэксту.

У аспекце функцыянальнай характарыстыкі аманіміі, сінаніміі, мнагазначнасці можна вылучыць два тыпы амонімаў, сінонімаў, мнагазначных тэрмінаў. Да першага тыпу адносяцца тыя, якія ўзніклі на аснове адпаведных працэсаў у агульнаўжывальнай лексіцы ў выніку тэрміналагізацыі гэтай лексікі. Яны змяшчаюць у сабе пэўныя рэшткавыя характарыстыкі сінаніміі, аманіміі агульналітаратурнай мовы, паколькі звязаны з такімі працэсамі ў свядомасці носьбітаў мовы, хоць некаторыя даследчыкі слухна адзначаюць (у прыватнасці, адносна тэрміналагічнай аманіміі): «Трапляючы ў навуковае апаўяданне аманімічная атракцыя

праходзіць функцыянальнае пераўтварэнне: фігура маўлення падпарадкоўваецца функцыі паведамлення, хоць і нясе ў сабе пэўны зарад эмацыянальнасці і выяўленчасці» (Назарова, 1986, 1, 60).

Да другога тыпу адносяцца тыя сінонімы, амонімы, мнагазначныя і антанімічныя тэрміны, якія ўзніклі на аснове іншых сродкаў стварэння тэрмінаў (не шляхам тэрміналагізацыі адпаведных слоў і значэнняў слоў агульналітаратурнай мовы). Сінонімы, амонімы, мнагазначныя тэрміны другога тыпу зусім не звязаны ў свядомасці носьбітаў мовы з эмацыянальнасцю і выяўленчасцю, характэрнымі для адпаведных лексіка-семантычных працэсаў агульналітаратурнай мовы, і цалкам падпарадкаваны асноўнай функцыі навуковага стылю — функцыі захавання і перадачы навуковай інфармацыі.

Значная частка сінонімаў, мнагазначных тэрмінаў, амонімаў узнікае ў тэрміналогіі ў працэсе другога аспекту развіцця тэрміналогіі — удакладнення зместу пэўных тэрмінаў у выніку развіцця пэўных галін ведаў. Семантычныя працэсы, звязаныя з гэтым аспектам, звычайна характарызуюцца як спецыфічныя семантычныя працэсы ў тэрміналогіі ў параўнанні з агульнаўжывальнай лексікай. Гэта ў першую чаргу характэрная для навуковых тэрмінаў спецыфічная мнагазначнасць, якая выражаецца ў зменах дэфініцыі тэрміна пры пастаянстве самой тэрміналагічнай намінацыі. У гэтай сувязі даследчыкі адзначаюць: «...неабходна ўлічваць вядомае палажэнне дыялектыкі аб рухомым, цякучым, зменлівым характары з'яў рэчаіснасці. Гэта азначае, што і сістэма навуковых паняццяў любой спецыяльнай навукі не з'яўляецца нерухомай і пастаяннай, а па меры далейшага развіцця гэтай навукі павінна змяняцца і пераглядацца» (Сифоров, 1974, 7, 105—106).

Яскравай ілюстрацыяй развіцця зместу тэрмінаў з'яўляюцца некаторыя лінгвістычныя тэрміны. Так, у сучаснай лінгвістыцы актыўна распрацоўваецца напрамак, звязаны з больш шырокім разуменнем паняцця «граматычная катэгорыя». Пры гэтым даследчыкі кіруюцца вельмі слушнай думкай, што для поўнага даследавання граматычных катэгорый неабходна выяўляць і ўлічваць не толькі марфалагічныя формы, але і ўсе моўныя сродкі іх выражэння, якія звязаны з канструктыўнымі асаблівасцямі словазлучэння і сказа, паколькі «няма ніводнай мовы, фармальны лад якой не будаваўся б на камбінаваным выкарыстанні розных прыёмаў граматычнага афармлення» (Кацнельсон, 1948, 2, 118). Пры даследаванні марфалагічных (флектыўных) граматычных катэгорый, напрыклад роду, ліку, склону, такі падыход дазваляе зрабіць аналіз гэтых катэгорый як на марфалагічным, так і на сінтаксічным і лексіка-граматычным узроўнях. Да вывучэння ж дыстрыбуцыйна-трансфармацыйных, так званых скрытаграматычных катэгорый, падобны падыход наогул адзіна магчымы, паколькі апісанне з'яў, якія адносяцца да сферы граматыкалізаваанай семантыкі, «немагчыма без

апоры на фармальныя сродкі, без прыцягнення да аналізу значна больш шырокага кола тыпаў граматычных спосабаў, чым тыя, што звычайна разглядаюцца ў граматычных апісаннях» (Міхневіч, 1976, 7). Мэта такога даследавання заключаецца ў тым, каб выявіць сродкі і комплексы сродкаў у беларускай мове, напрыклад, для выражэння станавых значэнняў сумеснасці і ўзаемнасці, выявіць, такім чынам, аналітычныя спосабы выражэння катэгорыі стану ў беларускай мове.

Пры такім падыходзе выкарыстоўваецца прынцып «ад значэння да формы». Гэты падыход найбольш прыдатны пры вылучэнні пэўных значэнняў і ўзвядзенні іх у аб'ект лінгвістычнага аналізу, паколькі форма ў даным выпадку вельмі разнародная, што няцяжка заўважыць нават пры знешнім супастаўленні моўных фактаў. Так, у канструкцыі *Бацька сынам абнялі адзін аднаго* станавае значэнне ўзаемнасці дзеяння звязана: 1) з марфалагізаваным спалучэннем *адзін аднаго*, якое выступае тут у функцыі афікса *-ца(-ся)* (*абнялі адзін аднаго — абняліся*); 2) з семантыка-сінтаксічнымі асаблівасцямі дзеяслова *абнімаць*, што абумоўліваюць яго ўжывальнасць са спалучэннем *адзін аднаго*, а таксама ўжывальнасць з афіксам *-ца(-ся)*; 3) з наяўнасцю сродкаў выражэння двух выканаўцаў дзеяння (спалучэння назоўнікаў назоўнага і творнага склонаў, якія звязаны прыназоўнікам *з*) і з множным лікам дзеяслова; 4) з адушаўлёнасцю ўдзельнікаў дзеяння.

Кантрольныя пытанні

1. Які сучасны стан беларускай навуковай тэрміналогіі?
2. Якія тры аспекты ахопліваюць характарыстыку сеантычных працэсаў у тэрміналогіі?
3. Якім чынам узнікае значная частка сінонімаў, шматзначных тэрмінаў, амонімаў ў тэрміналогіі?

Лекцыя 13. Задачы ўпарадкавання сучаснай беларускай тэрміналогіі

Акіэнтаваць увагу на паняццях:

патрабаванні да тэрміналогіі, актуальная задача упарадкавання беларускай тэрміналогіі, тэрмін матывацыя, цэнтральная метадалагічная праблема, сістэматызацыя і ўдакладненні спецыяльных паняццяў і адпаведных тэрмінаў (спецыяльна-навуковае, змястоўнае ўпарадкаванне) і сістэматызацыя моўнага афармлення тэрмінаў; агульныя прынцыпы ўпарадкавання тэрміналогіі; спецыфічныя аспекты і задачы ўпарадкавання беларускай тэрміналогіі; тры асноўныя фактары стварэння новых тэрмінаў (тэрмінатворчасці); веданне асноўных заканамернасцей словаўтварэння і развіцця лексікі нацыянальнай мовы; улік ступені адпаведнасці пэўнага тэрміна зместу адпаведнага паняцця; улік моўнай практыкі; паняцце аптымальнай тэрмінасістэмы; праектыўная дзейнасць у тэрміналогіі.

У сучасных умовах бурнага развіцця ўсіх галін навукі пытанні ўпарадкавання тэрміналогіі набываюць асаблівую актуальнасць. Паняцце «ўпарадкаванне» мы ўжываем тут у трактоўцы Д. С. Лотэ, які падкрэсліваў прынцыповую розніцу паміж слоўнікавай работай і работай па ўпарадкаванню тэрміналогіі. Вынікам работы па ўпарадкаванню павінна быць ацэнка адпаведнасці тэрміна паняццю, тым патрабаванням, якім павінен задавальняць тэрмін як член пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, і стварэнне новых лагічна абгрунтаваных тэрмінаў. Упарадкаванне навуковай тэрміналогіі ўключае два асноўныя аспекты: сістэматызацыю і ўдакладненне навуковых паняццяў і адпаведных тэрмінаў канкрэтных галін навукі (спецыяльна-навуковае, змястоўнае ўпарадкаванне) і сістэматызацыю моўнага афармлення навуковых тэрмінаў (лінгвістычнае ўпарадкаванне). Гэтыя аспекты нельга лічыць абсалютна незалежнымі. Яны звязаны паміж сабой на аснове той агульнай сувязі, якая існуе паміж мысленнем і мовай, паняццем і словам. Так, лінгвістычнае ўпарадкаванне тэрмінаў абшыванне — абшыўка, азатаванне — азаціроўка, насяканне — насечка, плакіраванне — плакіроўка, плаўленне — плаўка, разбіванне — разбіўка і іншых звязана са зместам адпаведных паняццяў: тэрміны з суфіксамі *-анн-*, *-енн-* служаць для абазначэння працэсаў, дзеянняў, а з *-к-* — для абазначэння прадметаў, атрыманых у выніку адпаведных працэсаў, дзеянняў, або інструментаў, прылад, з дапамогай якіх утвараюцца гэтыя працэсы, дзеянні.

Актуальнасць лінгвістычнага ўнармавання тэрміналогіі абумоўлена ўзрастаннем яе ўдзельнай вагі ў складзе беларускай літаратурнай мовы і

вялікай важнасцю пытанняў культуры беларускай мовы, у тым ліку і культуры навуковага тэксту ў сучаснай беларусістыцы.

Па-першае, моўнае афармленне навуковых тэрмінаў, якія шырокім патокам уваходзяць у агульналітаратурную мову, адбіваецца на чысціні беларускага маўлення, Па-другое, прадуктыўнасць некаторых мадэляў утварэння тэрмінаў аказвае ўплыў на словаўтваральныя мадэлі ў агульналітаратурнай мове. У якасці прыкладаў апошняга можна прывесці шматлікія ўтварэнні з суфіксам *-асць*, якія шырока выкарыстоўваюцца ў сучасным беларускім словаўтварэнні для абазначэння адцягненых прымет (*ажыццявімасць, магчымасць, мэтазгоднасць, неабходнасць, справядлівасць, устойлівасць, уяўнасць*) пад уздзеяннем вялікай прадуктыўнасці такіх утварэнняў у тэрміналагічнай лексіцы (*адзначанасць, бінарнасць, гемагеннасць, дыскрэтнасць, інварыянтнасць, прадметнасць, спантаннасць*). Шырокая ўжывальнасць у тэрміналагічнай лексіцы ўтварэнняў з суфіксамі *-із-, -ацы-* (*гуманізацыя, вітамінізацыя, інтэлектуалізацыя, структурызацыя, хімізацыя*), *-к-* (*кампаноўка, мотка, перабіўка, плаўка, прадуўка, фармоўка*), некаторая актывізацыя ўтварэнняў з суфіксам *-уч-(-юч-)* таксама аказваюць актывізавальны ўплыў на прадуктыўнасць такіх утварэнняў у агульналітаратурнай мове, перш за ўсё ў кніжным стылі.

Неабходна адзначыць, што, нягледзячы на хуткі рост паняццйна-тэрміналагічнага фонду ў паслякастрычніцкі перыяд і ва ўмовах сучаснай навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, звыш 80 гадоў адносна актыўнага развіцця — гэта параўнальна невялікі адрэзак часу для сістэматызацыі нават такога «мабільнага», у значнай ступені свядома рэгулюемага пласта лексікі, як тэрміналогія. Адрозніваючы сферу фіксацыі (слоўнікі, зборнікі рэкамендаваных тэрмінаў і г. д.) і сферу функцыянавання навуковых тэрмінаў (манаграфіі, артыкулы, тэзісы, рэфераты, даклады, навукова-папулярныя і вучэбныя выданні), адзначым, што ў найбольшай ступені параўнальна кароткі перыяд станаўлення беларускай тэрміналогіі і бурнае развіццё навукі ў эпоху НТР адбіваюцца на моўным афармленні тэрмінаў у сферы функцыянавання, г. зн. у сферы іх практычнага выкарыстання ў розных жанрава-стылістычных тэкстах.

Сучаснае развіццё тэрміналогіі, з аднаго боку, патрабуе такіх якасцей культуры навуковага тэксту, як дакладнасць, сцісласць, адназначнасць, лагічнасць, што абумоўлена адэкватным адлюстраваннем у тэрмінах сістэмы паняццяў адпаведных галін навукі, адпаведнасцю тэрміналогіі ўзроўню развіцця сучасных навук. З другога боку, ва ўмовах актыўнага тэрмінаўтварэння беларускім навуковым тэкстам уласціва высокая ступень сінанімічнасці тэрмінаў: *стойкасць* — *устойлівасць*, *знешні* — *вонкавы* — *знадворны*, *назапашванне* — *намнажэнне* — *накапленне*, *раскладанне* — *разлажэнне* — *распад*, *утрыманне* — *змяшчэнне*, *араматычныя вуглеводароды* — *водарныя вуглеводароды*, *адбіццё* — *адлюстраванне* — *адвображанне* і г. д.

Не менш частыя выпадкі словаўтваральнай варыятыўнасці: *цепланасіцель — цепланосьбіт, выпрамяненне — выпраменьванне, адкладанні — адклады*.

Нярэдка назіраюцца разыходжанні ў фанетычнай і марфалагічнай адаптацыі запазычаных тэрмінаў: *цitraцяя — цытрацяя — цитраванне — цытраванне — тытрацяя — тытраванне, дыацылаты ртуці — дыяцылаты ртуці, дэфарміраванне — дэфармаванне*.

Актуальнай задачай упарадкавання беларускай тэрміналогіі з'яўляецца вывучэнне практыкі ўжывання тэрмінаў у навуковых тэкстах і публікацыя слоўнікаў рэкамендаваных тэрмінаў. Не страчвае сваёй актуальнасці і праблема папаўнення паняццйна-тэрміналагічнага фонду ў адпаведнасці з узроўнем развіцця сучаснай навукі. У многіх галінах навукі праблема папаўнення паняццйна-тэрміналагічнага фонду была вырашана да 50—60-х гадоў. Да гэтага часу склалася і папаўнялася толькі ў сувязі з новымі зменамі ў сістэме паняццяў грамадска-палітычная, літаратуразнаўчая, лінгвістычная, гістарычная, батанічная тэрміналогія.

Менш развітымі і ўпарадкаванымі былі ў той перыяд і ў значнай меры застаюцца зараз тэхнічная, медыцынская, геалагічная і некаторыя іншыя галіновыя тэрміналогіі.

Таму **важнай задачай сучаснай беларускай тэрміналогіі застаецца стварэнне тэрміналагічных слоўнікаў тэхнічных, медыцынскіх, геалагічных і іншых тэрмінаў.** Ёсць таксама неабходнасць у папаўненні слоўнікаў, падрыхтаваных у 50—60-я гады.

Істотнай асаблівасцю практычнай арганізацыі работы ў рэспубліцы па ўпарадкаванню тэрміналогіі з'яўляецца тое, што яна патрабуе актыўнага ўдзелу вучоных-спецыялістаў, паколькі якасць упарадкаванай тэрміналогіі ў значнай ступені вызначаецца паўнатой і сістэмнасцю паняццяў пэўных галін навуковых ведаў.

Пры ўпарадкаванні беларускай навуковай тэрміналогіі неабходна абавязвацца на некаторыя агульныя прынцыпы, выпрацаваныя тэрміналагічнай тэорыяй. У гэтай сувязі нельга не адзначыць, што ў тэрміналогіі складваецца набор зыходных палажэнняў, якія прымаюцца без доказу, г. зн. свая аксіяматыка, што з'яўляецца важнейшай прыметай і ўмовай фарміравання яе (тэрміналогіі) як навукі.

Разам з тым ёсць рад спецыфічных аспектаў і задач у стварэнні метадыкі распрацоўкі і ўпарадкавання тэрміналогіі ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму. Працэс асваення тэрмінаў грэка-лацінскага, англійскага, французскага, нямецкага паходжання часта адбываецца праз пасрэдніцтва рускай мовы, запазычаныя тэрміны прыходзяць у беларускую мову семантычна засвоенымі рускай мовай і ў такім варыянце замацоўваюцца ў беларускай тэрміналагічнай сістэме.

Некаторая спецыфіка задач і метадыкі тэрміналагічнай работы ў Беларусі звязана з рознай ступенню функцыянавання беларускай і рускай

моў у асобных галінах навукі. Калі навуковая літаратура гуманітарнага, біялагічнага, сельскагаспадарчага цыклаў выдаецца ў значнай ступені на беларускай мове, то новая тэрміналогія фізікі, кібернетыкі, матэматыкі, хіміі ствараецца пераважна на рускай мове. У сувязі з гэтым усё больш актуальнай становіцца задача ўпарадкавання рускай тэрміналогіі вядучых галін навукі і тэхнікі ў рэспубліцы. Такая неабходнасць узнікае як з прычыны ўплыву на гэту тэрміналогію ўмоў беларуска-рускага двухмоўя, мясцовых навуковых школ і напрамкаў, так і з прычыны патрэб міжнароднай уніфікацыі навукова-тэхнічнай тэрміналогіі.

Стварэнне новых тэрмінаў як пэўны від лінгвістычнай праектыўнай дзейнасці (тэрмінатворчасць) звязана з улікам трох асноўных фактараў. Гэта — **веданне асноўных заканамернасцей словаўтварэння нацыянальнай мовы, улік ступені адпаведнасці пэўнага тэрміна зместу абазначанага паняцця і ўлік патрабаванняў моўнай палітыкі ў галіне тэрміналогіі.** Першыя два аспекты даволі часта з'яўляюцца аб'ектам спецыяльнага аналізу ў айчыннай і зарубежнай лінгвістыцы. Апошні ж аспект не толькі не атрымаў пакуль належнага асвятлення, але і не быў сфармуляваны як асобная сацыялінгвістычная праблема, хоць у практыцы тэрмінаўтварэння ён нязменна імпліцытна прысутнічае. Спынімся на ім больш падрабязна.

Даволі часта тэрміны атрымліваюць ацэнку з боку носьбітаў мовы, якія не з'яўляюцца спецыялістамі пэўнай галіны ведаў. Адабрэнне або асуджэнне пэўных тэрмінаў выказваецца звычайна ў такіх выпадках адносна знешняга моўнага афармлення новых тэрмінаў з пункту погляду патрэб камунікацыі, культуры мовы.

Новыя навуковыя тэрміны даволі часта атрымліваюць ацэнку і з боку спецыялістаў, якія характарызуюць пэўныя намінацыі адносна іх адпаведнасці мысліцельна-класіфікацыйнай і навукова-пазнавальнай дзейнасці ў пэўнай навукавай, тэхнічнай або прафесіянальнай галіне.

Размежаванне ацэнак новых тэрмінаў носьбітамі мовы і спецыялістамі пэўнай галіны ведаў неабходна, паколькі даволі часта гэтыя ацэнкі не супадаюць.

Улік ацэнкі новых тэрмінаў шырокай грамадскасцю з'яўляецца актуальнай задачай сацыялінгвістыкі з пункту погляду вызначэння моўнай палітыкі пры стварэнні і кадыфікацыі новых тэрмінаў, тэрміналагічных сістэм і падсістэм.

Цікавыя назіранні і вывады адносна адрозненняў у азначэннях тэрмінаў у залежнасці ад таго, дадзены яны спецыялістамі або неспецыялістамі, прыведзены ў даследаванні балгарскага моваведа М. Паповай (Попова, 1986, 2, 164—170). Прыняўшы тлумачальныя слоўнікі балгарскай мовы, прызначаныя для шырокага кола чытачоў, за неспецыяльныя крыніцы, а тэрміналагічныя слоўнікі і энцыклапедыі — за спецыяльныя крыніцы, яна вылучыла 96 груп тэрмінаў з 200 па прымеце

супадзення іх дэнататыўнага значэння і адрознення сігніфікатыўнага значэння ў першых і другіх крыніцах. Такім чынам, выяўляецца факт несупадзення дэфініцый тэрмінаў у спецыяльных і неспецыяльных слоўніках і ставіцца пытанне, ці трэба свядома ў тэрміналагічнай рабоце імкнуцца да розных азначэнняў тэрмінаў у спецыяльных і неспецыяльных выданнях з улікам таго, што тэрмінаўтварэнне не ёсць унутраная справа спецыялістаў, а род сацыяльнай дзейнасці (Попова, 164—170).

Даволі часта на старонках перыядычнага друку шырокай грамадскасцю абмяркоўваюцца пытанні шырокага пранікнення іншамовных слоў у рускую і ў беларускую мовы, у прыватнасці тэрмінаў. У адносінах да запазычанняў у тэрміналогіі справа выглядае значна больш складана ў параўнанні з агульнамовнымі запазычаннямі, што звязана з сусветнай тэндэнцыяй інтэрнацыяналізацыі навуковых даследаванняў. Паказальна, што выказванні спецыялістаў і неспецыялістаў аб запазычванні тэрмінаў таксама даволі часта аказваюцца прама процілеглымі, што ў значнай ступені абумоўлена некаторай «падпарадкаванасцю» першых названаму вышэй працэсу інтэрнацыяналізацыі навукі.

У беларускай тэрміналогіі адносіны да запазычанняў былі даволі выразна сфармуляваны ў 20-я гады XX ст. Навукова-тэрміналагічнай камісіяй і застаюцца ў прынцыпе такімі ж у сучаснай практыцы. У агульным выглядзе іх можна сфармуляваць наступным чынам: калі пэўны іншамовны тэрмін шырока выкарыстоўваецца ў сферы функцыянавання і ў блізкароднасных славянскіх мовах, то няма патрэбы ствараць беларускі адпаведнік.

Аднак у практыцы тэрмінаўтварэння пытанне аб запазычванні заўсёды павінна вырашацца з улікам усіх як унутрымовных, так і экстралінгвістычных фактараў. Як паказвае матэрыял, прычынай выкарыстання спецыялістамі запазычаных тэрмінаў часам бываюць не ўнутрымовныя фактары і не ўмовы развіцця пэўных даследаванняў. Пераважае ўжыванне некаторых запазычаных тэрмінаў у рускай і беларускай мовах часта абумоўлена пэярэтыўнай афарбоўкай адпаведных рускіх і беларускіх слоў, якая хоць і прысутнічае ў запазычаных эквівалентах, аднак менш відавочная. Так, для тэрмінацыі мікракамп'ютэраў, з стварэннем якіх пачалася па ўсеагульнаму прызнанню тэхналагічная рэвалюцыя, часцей за ўсё ў рускай, а пасля і ў беларускан мове выкарыстоўваецца тэрмін англійскай мовы *чип* (рус. *чип*), у перакладзе *блыха*. Рускі тэрмін *блоха* і адпаведны беларускі *блыха* ўжываюцца рэдка, што ў значнай меры абумоўлена семантыкай і стылістычнай афарбоўкай гэтых слоў, якія (семантыка і стылістычная афарбоўка) у адпаведным англійскім тэрміне для носбітаў рускай мовы не такія відавочныя. Так званыя *біялагічныя блохі*, *міні-блохі*, стварэнне якіх зараз абмяркоўваюць вучоныя і якія будуць змяшчаць у адным кубічным сантыметры аб'ём патэнцыяльнай інфармацыі, які можна параўнаць з чалавечым мозгам,

таксама часцей за ўсё абазначаюцца тэрмінамі з англійскім словам *чыл*: *біялагічныя чыпы, міні-чыпы*.

Сярод праблем упарадкавання навуковай тэрміналогіі розных галін навукі асаблівае месца займае дакладнае вызначэнне мяжы паміж зместам блізкіх па значэнню тэрмінаў, аб'ектная і канцэптуальная аднесенасць якіх шмат у чым перакрываюцца, але не супадае ў цэлым. Дыферэнцыяцыя значэння і ўжывання такіх тэрмінаў можа быць выяўлена ў выніку іх супастаўлення. З гэтай мэтай ніжэй супастаўляюцца найбольш важныя тэрміны словаўтварэння і марфемікі.

Вытворнасць — матываванасць, матывацыя. У навуковай і вучэбнай літаратуры распаўсюджана сінанімічнае ўжыванне гэтых тэрмінаў. Аднак існуе слушная думка, што яны павінны ўжывацца дыферэнцыявана, з улікам адрозненняў у іх аб'ектнай і канцэптуальнай аднесенасці. Гэта думка найбольш выразна сфармулявана А. С. Кубраковай у адносінах да рускага словаўтварэння: «З прычыны існавання выпадкаў такога роду, дзе вытворнасць па форме не супадае з вытворнасцю па сэнсу, уяўляецца мэтазгодным строга дыферэнцыяваць два гэтыя віды «вытворнасці»... і размежаваць іх таксама тэрміналагічна. Як вынікае з усяго выкладу, мы пакідаем назву «*вытворнасць*» для агульнай характарыстыкі фармальнай залежнасці паміж аднакарэннымі ўтварэннямі, прымяняючы для абазначэння вытворнасці па сэнсу тэрмін «*матывацыя*» або «*матываванасць*» (Земская, Кубракова, 1978, 6, 17).

Названае адрозненне тэрмінаў **вытворнасць і матываванасць, матывацыя** трывала замацавалася ў беларускай лінгвістычнай літаратуры ў такіх другасных састаўных намінацыях, як віды словаўтваральнай матывацыі, непасрэдныя (апасродкаваныя) матывацыі, тыповыя (нетыповыя) матывацыі, зыходныя (незыходныя) матывацыі, адзінкавыя (неадзінкавыя) матывацыі, метафарычныя матывацыі і інш. Аднак адрозненне гэтых тэрмінаў даўдэка не заўсёды ўлічваецца пры ўтварэнні састаўных тэрмінаў: **утваральная аснова і матывавальная аснова, утваральная база і матывавальная база** і інш.

У сувязі з дастатковай выразнасцю адрознення паміж тэрмінамі **вытворнасць і матываванасць** і трываласцю замацавання гэтых тэрмінаў у лінгвістычнай практыцы ўзнікае неабходнасць іх кадыфікацыі ў слоўніку лінгвістычных тэрмінаў. Тэрмін **матывацыя**, які часта ўжываецца як сінонім да **матываванасць**, таксама мэтазгодна адрозніваць і ўжываць для абазначэння агульнай з'явы сэнсавай залежнасці паміж двума словамі.

Вынікам упарадкавання тэрміналогіі канкрэтных галін ведаў і асобных раздзелаў навук з'яўляецца стварэнне тэрміналагічных сістэм.

Прызнаючы вялікую значнасць практычнай работы па ўпарадкаванню тэрміналогіі як у аспекце сістэматызацыі паняццяў, так і ў плане моўнага афармлення асобных тэрмінаў, нельга, аднак, не адзначыць, што ключавым звязном упарадкавання з'яўляецца вырашэнне шэрагу праблем, звязаных з

агульнай метадалогіяй ажыццяўлення такой дзейнасці. Пад паняццем «метадалогія» мы разумеем сістэму прынцыпаў і спосабаў арганізацыі і пабудовы тэарэтычнай і практычнай дзейнасці (Спиркин, Юдин, Ярошевский, 1983, 365).

Цэнтральнай сярод метадалагічных праблем, якія адносяцца да галіны ўпарадкавання тэрміналогіі, з'яўляецца, на нашу думку, распрацоўка прынцыпаў пабудовы ўпарадкаваных тэрміналогіяў.

Распрацоўка такіх прынцыпаў заснавана на ўяўленні аб аптымальнай тэрміналагічнай сістэме. Стварэнне ж аптымальнай тэрмінасістэмы мае рад прынцыпова адметных уласцівасцей у параўнанні з даследаваннем існуючых, натуральна сфарміраваных тэрміналогіяў. Перш за ўсё гэтыя асаблівасці абумоўлены прыналежнасцю распрацоўкі прынцыпаў стварэння аптымальнай тэрмінасістэмы і даследавання існуючых тэрмінасістэм да прынцыпова розных сфер чалавечай дзейнасці і розных тыпаў навуковых даследаванняў. Распрацоўку аптымальнай тэрміналагічнай сістэмы і сродкаў яе стварэння мы адносім да той сферы дзейнасці, якая характарызуецца ў сучасным навуказнаўстве як практычная. У адрозненне ад пазнавальнай дзейнасці, якая «ў любым яе выглядзе, на любым узроўні накіравана на выяўленне, раскрыццё сутнаскага зместу сістэмы рэальных аб'ектаў, на рэканструяванне сутнаскага адносінаў паміж рэальнымі аб'ектамі» (Лекторский, 1980, 203—204), практычная дзейнасць накіравана на ўяўнае стварэнне новых утварэнняў, якія адпавядаюць пэўным папярэдне сфармуляваным патрабаванням, забяспечваюць рашэнне пэўных задач (Антонюк, 1978, 55—56, 1986, 74). Зразумела, што ў працэсе распрацоўкі прынцыпаў стварэння ўпарадкаваных тэрміналогіяў павінны ўлічвацца заканамернасці існуючых тэрміналогіяў, такія, напрыклад, як выкарыстанне сродкаў нацыянальнай мовы, запазычванне тэрмінаў, дакладнасць у тэрміналагічнай сістэме, паўната і іншыя.

Кантрольныя пытанні

1. Што ўключае ў сябе упарадкаванне тэрміналогіі?
2. Чым абумоўлена актуальнасць лінгвістычнага ўнармавання тэрміналогіі?
3. Калі і кім былі выразна сфармуляваны у беларускай тэрміналогіі адносіны да запазычанняў?
4. Як вырашаецца пытанне аб запазычванні ў практыцы тэрмінаўтварэння?
5. Якіх якасцей культуры навуковага тэксту патрабуе сучаснае развіццё тэрміналогіі?
6. Што з'яўляецца актуальнай задачай упарадкавання беларускай тэрміналогіі?

7. На што неабходна абпірацца пры ўпарадкаванні беларускай навуковай тэрміналогіі?
8. З улікам чаго павінна вырашацца пытанне аб запазычванні у практыцы тэрмінаўтварэння?

Лекцыя 14. Інтэрнацыяналізацыя і міжнародная уніфікацыя сучаснай тэрміналогіі

Акіэнтаваць увагу на паняццях:

міжнароднае супрацоўніцтва; абмен інфармацыяй; міжнароднае ўпарадкаванне тэрміналогіі; інтэрнацыяналізацыя тэрміналогіі; суадносіны інтэрнацыянальнага і нацыянальнага; міжнародная уніфікацыя тэрміналогіі.

У сучасных умовах актыўнага міжнароднага супрацоўніцтва і абмену навукавай інфармацыяй асабліваю актуальнасць набывае не толькі праблема ўпарадкавання тэрміналогіі ў кожнай нацыянальнай мове, а і міжнародная каардынацыя тэрміналагічнай работы. **Неабходнай асновай як унутрымоўнага, так і міжнароднага ўпарадкавання тэрміналогіі з'яўляецца сістэматызацыя і ўнармаванне існуючых тэрмінаў.**

Пэратварэнне практычнага тэрмінаўтварэння ў свядома скіраваны працэс і міжнародная каардынацыя тэрміналагічнай работы садзейнічаюць зносінам і міжнароднаму навуковаму супрацоўніцтву вучоных ва ўмовах масавага ўзнікнення новых тэрмінаў (так званы «тэрміналагічны выбух») у выніку бурнага развіцця навукі і тэхнікі. Дарэчы ўспомніць аб тым, што аб'ём навукова-тэхнічнай інфармацыі з пачатку XX ст. узрос у 8—10 разоў, а асобныя тэрмінасістэмы, у прыватнасці хіміі, налічваюць зараз па некалькі мільёнаў тэрмінаў.

Першаступеннае значэнне для міжнароднага супрацоўніцтва вучоных і абмену навукавай інфармацыяй мае напрамак інтэрнацыяналізацыі ў тэрміналагічнай рабоце і мэтанакіраванае фарміраванне інтэрнацыянальнага банка тэрміналагічнай лексікі.

Традыцыйныя сродкі пераадолення моўнага бар'ера — вывучэнне моў і пераклад (як вядома, аб'ём перакладу ў наш час павялічваецца ў свеце на 15—20% штогод) не могуць цалкам задаволіць сферу міжнароднага навуковага супрацоўніцтва ва ўмовах расшырэння сумеснай і паралельнай распрацоўкі многіх навуковых праблем вучонымі розных краін, непасрэдных навуковых кантактаў вучоных.

Неабходнасць міжнароднай уніфікацыі тэрмінаў павінна прымацца ў разлік пры ўпарадкаванні тэрмінасістэм нацыянальных моў. Пры ацэнцы таго ці іншага тэрміна неабходна ўлічваць не толькі ўнутрысістэмныя фактары, а і шырокі інтэрнацыянальны кантэкст мовы навукі. Заўважана, што некаторыя тэрміны, якія цалкам адпавядаюць унутрымоўным патрабаванням, з міжнароднага пункту погляду могуць аказацца неаптымальнымі, а тое, што з'яўляецца не зусім апраўданым у асобна ўзятай

мове, можа апраўдаць сябе ў плане суадносін з іншымі мовамі (Акуленко, 1977, 74; Stoberski, 1982).

Пэўныя вынікі ў рабоце па мэтанакіраванаму фармаванню інтэрнацыянальнага слоя навуковых тэрмінаў дасягнуты Міжнароднай арганізацыяй па уніфікацыі тэрміналагічных неалагізмаў (МАУТН), каардынацыйны цэнтр якой створаны і працуе ў Варшаве пры падтрымцы ЮНЕСКА (заснавальнік і прэзідэнт МАУТН праф. З. Стаберскі). У прыватнасці, эфектыўным сродкам міжнароднай уніфікацыі тэрмінаў з'яўляецца пастаянная рубрыка «Інтэрнацыянальная навуковая тэрміналогія (неалагізмы ў напрамку уніфікацыі)», якая рыхтуецца членамі МАУТН і публікавалася ў часопісе «Babel», афіцыйным органе Міжнароднай федэрацыі перакладчыкаў, у часопісе “Neoterm”.

Робота гэтай рубрыкі (аператыўная рассылка спісаў патэнцыяльна інтэрнацыянальных тэрмінаў пэўных галін ведаў членам МАУТН і атрыманне эквівалентаў гэтых тэрмінаў у адпаведных мовах) з'яўляецца не толькі станоўчым вопытам у гэтай галіне, але і аптымальным варыянтам збору і распаўсюджвання інфармацыі такога роду. Аднак неабходная аператыўнасць абмену і апрацоўкі інфармацыі можа быць дасягнута пры шырокім выкарыстанні самых сучасных камп'ютэрных сістэм.

Удасканаленне работы па міжнароднай уніфікацыі новых тэрмінаў можа быць дасягнута шляхам выяўлення патэнцыяльных інтэрнацыяналізмаў у новых публікацыях (артыкулах, манаграфіях) адпаведных галін навукі (а не толькі выбаркай іх з існуючых слоўнікаў). Фіксацыя тэрмінаў у спецыяльных слоўніках часта значна адстае ад функцыянавання гэтых тэрмінаў у спецыяльнай літаратуры па чыста «тэхнічных» прычынах: спецыяльныя слоўнікі выдаюцца, як правіла, адзін раз у дзесяць, а то і ў дваццаць гадоў, а новыя публікацыі па адпаведных галінах навукі выходзяць бесперапынна.

У ідэале названая вышэй рубрыка «Інтэрнацыянальная навуковая тэрміналогія (неалагізмы ў напрамку уніфікацыі)» таксама павінна быць арыентавана на пераадоленне гэтага разрыву, г. зн. па магчымасці ўключаць тэрміны, якія трывала замацаваліся ў практыцы ўжывання ў навуковых тэкстах. Праўда, рэалізацыя такой прапановы для ўкладальнікаў рубрыкі звязана з вялікай работай па збору і аналізу тэрміналогіі навуковых тэкстаў. Аднак уніфікацыя менавіта такой тэрміналогіі ў першую чаргу неабходна перакладчыкам і вучоным.

Такім чынам, аператыўнае выяўленне новых інтэрнацыянальных або патэнцыяльна інтэрнацыянальных тэрмінаў, іх скаардынаваная апрацоўка і ўдакладненне тэрмінолагамі розных краін у напрамку міжнароднай уніфікацыі з'яўляецца першапачатковай задачай міжнароднага ўпарадкавання і мэтанакіраванага стварэння шырокага слоя тэрмінаў-інтэрнацыяналізмаў.

Другой задачай у гэтым напрамку з'яўляецца **аператыўная інфармацыя спецыялістаў аб новых інтэрнацыянальных тэрмінах**. Вырашэнне гэтай задачы мае вялікае практычнае значэнне для перакладчыкаў, спецыялістаў, для паскарэння абмену навуковай і тэхнічнай інфармацыяй. Як ужо адзначалася, некаторы ўклад у вырашэнне гэтай задачы ўносіць публікацыя названай вышэй рубрыкі, якая рыхтуецца Міжнароднай арганізацыяй па уніфікацыі тэрміналагічных неалагізмаў і публікуецца ў часопісе «Babel». Аднак больш эфектыўнае дасягненне асноўнай мэты рубрыкі (дапамога перакладчыкам і спецыялістам), безумоўна, звязана з расшырэннем сферы яе функцыянавання. Іменна з гэтым звязана ў першую чаргу ступень уздзеяння міжнародных інфармацыйных выданняў на фарміраванне інтэрнацыянальнай навуковай тэрміналогіі і на працэс міжнароднай уніфікацыі тэрмінаў. Расшырэнню сферы функцыявання названай рубрыкі ў значнай ступені магла б садзейнічаць яе публікацыя са спасылкай на крыніцу ў філалагічных і спецыяльных навуковых часопісах у розных краінах.

Асобнай праблемай міжнароднай уніфікацыі тэрміналогіі з'яўляецца даўно наспеўшая неабходнасць уніфікацыі вельмі вялікай колькасці тэрмінаў, якія не з'яўляюцца «чыстымі» інтэрнацыяналізмамі (г. зн. тэрмінамі, якія цалкам сталі інтэрнацыянальнымі), а маюць у складзе інтэрнацыянальных марфемы, што дазваляе спецыялістам розных краін разумець іх сэнс без перакладу. Прыкладам могуць служыць шматлікія тэрміны са значэннем дзеяння, працэсу ў рускай і беларускай мовах, якія уключаюць запазычаныя каранёвыя марфемы, што належаць да інтэрнацыянальнага тэрміналагічнага фонду.

Гэта, у прыватнасці, дэрываты ад бяспрэфіксных дзеясловаў: *дарнаванне* (ад ням. *Dorn* — металічны шып, дорн) — працісканне з некаторым нацягам стальнаго стрыжня (дорна) або шарыка праз папярэдне апрацаваную адтуліну з мэтай калібравання, умацавання і змяншэння шурпатасці паверхні адтулін дэталей; *плакіраванне* (ад фр. *plaquer* — пакрываць) — нанясенне на паверхню металічных лістоў тонкага слою іншага металу; *ханінгаванне* (англ. *honing* ад *hone* — ханінгаваць) — аддзелка паверхні загатоўак спецыяльным інструментам — хонам; *шабрэнне* (ням. *Shaben* ад *shaben* — скабліць) — аддзелачная апрацоўка паверхні шляхам зняцця тонкай стружкі шаберам; *шэвінгаванне* (англ. *shaving* ад *shave* — брыць, скабліць) — аддзелачная апрацоўка бакавых паверхняў зубчатых калёс і г. д. (дэфініцыі тэрмінаў узяты з кнігі: Политехнический словарь, 1977). У рускай мове адпаведна *дорнование, плакирование, хонингование, шабрение, шевингование*.

Практычная работа ў галіне міжнароднай уніфікацыі тэрмінаў, якія ўключаюць інтэрнацыянальныя тэрмінаэлементы, а таксама тэрмінаў-калек звязана з тэарэтычнай праблемай асэнсавання статусу і зместу гэтых тэрмінаў, заканамернасцей іх узнікнення і развіцця ў сучасную эпоху.

У вырашэнні практычных і тэарэтычных пытанняў міжнароднай уніфікацыі тэрмінаў асаблівай увагі заслугоўвае асноўны напрамак развіцця тэрміналогіі ў кожнай нацыянальнай мове — адбор лексічных сродкаў нацыянальнай мовы і іх фармалізацыя, ператварэнне ў тэрміны.

Гэты напрамак, здавалася б, менш за ўсё звязаны з працэсам міжнароднага збліжэння і уніфікацыі і, відаць, з гэтай прычыны не разглядаўся даследчыкамі ў прапанаваным аспекце. Аднак ён не павінен заставацца па-за ўвагай іменна з пазіцый міжнароднага збліжэння навуковых тэрмінаў, таму, па-першае, што тэрміналагізацыя агульналітаратурнай лексікі нацыянальнай мовы з'яўляецца асноўным спосабам тэрмінаўтварэння ў мовах свету, па-другое, што ў гэтым асноўным напрамку развіцця тэрміналогіі прасочваюцца пэўныя заканамернасці, якія ўласцівы ўсім мовам і могуць быць выкарыстаны як інструмент міжнароднай уніфікацыі тэрмінаў.

Гэта ў першую чаргу структурная і семантычная матываванасць вытворных тэрмінаў, спецыялізацыя тэрмінаўтваральных марфем і інш., параўн.: рус. *сверление*, бел. *свідраванне*, англ. *boring*, ням. *Bohren*; рус. *выжигание*, бел. *выпальванне*, англ. *burning*, ням. *Ausbrennen* і інш. Гэта з'ява цалкам заканамерная, паколькі тэрміны назоўнікі аддзяяслоўнага тыпу, як правіла, рэалізуюць значэнні, катэгарыяльна ўласцівыя дзеяслову, у даным выпадку—значэнні дзеяння, спосабу вытворчасці. Такім чынам, паколькі большасць вытворных тэрмінаў структурна і семантычна матывавана зыходнымі адзінкамі, то супастаўляльнае даследаванне механізма іх стварэння на аснове карэляцыі адпаведных семантыка-сінтаксічных канструкцый у розных мовах з'яўляецца актуальнай задачай як сучаснай тэрміналогіі ўвогуле, так і міжнароднай каардынацыі сістэмы тэрмінаўтварэння ў прыватнасці.

На думку даследчыкаў, «у кожным аднаслоўным тэрміне, вытворным або складаным слове павінен прысутнічаць тэрмінаэлемент, які б паказаў, да якой катэгорыі паняццяў належыць тэрмінаванае паняцце» (Канделаки, 1967, 2, 38; Даниленко, 1977). Такі тэрмінаэлемент, інакш дыферэнцыруючы словаўтваральны фармант, у сукупнасці з матывуючай асновай утварае новы тэрмін.

У гэтых адносінах да мовы навукі, і ў прыватнасці да тэрміналогіі, цалкам падыходзіць шырока вядомы прыклад Л. У. Шчэрбы, у якім падабраны бяссэнсавыя па зместу «словы» з захаваннем, аднак, пэўных марфалагічных форм і граматычных сувязей слоў у сказе, у выніку чаго носьбіт рускай мовы з дастатковай дакладнасцю можа вызначыць агульны змест фразы. Аналагічна любы чалавек, які мае ўяўленне аб граматычнай сістэме рускай, беларускай, англійскай, нямецкай і іншых моў, зможа зразумець агульны змест навуковага выказвання (тым больш, калі ён спецыяліст у данай галіне ведаў, а пэўная частка тэрміналогіі з'яўляецца інтэрнацыянальнай). Іменна дзякуючы гэтаму нам неаднаразова даводзіцца

чуць, што спецыяліст, які не у дастатковай ступені валодае пэўнай мовай, разумее агульны змест праслуханага навуковага даклада на гэтай мове.

З пункту погляду супастаўляльнага вывучэння тэрміналагічнага словаўтварэння ў напрамку уніфікацыі тэрмінаў у розных мовах безумоўную цікавасць уяўляе ў гэтым плане выяўленне агульных заканамернасцей суадносін такіх адметных фармантаў і іх упарадкаванне ў розных мовах. Так, пэўнай частцы тэрмінаў са значэннем дзеяння, спосабу вытворчасці ўласцівы наступныя адметныя словаўтваральныя фарманты: рус. *-ни-е* (*сверление, выжигание*), бел. *-нн-е* (*свідраванне, выпальванне*), англ. *-ing* (*boring, burning*), ням. *-en* (*Bohren, Ausbrennen*) і г. д. У гэтым выпадку адпаведныя тэрміны кожнай з пералічаных моў змяшчаюць эквівалентныя фарманты (*ни-е, -нн-е, -ing, -en*).

Такім чынам, на марфемным узроўні таксама прасочваюцца агульныя тэндэнцыі ўтварэння тэрмінаў у мовах свету, якая абумоўлена ў даным выпадку заканамернасцю спецыялізацыі тэрмінаўтваральных суфіксаў са значэннем дзеяння, спосабу вытворчасці. Актуальнай задачай міжнароднай каардынацыі ў галіне тэрмінаўтварэння з'яўляецца вывучэнне гэтай тэндэнцыі і ператварэнне яе ў свядома скіраваны працэс, у прынцып тэрмінаўтварэння. Напрыклад, вывучэнне заканамернасцей суадносін дыферэнцыявальных фармантаў у групе тэрмінаў аддзеяслоўных назоўнікаў розных моў (*валачэнне, тачэнне, дзяўбанне, рэзанне, згінанне, прабіванне, апырскванне, фрэзераванне, вальцаванне, азатаванне, навугляроджванне* і пад.) магло б даць вялікі матэрыял для тыпалагічнага даследавання і міжнароднай уніфікацыі тэрмінаў.

Да ліку важнейшых праблем інтэрнацыяналізацыі навуковай тэрміналогіі адносіцца і мэтанакіраванае папайненне фонду інтэрнацыянальных тэрмінаў у нацыянальных мовах. У межах гэтай агульнай праблемы шмат пытанняў, якія ў аднолькавай меры датычацца як працэсу стварэння новых тэрмінаў для абазначэння новаадкрытых паняццяў, рэалій, так і працэсу выбару варыянтаў або сінонімаў з ліку ўжо існуючых тэрмінаў, якія маглі б стаць інтэрнацыянальнымі. Гэтым пытанням удзяляецца вялікая ўвага ў сучасным тэрміназнаўстве.

Зусім правамерна да ліку важнейшых фактараў развіцця інтэрнацыянальнага фонду тэрмінаў некаторыя даследчыкі адносяць выкарыстанне тэрмінаў і тэрмінаэлементаў класічных моў, скарочаных тэрмінаў, прозвішчных намінацый і г. д.

Галоўная праблема, якая ўзнікае перад тэрмінолагамі пры стварэнні такіх тэрмінаў,— праблема матываванасці, г. зн. іх унутранай семантычнай суаднесенасці з абазначанымі паняццямі і рэаліямі. Даволі часта адсутнасць матываванасці была падставай для поўнага адмаўлення гэтых тэрмінаў некаторымі лінгвістамі. Безумоўна, калі ў структуры тэрміна ёсць фармальныя і семантычныя элементы, якія адлюстроўваюць пэўныя прыметы тэрмінаванага паняцця, то такія тэрміны маюць пэўныя перавагі. Аднак пры

ўсебаковым падыходзе да пытання матываванасці тэрміна нельга не адзначыць, што тут ёсць і іншыя аспекты. У прыватнасці, адным з гэтых аспектаў мы называем матываванасць тэрмінаў генетычным складам пэўнага рада тэрмінаў. Так, калі назвы некаторай групы мінералаў паходзяць з грэчаскай і лацінскай моў, то лексемы гэтых моў для абазначэння новаадкрытых мінералаў той жа групы былі б не толькі больш апраўданыя, чым створаныя так званыя ўнутрана празрыстыя, або ўнутрана матываваныя, тэрміны пэўнай нацыянальнай мовы, але і больш матываваныя, як бы гэта ні выглядала дзіўна на першы погляд. Тое, што лацінскія і грэчаскія назвы, а таксама скарочаныя або прозвішчныя назвы для абазначэння аднародных паняццяў у нацыянальнай мове ўжо выкарыстаны, з'яўляецца дастатковай умовай матывацыі тэрмінаў гэтага рада.

Матываваныя такім чынам тэрміны маюць адну бясспрэчную перавагу перад унутрана матываванымі тэрмінамі нацыянальных моў. Яны адназначныя і не маюць сінонімаў у адрозненне ад апошніх, якія часта маюць мноства сінонімаў па той прычыне, што кожны з іх абазначае розныя прыметы тэрмінаванага паняцця.

Асноватворным момантам пры выбары паміж нацыянальным і інтэрнацыянальным тэрмінам выступае, на наш погляд, прыняцце палажэння аб тым, што інтэрнацыянальнае ў сваёй аснове не супярэчыць нацыянальнаму як у развіцці слоўнікавага складу мовы наогул, так і ў развіцці тэрміналогіі ў прыватнасці.

Аналіз словаўтваральнай структуры тэрміналагічнай лексікі рускай і беларускай моў як гуманітарных, так і навукова-тэхнічных галін навукі пацвярджае і напаяўняе канкрэтным зместам палажэнне аб адзінстве нацыянальнага і інтэрнацыянальнага.

Цікавы матэрыял для вывучэння ўзаемадзеяння нацыянальнага і інтэрнацыянальнага ў навукова-тэхнічнай тэрміналогіі дае, напрыклад, аналіз словаўтваральнай структуры нацыянальных і інтэрнацыянальных тэрмінаў. Спынімся коратка для ілюстрацыі на аддзяслёўных субстантыўных дэрыватах з агульным значэннем 'прадмет (машына, прылада, рэчыва, установа), прызначаны для выканання дзеяння' ў рускай і беларускай мовах.

У рускай мове яны прадстаўлены сямю асноўнымі найбольш прадуктыўнымі тыпамі, тры з якіх з'яўляюцца нацыянальнымі тэрмінамі і чатыры — інтэрнацыянальнымі, а таксама некалькімі малапрадуктыўнымі ў тэрміналогіі тыпамі. У беларускай мове гэтыя дэрываты прадстаўлены пяццю словаўтваральнымі тыпамі нацыянальных і тымі ж чатырма тыпамі інтэрнацыянальных тэрмінаў.

Словаўтваральны тып з суфіксамі *-тель, -итель* (бел.

-льнік і -цель): *испаритель, отражатель, предохранитель, распределитель, поглотитель, глушитель* — *выпарнік, адбівальнік, засцерагальнік, размеркавальнік, паглынальнік, глушыцель* і інш.

Большая частка тэрмінаў словаўтваральнага тыпу з суфіксамі *-тель, -итель* (бел. *-льнік, -цель*) адносяцца да галіны тэхнікі, некаторыя — да галіны хіміі.

Словаўтваральны тып з суфіксам *-ник* (бел. *-нік, -лк-, -нк-*) менш прадуктыўны ў параўнанні з першым. Ён змяшчае пераважна сельскагаспадарчыя тэрміны са значэннем 'прылада, прыстасаванне', якія папаўняюцца новаўтварэннямі менш інтэнсіўна. Гэтаму словаўтваральнаму тыпу ў беларускай мове адпавядае тып з аналагічным суфіксам: *запашник — заворваннік, отборник — адборнік*.

Чатыры словаўтваральныя тыпы з суфіксамі *-атор, -ор (-ёр, -ер), -ант, -ат* (бел. *-атар, -ар (-ёр, -ер), -ант, -ат*) прадстаўлены у рускай і беларускай тэрміналогіі запазычанымі назовамі рознай ступені інтэрнацыянальнасці ў розных моўных арэалах: *аккумулятор, вибратор, стабилизатор; балластер, дезинсектор, инверсор; адсорбент, консервант, вулканизат, концентрат, фильтрат — акумулятар, вібратар, стабілізатар; баластэр, дэзінсектар, інверсар; адсарбент, кансервант, вулканізат, канцэнтрат, фільтрат*.

Словаўтваральная структура адпаведных беларускіх тэрмінаў аднатыпная са структурай рускіх тэрмінаў, паколькі яны змяшчаюць аднатыпныя словаўтваральныя элементы.

Наяўныя ў рускай і беларускай мовах нацыянальныя эквіваленты гэтых запазычанняў, як правіла, адносяцца да аднаго пэўнага словаўтваральнага тыпу. Так, усе рускія эквіваленты тэрмінаў, якія належаць да тыпу з суфіксам *-атор*, маюць у сваёй словаўтваральнай структуры суфікс *-тель*, параўн.: *аккумулятор — накопитель, имитатор — подражатель, конденсатор — нагнетатель, фиксатор — закрепитель*. Беларускія эквіваленты гэтых тэрмінаў таксама характарызуюцца аднатыпнасцю словаўтваральнай структуры. Яны звычайна маюць суфікс *-нік*, часам ужываюцца з суфіксам *-цель*, параўн.: *акумулятар — накапляльнік (накапіцель), кандэнсатар — нагнятальнік, фіксатар — замацавальнік*. У параўнанні з рускай тэрміналогіяй разгледжанай семантыкі 'прадмет (машына, прылада, рэчыва, установа), прызначаны для выканання дзеяння', беларуская тэрміналогія характарызуецца меншай колькасцю нацыянальных тэрмінаў, эквівалентных пэўным інтэрнацыянальным, г. зн. больш шырокім выкарыстаннем інтэрнацыянальных тэрмінаў. Так, у рускай тэрміналогіі замест інтэрнацыянальнага тэрміна *имитатор* часам ужываецца нацыянальны эквівалент *подражатель*, у беларускай жа тэрміналогіі адпаведны нацыянальны эквівалент не ужываецца.

Аднатыпнасць словаўтваральнай структуры нацыянальных тэрмінаў, адпаведных пэўным інтэрнацыянальным, захоўваецца ва ўсім словаўтварэнні пералічаных вышэй тэрмінаў. У прыватнасці, утвораныя ад гэтых тэрмінаў нацыянальныя дэрываты са значэннем працэсу, дзеяння таксама маюць аднатыпную словаўтваральную структуру. У рускай мове яны ўключаюць у свой склад фармант *-ни-е*, у беларускай — *-нн-е*

аккумуляция — накопление (бел. *накапленне, назапашванне*), *конденсация* — нагнетание (бел. *нагнацанне*), *фиксация* — закрепление (бел. *замацаванне*).

Запазычаныя вытворныя назоўнікі з пэўнымі словаўтваральнымі фармантамі не аказваюць уплыву на словаўтваральныя мадэлі нацыянальных эквівалентаў і вытворных ад іх тэрмінаў.

Словаўтваральныя мадэлі запазычаных тэрмінаў не маюць прынцыповых адрозненняў ад нацыянальных, яны супадаюць са словаўтваральнымі мадэлямі адпаведных лексіка-марфалагічных разрадаў. Таксама як і для нацыянальных, для запазычаных тэрмінаў удзел у працэсе словаўтварэння з'яўляецца неабходнай умовай функцыянавання ў мове.

Словаўтваральныя тыпы з суфіксамі *-ак, -ач, -ун, -ок, -лк-, -л-*: *резак, драч, тягач, колун, шатун, подтилок, подтопок, мялка, сушилка, сверло, точило* (бел. *разак, драч, цягач, калун, шатун, падпілак, падпалак, мялка, сушылка, свярдзёлак, тачыла*) з'яўляюцца непрадуктыўнымі. Названыя суфіксы надаюць вытворным словам некаторую суб'ектыўна-эмацыянальную афарбоўку, якая не характэрна для прадуктыўных словаўтваральных тыпаў. Большасць гэтых тэрмінаў мае агульнаславянскае паходжанне, што абумоўлівае цесную блізкасць іх словаўтваральных фармантаў у рускай і беларускай мовах.

Унутры пералічаных словаўтваральных тыпаў ёсць пэўныя адрозненні паміж утварэннем рускіх і беларускіх тэрмінаў. Так, беларускі тэрмін *свярдзёлак* належыць да першага з пералічаных тыпаў (з суфіксам *--ак*), у той час як рускае *сверло* належыць да апошняга словаўтваральнага тыпу (з суфіксам *-л-о*).

Важнейшым пытаннем інтэрнацыяналізацыі тэрміналогіі з'яўляецца уніфікацыя сістэм паняццяў і адпаведных тэрмінаў у нацыянальных мовах. Сістэматызацыя тэрмінаў пэўных галін ведаў у нацыянальных мовах у значнай меры з'явілася б перадумовай прадухілення тых разыходжанняў (часам значных), якія існуюць зараз у азначэннях тэрмінаў на розных мовах. Пры гэтым трэба адзначыць, што хоць у апошні час тэрміналогіяй цікавяцца шматлікія спецыялісты адпаведных галін навукі, якія займаюцца ў асноўным пытаннямі адпаведнасці тэрмінаў пэўным паняццям, лінгвісты, якія даследуюць моўныя аспекты ўпарадкавання тэрмінаў, спецыялісты ў галіне логікі, якія цікавяцца пытаннямі лагічнай паслядоўнасці тэрмінаў і іх іерархізацыяй, усё больш відавочнай становіцца неабходнасць работы падрыхтаваных спецыялістаў па пытаннях навуковай тэрміналогіі — тэрмінолагаў. Спалучаючы ўсе названыя вышэй і некаторыя іншыя аспекты ўпарадкавання навуковай тэрміналогіі ў нацыянальных мовах, тэрмінолагі павінны комплексна вырашаць тэарэтычныя і практычныя задачы тэрміналагічнай работы.

Вынікам міжнароднай работы па сістэматызацыі тэрмінаў пэўных галін ведаў у нацыянальных мовах з'яўляецца «Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў» сістэмнага тыпу, які ўключае сістэматызаваныя тэрміны лінгвістыкі 14 моў».

Несумненна актуальнай і своєчасовай з'яўляецца пастаноўка пытання аб стварэнні міжнародных сістэм паняццяў (незалежна якімі — нацыянальнымі або інтэрнацыянальнымі — тэрмінамі яны абазначаюцца ў розных мовах). Стварэнне такіх сістэм шмат у чым садзейнічала б узаемаразуменню і супрацоўніцтву вучоных, перадачы навуковай інфармацыі, удасканаленню тэрміналогіі адпаведных галін навукі многіх краін і г. д.

Неабходнай у сувязі з гэтым уяўляецца дзейнасць спецыяльнай міжнароднай арганізацыі, якая б займалася распрацоўкай такіх сістэм паняццяў. Пэўныя цяжкасці ў ажыццяўленні гэтай дзейнасці, безумоўна, ёсць. Адным з важных з'яўляецца і пытанне аб тым, на якіх мовах будуць перадавацца распрацаваныя міжнародныя сістэмы тэрмінаў. Відаць, аптымальным варыянтам было б выкарыстанне моў, якія адлюстроўваюць найбольш высокі ўзровень развіцця сусветнай навукі з улікам прадстаўленасці ў іх найбольш шматлікіх груп моў, моўных арэалаў. Ёсць і іншыя складаныя метадалагічныя і арганізацыйныя праблемы такой работы, аднак яе неабходнасць і вялікая значнасць бяспрэчныя.

Для інтэрпрэтацыі сучаснага працэсу інтэрнацыяналізацыі навуковых тэрмінаў і распрацоўкі прынцыпаў свядомай мэтанакіраванай работы ў гэтым напрамку вялікае значэнне маюць не толькі разгледжаныя вышэй унутрымоўныя праблемы і заканамернасці развіцця тэрміналагічнай лексікі пэўных моў, а і ўлік так званых экстралінгвістычных сацыяльна-гістарычных умоў развіцця моў, і ў прыватнасці — фарміравання тэрміналагічнай лексікі. Пад уплывам гістарычных умоў развіцця мовы, а таксама развіцця пэўных галін ведаў суадносіны нацыянальнага і інтэрнацыянальнага фондаў розных тэрміналагічных сістэм у розных мовах маюць даволі істотныя адрозненні, якія нельга не ўлічваць пры распрацоўцы прынцыпаў свядомай, мэтанакіраванай інтэрнацыяналізацыі пэўнай часткі навуковых тэрмінаў.

У перыяд работы па распрацоўцы нацыянальнай тэрміналогіі пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. і ўтварэння Беларускай ССР у сувязі з патрэбамі нацыянальнага перыядычнага друку, радыё, з выкарыстаннем беларускай мовы ва ўсіх сферах дзейнасці, стварэннем падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў на роднай мове для беларускай сярэдняй і вышэйшай школы, у адносінах да запазычанняў і інтэрнацыяналізмаў праявіліся ў пэўнай ступені пурыстычныя тэндэнцыі, характэрныя для ўсіх народаў у перыяд актыўнага развіцця нацый. Аднак у працэсе далейшага развіцця беларускай тэрміналогіі выкарыстанне інтэрнацыяналізмаў становілася ўсе больш шырокім, і параўнанне суадносін нацыянальнага і інтэрнацыянальнага ў сучаснай беларускай тэрміналогіі з адпаведнымі галінамі рускай паказвае некаторую перавагу інтэрнацыяналізмаў у беларускай тэрміналогіі. Апошнія ў значнай меры абумоўлена спецыфікай гістарычнага развіцця лексікі беларускай мовы.

Кантрольныя пытанні

1. Якая галоўная праблема ўзнікае перад тэрміналагамі пры выкарыстанні тэрмінаў і тэрмінаэлементаў класічных моў?
2. Асаблівасці аналізу словаўтваральнай структуры тэрміналагічнай лексікі беларускай мовы?
3. Што выступае асноўным момантам пры выбары паміж нацыянальным і інтэрнацыянальным тэрмінам?
4. Якое важнейшае пытанне інтэрнацыяналізацыі тэрміналогіі?
5. Як выкарыстоўваўся інтэрнацыяналізм у працэсе развіцця беларускай тэрміналогіі?
6. Якую ролю адыгрываюць запазычаныя вытворныя назоўнікі з пэўнымі словаўтваральнымі фармантамі?
7. Што з'яўляецца вынікам упарадкавання тэрміналогіі канкрэтных галін ведаў і асобных раздзелаў навук?

ЭКЗАМЕНАЦЫЙНЫЯ ПЫТАННІ

1. Моўныя сем'і і групы моў. Славянская, раманская, германская моўныя групы.
2. Першыя пісьмовыя звесткі пра славян. Усходнеславянскія, заходнеславянскія, паўднёvasлавянскія мовы. Характарыстыка славянскіх моў па колькасці носьбітаў. Месца беларускай мовы ў сістэме славянскіх моў паводле гэтай характарыстыкі.
3. Генетычная роднасць славянскіх моў і яе схематычнае выражэнне.
4. Славянскія плямёны, на аснове якіх узнікла беларуская этнаграфічная супольнасць. Старажытнаўсходнеславянская мова. Старабеларуская мова.
5. Развіццё асобных славянскіх моў XIII—XIX стагоддзяў (балгарскай, чэшскай, польскай, сербахарвацкай, беларускай, рускай).
6. Асноўныя жанры пісьмовых помнікаў старабеларускай мовы.
7. Дзелавае літаратура старабеларускай мовы.
8. Летапісы як помнікі старабеларускага пісьменства.
9. Перакладная жыццёвая літаратура XV—XVI стагоддзяў.
10. Рэлігійная літаратура XVI—XVII стагоддзяў.
11. Мемуарная, мастацкая і палемічная, лінгвістычная літаратура XVI—XVII стагоддзяў.
12. Развіццё беларускай і іншых славянскіх літаратурных моў ў XV—XIX стагоддзяў.
13. Новая беларуская літаратурная мова ў XIX—пачатку XX стст. Пісьмовыя помнікі гэтага перыяду. Сучасны стан беларускай літаратурнай мовы.
14. Асноўныя беларускія дыялектныя масівы ў супастаўленні з дыялектнымі масівамі іншых славянскіх моў. Палескія гаворкі. “Дыялектны атлас беларускай мовы”.
15. Асноўныя стылі беларускай літаратурнай мовы. Гутарковае маўленне ў сучасных славянскіх краінах і беларускае гутарковае маўленне. Трасянка.
16. Агульнае і спецыфічнае ў лексіцы беларускай мовы ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі.
17. Віды адрозненняў у змесце беларускіх і іншых славянскіх знешне падобных ці эквівалентных слоў. Ілюстрацыі прыкладамі з беларускай і іншых славянскіх моў.
18. Падабенства і адрозненне фразеалагічнага складу беларускай мовы і іншых славянскіх моў.
19. Фанетычныя рысы падабенства і адрознення беларускай мовы і іншых славянскіх моў.
20. Граматычныя рысы падабенства і адрознення беларускай і іншых славянскіх моў.
21. Адметныя рысы беларускай мовы ў сферы фанетыкі ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі.

22. Падабенства беларускай, рускай і украінскай моў.
23. Асноўныя адрозненні паміж беларускай і рускай мовамі.
24. Агульныя рысы і адрозненні паміж беларускай і украінскай мовамі.
25. Адрозненні паміж беларускай і польскай мовамі.
26. Фанетычны лад сучаснай беларускай мовы. Асноўныя фанетычныя законы (закон недысіміляцыйнага акання, якання, асіміляцыйныя працэсы, дзеканне і цеканне).
27. Фанетычная транскрыпцыя. Пазіцыйная і этымалагічная мяккасць. Правапіс мяккага знака і апостраф.
28. Арфаэпія. Асноўныя правілы беларускага вымаўлення ў галіне галосных і зычных. Вымаўленне спалучэнняў зычных і іх правапіс.
29. Націск у беларускай мове. Агульная характарыстыка націску. Складападзел, правілы пераносу слоў.
30. Графіка і арфаграфія. З гісторыі развіцця графікі. Асноўныя прынцыпы арфаграфіі (марфалагічны, фанетычны, напісанні традыцыйныя і дыферэнцыяльныя). Рэформа правапісу 1933 г.
31. Марфалогія. Сістэма часцін мовы. Назоўнік і яго агульная характарыстыка.
32. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў. Катэгорыі роду, ліку, склону.
33. Скланенне назоўнікаў. Асаблівасці скланення і правапісу назоўнікаў мужчынскага роду з нулявым канчаткам.
34. Асаблівасці скланення і правапісу некаторых груп імёнаў і прозвішчаў.
35. Прыметнік і яго агульная граматычная характарыстыка. Лексіка-граматычныя разрады.
36. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў у афіцыйна-справаводчых тэкстах. Ступені параўнання прыметнікаў.
37. Лічэбнік. Яго агульная граматычная характарыстыка. Лексіка-граматычныя разрады.
38. Скланенне колькасных лічэбнікаў. Асаблівасці ўжывання і скланення дробавых і зборных лічэбнікаў.
39. Займеннік як сродак лагічнай і сінтаксічнай арганізацыі тэсту.
40. Скланенне асобавых і зваротных займеннікаў. Тыповыя памылкі ў напісанні і ўжыванні займеннікаў. Акцэнтацыйныя парушэнні ўжывання некаторых займеннікаў.
41. Семантыка – камунікатыўная і граматычная адметнасць дзеяслова як носьбіта працэсуальнай прыметы дзеяння. Дзеяслоўныя катэгорыі.
42. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове. Сродкі замены неўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы.
43. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання дзеепрыслоўяў.
44. Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць прыслоўяў як слоў са значэннем прыметы дзеяння. Правапіс і утварэнне прыслоўяў.

45. Службовыя часціны мовы. Прыназоўнік і яго лексіка-граматычная характарыстыка. Асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў у беларускай мове. Шматзначнасць прыназоўнікаў.
46. Злучнік і яго лексіка-граматычная характарыстыка. Спосабы адрознення злучнікаў ад іншых часцін мовы.
47. Часціца. Роля часціцы ў тэксце. Правапіс часціц.
48. Сінтаксіс як вучэнне пра тэкст. Структурныя адзінкі сінтаксісу: словазлучэнне, сказ, звышфразовае адзінства (складанае сінтаксічнае цэлае), перыяд, абзац.
49. Словазлучэнне. Тыпы падпарадкавальнай сувязі (дапасаванне, кіраванне, прымыканне). Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове.
50. Сказ і тэкст. Тыпы сказаў і ўмовы функцыянавання іх у тэксце. Стылістычныя рэсурсы аднасастаўных і няпоўных сказаў. Працяжнік паміж дзейнікамі і выказнікамі.
51. Сутнасць паняццяў “спецыяльная лексіка” “тэрмін”, “тэрміналогія”, “прафесійная лексіка”, “наменклатурная назва”.
52. Агульнасць асноўных моўных заканамернасцей утварэння і крыніц фарміравання спецыяльнай і агульнаўжывальнай лексікі.
53. Асновы станаўлення і развіцця спецыяльнай лексікі нацыянальнай мовы.
54. Паняцце дакумента. Рэквізіты дакумента, фармуляр. Віды дакументаў.
55. Неабходныя якасці мовы дакумента. Сродкі выражэння канстатацыі, сцвярджэння, прадпісальнасці.
56. Развіццё спецыяльнай лексікі ў XIV—XVІІ стагоддзях, ў XVІІІ—XIX стагоддзях.
57. Асаблівасці развіцця спецыяльнай лексікі на пачатку XX стагоддзя. Дзейнасць навукова-тэрміналагічнай камісіі. Прынцыпы стварэння новых тэрмінаў.
58. Роля народных пісьменнікаў (Якуба Коласа і Янкі Купалы) ў распрацоўцы беларускай спецыяльнай лексікі даваеннага перыяду.
59. Распрацоўка беларускай спецыяльнай лексікі ў пасляваенны перыяд. Дзейнасць сектара тэрміналогіі Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР, падрыхтоўка БелСЭ, дзейнасць тэрміналагічнай камісіі Акадэміі навук БССР (1979—1992).
60. Сучасны стан развіцця спецыяльнай лексікі беларускай мовы (асаблівасці і тэндэнцыі).
61. Генетычныя асаблівасці сучаснай беларускай спецыяльнай лексікі.
62. Лексічная і словаўтваральная сістэма беларускай мовы як галоўная крыніца стварэння тэрмінаў і папаўнення спецыяльнай лексікі.
63. Граматычныя асаблівасці беларускіх спецыяльных назваў.
64. Аднаслоўныя і шматслоўныя спецыяльныя намінацыі.
65. Семантычныя асаблівасці спецыяльных назваў. Сінанімія, шматзначнасць, аманімія ў спецыяльнай лексіцы.

66. Характарыстыка сінаніміі, аманіміі, шматзначнасці тэрмінаў адносна сутнасці і функцыянальнага прызначэння.
67. Характарыстыка сінаніміі, аманіміі, шматзначнасці адносна развіцця асобных тэрмінаў і тэрмінасістэм.
68. Характарыстыка сінаніміі, аманіміі, шматзначнасці адносна ўпарадкавання тэрміналогіі.
69. Паняцце ўпарадкавання спецыяльнай лексікі.
70. Прычыны вялікай актуальнасці лінгвістычнага ўнармавання тэрміналогіі.
71. Актуальныя задачы ўпарадкавання беларускай тэрміналогіі.
72. Агульныя прынцыпы і спецыфічныя аспекты і задачы ўпарадкавання беларускай тэрміналогіі.
73. Асноўныя фактары стварэння новых тэрмінаў (тэрмінатворчасці).
74. Праблемы канструявання навуковай тэрміналогіі, спецыяльнай лексікі.
75. Паняцце аптымальнай тэрмінасістэмы. Прынцыпы ўпарадкавання, канструявання тэрмінасістэм і заканамернасці развіцця натуральна сфарміраваных тэрмінасістэм.
76. Функцыянаванне беларускай спецыяльнай лексікі.
77. Аб'ектыўна-моўныя і экстралінгвістычныя фактары выкарыстання беларускай мовы і спецыяльнай лексікі ў розных сферах дзейнасці.
78. Асноўныя тэндэнцыі ў развіцці і функцыянаванні сучасных літаратурных моў свету.
79. Інтэрнацыяналізацыя і міжнародная уніфікацыя тэрміналогіі, спецыяльнай лексікі.
80. Дзейнасць Міжнароднай арганізацыі па уніфікацыі тэрміналагічных неалагізмаў (MAUTH).
81. Мэтанакіраванае папаўненне фонду інтэрнацыянальных тэрмінаў у нацыянальных мовах.
82. Сродкі ўтварэння тэрмінаў і іх прадуктыўнасць у сучасным беларускім тэрмінаўтварэнні.

ЛІТАРАТУРА

Адмони В. Г. Полевая природа частей речи: (на материале числительных) // Вопр. теории частей речи. Л., 1968.

Азимов П. А., Дешериев Ю. Д., Никольский Л. Б., Степанов Г. В., Швейцер А. Д. Современное общественное развитие, научно-техническая революция и язык // ВЯ, 1975. № 2. С. 5.

Акуленко В. В. Научно-техническая революция и проблема интернациональной терминологии // Научно-техническая революция и функционирование языков мира. М., 1977. С. 74.

Акуленко В. В. Лексические интернационализмы: Итоги, перспективы, методы исследования // Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков, 1980. С. 10.

Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка. М., Советская энциклопедия, 1968. 600 с.

Алексеев Л. В. Три пряслица с надписями из Белоруссии // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры. М., 1955. С. 129—132.

Аничков И. Е. Труды по языкознанию. Санкт-Петербург, Наука, 1997. 510 с.

Анічэнка У. В. Марфалогія ўсходнеславянскіх моў. Назоўнік. Дзеяслоў. Прыслоўе. Мінск, Вышэйшая школа, 1973. 127 с.

Анічэнка У. В. Гістарычная фанетыка ўсходнеславянскіх моў. Гомель, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт, 1982. 94 с.

Антанюк Л. А. Станавяся значэнні сумеснасці і узаемнасці ў беларускай мове. Мн., 1981. С. 85—123.

Антанюк Л. А., Бірыла М. В. Развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі і праблемы яе ўпарадкавання // Славянская лінгвістычная тэрміналогія. Кіев, Наукова думка, 1984. С. 5—15.

Антанюк Л. А., Люшчак У. В. Глебазнаўства, аграхімія, ме-ліяцыя // Тэрміналагічны зб. 83. Мн., 1985. С. 74.

Антанюк Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія: Фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыянаванне. Мн., Навука і тэхніка, 1987. 240 с.

Антанюк Л. А. Сучасная беларуская тэрміналогія. Мн., “Анонс”, 1995. 40 с.

Антонюк Г. А. Социальное проектирование: Некоторые методологические аспекты. Мн., 1978. С. 55 – 56.

Антонюк Г. А. Социальное проектирование и управление общественным развитием: Теоретико-методологический аспект. Мн., 1986. С. 74.

Антонюк Л. А., Бирилло Н. В. Культура научного текста и задачи белорусской терминологии // Научно-техническая революция и проблемы культуры языка и терминологии. Вильнюс, 1983.

Антонюк Л. А., Михневич А. Е. История, современное состояние и задачи терминологической работы в СССР // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в академиях наук союзных республик. М., Наука, 1983. С. 200—208.

Антонюк Л. А. Лингвистическое упорядочение белорусской научной терминологии и проблемы интернационализации терминологической лексики // Mokslo kalbos kultūros ir terminologijos problemos. Vilnius, Mokslas, 1985. С. 5—11.

Антонюк Л. А., Н. В. Бирилло. Белорусская терминология // Развитие терминологии на языках союзных республик. М., Наука, 1986. С. 232—261.

Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967. С. 18.

Арашонкава Г. У., Булыка А. М., Люшцік У. В., Падлужны А. І., Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі. Мн., Беларуская навука, 1999. 175 с.

Асновы культуры маўлення і стылістыкі. Мн., Універсітэцкае, 1992, 255 с.

Auty R. Jazykové koncepce u Dobrovského a Jungmanna // Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Praha, 1974. S. 122 – 124.

Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 244.

Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., Изд. иностранной литературы, 1955. 416 с.

Балли Ш. Французская стилистика. М., Изд. иностранной литературы, 1961. 394 с.

Беларусіка. Мінск, 1992. 404 с.

Беларуская граматыка. Марфалогія. Менск, Выд. Акадэміі навук БССР, 1936. 208 с.

Беларуская граматыка. Ч.1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. Мн., Навука і тэхніка, 1985. 431 с.

Беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія. Мн., Вышэйшая школа, 1987. 429 с.

Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., БелСЭ, 1994. 654 с.

Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Вып 1—24. Мн., 1922—1930.

Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Грамадазнаўства. Мн., 1927. Вып. 11. С. 244.

Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Слоўнік матэматычнай тэрміналогіі. Мн., 1927. Вып. 14. С. 5.

Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Мн., 1929. Вып. 21. С. 2.

Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Мн., 1927. Вып. 18. С. 3.

- Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., Прогресс, 1974, 447 с.
- Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., Изд. Академии наук СССР, 1961. 350 с.
- Бир С. Кибернетика и управление производством. М., Наука, 1965, 391 с.
- Birnbaum H. The Slavonic Language Community as a Genetic a Typological Class // The Formation of the Slavonic Literary Language. Columbus. 1985. P. 21 - 28.
- Блох М. Я. Теоретические основы грамматики. М., Высшая школа, 1986, 160 с.
- Блумфилд Л. Язык. М., Прогресс, 1968, 607 с.
- Бондарко А. В. К проблематике функционально-семантических категорий // ВЯ. 1967. С. 18.
- Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Л., Наука, 1971, 115 с.
- Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. Л., Наука, 1978, 175 с.
- Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. М., Изд. Академии наук СССР, 1963, 512 с.
- Браим И. Культура делового общения. Мн., ИП Эко перспектива 1998, 174 с.
- Brozovic D. Ceski sdandardni jazyk kao etalon u doba slavenskih narodnih preporoda // Slovánské spisovné jazyky v dobe obrození . Praha. 1974. – S. 39 – 48.
- Будилович А. Общеславянский язык, в ряду другихъ общихъ языковъ древней и новой Европы. Т. 2. Варшава, 1892. – 374 с.
- Булахаў М. Г. Прыметнік у беларускай мове. Мінск, Навука і тэхніка, 1964, 199 с.
- Булахаў М. Г. Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы. Ч.2. Сінтаксічны нарыс. Мінск, Выд. БДУ, 1971, 294 с.
- Булаховский Л. А. Избранные труды в 5-и томах. Т.3. Славистика. Русский язык. Киев, Наукова думка, 1978, 591 с.
- Булдык И. М. Языковая ситуация в сельской местности Белоруссии: Автореф. дис.... канд. филол. наук. Мн., 1984. С. 5.
- Булыка А. М., Жураўскі А.І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Мінск, Навука і тэхніка, 1979, 328 с.
- Бурак Л. І. Сучасная беларуская мова. Мінск, Вышэйшая школа, 1985, 319 с.
- Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка. М., Просвещение., 1992, 512 с.
- Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М., Госучпедгиз, 1959, 626 с.
- Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. М., Универс, 1993, 502 с.

- Васілеўскі М. С. Прадуктыўныя тыпы дзеясловаў у сучаснай беларускай мове. Мінск, Выд. БДУ, 1970, 110 с.
- Введенская Л. А., Павлова Л. Г. Культура и искусство речи. Ростов-на-Дону, Феникс, 1998, 573 с.
- Вечер Л. С. Секреты делового общения. Мн., Вышэйшая школа, 1996. 367 с.
- Вилсон Г., Маклафлин К. Язык жестов. Путь к успеху. СПб., Питер, 2000, 224 с.
- Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка 17 – 19 веков. М.: Высшая школа, 1982. – 529 с.
- Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
- Винокур Г. О. Филологические исследования. Лингвистика и поэтика. М., Наука, 1990, 452 с.
- Вопросы терминологии. М., 1961.
- Вярхоў П. В. Лічэбнік у беларускай мове (параўнальна з рускай і ўкраінскай мовамі). Мінск, Выд. БДУ, 1961, 36 с.
- Гвоздев А. Н. Избранные работы по орфографии и фонетике. М., Изд. Академии педагогических наук РСФСР, 1963. 284 с.
- Георгиев Е. Основы на славистиката и българистиката. София: Наука и искусство, 1979. 355 с.
- Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. Мн., Навука і тэхніка, 1970. 340 с.
- Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., Изд. иностранной литературы, 1959. 486 с.
- Głuszkowska J. Zaimki nieokreślone we współczesnym białoruskim języku literackim. Warszawa, Ossolineum, 1985. 100 s.
- Гнеўка В. Т. Складаныя прыметнікі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Мн, Выд. Міністэрства вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесіянальнай адукацыі БССР, 1963. 75 с.
- Golab Z. The Origins of the Slavs a Linguist's View. Columbus: Ohio, 1992. 454 p.
- Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., Высшая школа, 1980. 335 с.
- Граматыка беларускай мовы. Т.1. Марфалогія. Мінск, Выд. Акадэміі навук БССР, 1962, 540 с.
- Гуліцкі М. Ф. 3 назіранняў над тэрміналогіяй лексікаграфіі // Тэрміналагічны зб. 83. Мн., 1985. С. 19.
- Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., Прогресс, 1984, 398 с.
- Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М., Прогресс, 1985. 451 с.
- Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. М, 1977. С. 3.

- Даунене З. П. Торговая лексика в белорусской деловой письменности XV — начала XVII в.: Автореф. дис. . канд. филол. наук. Мн., 1971.
- Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994. 510 с.
- Дроченина Н. Н., Рыбаков Б. А. Берестяная грамота из Витебска // Советская археология. 1960. № 1.
- Дубовик А. Е. Англо-русско-белорусский словарь менеджера. Мн., Вышэйшая школа, 1996. 320 с.
- Дуличенко А. Д. Славянские литературные микроязыки. Таллин: Валгус, 1981. 323 с.
- Einführung in die slavischen Sprachen. Darmstadt: WB, 1986. 192 S.
- Есперсен О. Философия грамматики. М., Изд. иностранной литературы, 1958. 404 с.
- Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи. Ярославль, Ярославский пединститут им. К. Д. Ушинского, 1990. 81 с.
- Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание. Л., Наука, 1976. 695 с.
- Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т.1. Мн., Навука і тэхніка, 1967, 371 с.
- Жураўскі А. І. Народна-дыялектная аснова новай беларускай дыялектнай мовы // Slovanské spisovné jazyky v dobe obrození. Praha, 1974. – s. 49 – 62.
- Жыдовіч М. А. Назоўнік у беларускай мове. Ч.1. Адзіночны лік. Мн., Выд. БДУ, 1969. 230 с.
- Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. М.: Языки русской культуры, 1995. 720 с.
- Земская Е. А., Кубрякова Е. С. Проблемы словообразования на современном этапе: (В связи с XII Международным конгрессом лингвистов) // ВЯ. 1978. № 6. С. 17.
- Златоустова Л. В., Потапова Р. К., Трунин-Донской В. Н. Общая и прикладная фонетика. М., Изд. Московского университета, 1986, 304 с.
- Кавалёва М. Ц., Сцяцко П. У. Беларуская мова. Мінск, Вышэйшая школа, 1970. 247 с.
- Камароўскі Я. М. Беларускі правапіс. Мн., Вышэйшая школа, 1965. 164 с.
- Камароўскі Я. М. Беларуская мова. Арфаграфія. Мн., Вышэйшая школа, 1972. 216 с.
- Камко Л. А. Земледельческая процессуальная лексика в со-временном белорусском литературном языке: Автореф. дис.... канд. филол. наук. Мн., 1975.
- Канделаки Т. Л. Об одном типе словаря международных терминологических элементов // Филологические науки. 1967. № 2. С. 38.
- Канделаки Т. Л. Работа по упорядочению научно-технической терминологии и некоторые лингвистические проблемы, возникающие при

этом // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970.

Канделаки Т. Л. Семантика и мотивированность терминов. М., 1977. С. 3.

Канделаки Г. Л., Самбунова Г. Г. Вопросы моделирования систем значений упорядоченных терминологий // Современные проблемы терминологии в науке и технике. М., 1969. С. 27.

Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. Самара, Издательство "АВС", 1997. 704 с.

Каррас Ч. Л. Искусство ведения переговоров. М., Эксмо, 1997. 400 с.

Карский Е. Белорусы. Вып. 2 – 3. Язык белорусского народа. М., Изд. Академии наук СССР, 1956. 518 с.

Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., Изд. АН СССР, 1962. 712 с.

Карцевский С. О. Повторительный курс русского языка. М. – Л., Госиздат, 1928. 112 с.

Каўрус А. А. Стылістыка беларускай мовы. Мн., Народная асвета, 1980. 191 с.

Каўрус А. А. Дакумент па-беларуску. Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка. Мн., Беларусь, 1994. 160 с.

Кацнельсон С. Д. О грамматической категории // Вестник ЛГУ. 1948. №2. С. 118.

Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание. Л., Наука, 1986, 298 с.

Киселев А. И. Частицы в современных восточнославянских языках. Минск, Изд. БГУ, 1976, 160 с.

Киселевский Л. И. Белорусская ботаническая терминология: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1962.

Клышка М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. Мінск: Вышэйшая школа, 1993. – 445 с.

Кожина М. Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. Пермь, 1966.

Кожина М. Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими. Пермь, 1972.

Колас Я. Зб. тв.: У 12 т. Т. 11. Мн., 1964.

Колтунова М. В. Деловое письмо. Что нужно знать составителю. М., Дело, 1999, 112 с.

Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. И. Белорусский язык для говорящих по-русски. Минск, Вышэйшая школа, 1990, 368 с.

Критчли М. Афазиология. М., Медицина, 1974, 232 с.

Крывіцкі А. А., Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы. Мінск, Вышэйшая школа, 1984, 268 с.

Крыжановская А. В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков. Киев, 1985. С. 3.

Купреенко В. А. Промысловая лексика в памятниках старобелорусской письменности XV—XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1968.

Курбатов В. И. Искусство управлять общением. Ростов-на-Дону, Феникс, 1997, 352 с.

Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., Изд. иностранной литературы, 1962, 456 с.

Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія. Мінск, Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1957, 304 с.

Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія. Мінск, Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1961, 206 с.

Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 25. Контрастивная лингвистика. М., 1989, с. 32 – 62.

Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., Прогресс, 1978, 543 с.

Ластоўскі В. Ю. Што трэба ведаць кожнаму беларусу. Менск, 1991. – 31 с.

Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. Т. 1. Мн., АН Беларусі, 1993. 160 с.

Lencek R. On the Sociolinguistic Determinants in the Evolution of Slavic Literary Language // The Formation of the Slavonic Literary Languages. Columbus, 1985. – P. 39 – 51.

Лепешаў І. Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі. Практыкум. Мн., Універсітэцкае, 1989, 207 с.

Лер-Сплавинский Т. Польский язык. М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. – 367 с.

Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970.

Лозовский В. М. Юридическая терминология в языке белорусских письменных памятников XV—XVI вв.: Автореф. дис.... канд. филол. наук. Вильнюс, 1966.

Ломтев Т.П. Грамматика белорусского языка. М., Учпедгиз, 1956, 336 с.

Лурия А. Р. Маленькая книжка о большой памяти. М., Издательство Московского университета, 1968, 88 с.

Лучынка. 1914. Кн. 4. С. 36.

Люшцік У. В. Варыянтнасць беларускай сельскагаспадарчай тэрміналогіі ў сферы функцыяніравання // Тэрміналагічны зб. 83. С. 31—32.

Ляончанка Д. А. 3 гісторыі форм дзеепрыметнікаў у беларускай мове. Гомель, Гомельскі дзяржаўны педагагічны інстытут, 1957, 67 с.

Мажэйка Н. С., Супрун А. Я. Частотны слоўнік беларускай мовы. Мастацкая проза. Мінск, Выд. БДУ, 1976, 232 с.

- Мажэйка Н. С., Супрун А. Я. Частотны слоўнік беларускай мовы. Вусная народная творчасць. Мінск, Выд. БДУ, 1982, 302 с.
- Мажэйка Н. С., Супрун А. Я. Частотны слоўнік беларускай мовы. Паэзія. Мінск, Універсітэцкае, 1992, 172 с.
- Мартынов В.В. Категории языка. М., Наука, 1982, 192 с.
- Маслов Ю. С. Введение в языкознание. М., Высшая школа, 1987, 272 с.
- Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии. Л., Изд. Ленинградского университета, 1984, 263 с.
- Мацкевіч Ю. Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове. Мінск, Выд. Акадэміі навук БССР, 1959, 292 с.
- Мейе А. Общеславянский язык. М.: Изд-во иностранной литературы, 1951. – 491 с.
- Мельчук И. А. Курс общей морфологии. Т.2. Морфологические значения. М. – Вена, Языки русской культуры, 1998, 544 с.
- Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Т.1. Слово. М. – Вена, Языки русской культуры, 1997, 416 с.
- Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. М.-Л., 1945.
- Мещанинов И. И. Понятийные категории в языке // Тр. Воен. ин-та иностр. яз. М., 1945. № 1.
- Мещанинов И. И. Глагол. Л., Наука, 1982, 272 с.
- Миллер Дж. Магическое число семь, плюс или минус два: О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию // Инженерная психология. М., 1964, с. 192 – 225.
- Митрофанова О. Л. Язык научно-технической литературы. М., 1973.
- Митрофанова О. Л. Глагол в научной речи // РЯШ. 1975. № 2.
- Михайлов А. И. , Черный А. И., Гиляревский Р. С. Научные коммуникации и информатика. М., Наука, 1976, 435 с.
- Міхневіч А. Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. Мн., 1976. С. 7.
- Мишаткина Т. В. , Бороздина Г. В. Культура делового общения. Мн., Издательство “Союз НПК РБ”, 1997, 283 с.
- Можейко Н. С., Игнатенко А. П. Древнерусский язык. Минск, Вышэйшая школа, 1988, 254 с.
- Modalität und Modus. Allgemeine Fragen und Realisierung im Slavischen. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1994, 413 S.
- Наркевіч А. І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы. Мінск, Выд. БДУ, 1976, 248 с.
- Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. М.: Наука, 1978. – 353 с.
- Национально-культурная специфика речевого поведения. М., Наука, 1977, 352 с.
- Нехай О. А., Поплавская Т. В. Сравнительная типология английского и белорусского языков. Минск, Вышэйшая школа, 1983, 173 с.

- Никитевич В. М. Деривационное сочетание в отношении к свободному и устойчивому сочетанию слов // Рус. языкознание. Алма-Ата, 1973. Вып. 2.
- Ниренберг Д. Маэстро переговоров. Мн., Парадокс, 1997, 416 с.
- Норман Б. Ю. Переходность, залог, возвратность. Минск, Изд. БГУ, 1972, 132 с.
- Особенности стиля научного изложения. М., 1976.
- Падлужны А.І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Мінск, Навука і тэхніка, 1969, 142 с.
- Падлужны А. І. Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы. Мінск, Навука і тэхніка, 1977, 166 с.
- Панов М. В. О слове как единице языка // Ученые записки Московского государственного педагогического института. Т. 51, вып. 5, 1956, с. 129 – 156.
- Панов М. В. Русская фонетика. М., Просвещение, 1967, 438 с.
- Пауль Г. Принципы истории языка. М., Изд. иностранной литературы, 1960, 500 с.
- Personalität und Person. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1999, 333 S.
- Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., Універсітэцкае, 1994, 350 с.
- Плотнікаў Б. А. Беларуская мова ў сістэме славянскіх моў. Вучэбны дапаможнік. Мінск., Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце РБ, 1999. 119 с.
- Плотнікаў Б. А. Фанетыка і марфалогія беларускай мовы. Вучэбны дапаможнік. Мінск., Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце РБ, 2000. 116 с.
- Плотнікаў Б. А. Кіраўніку аб мове. Мінск., Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце РБ, 2001, 126 с.
- Плотников Б. А., Трайковская В. Ф. Дихотомическая лексикология. Минск, Университетское, 1989, 133 с.
- Плотников Б. А., Яхнов Х. К построению моделей для лексической типологии // Wiener slawistischer Almanach. 1992. №2. S. 249 – 260.
- Плотников Б.А. Семиотика текста. Параграфемика. Мн., Вышэйшая школа, 1992, 190 с.
- Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., Наука, 1968, 376 с.
- Пометько Н. К. Военная лексика в старобелорусском языке: Автореф. дис.... канд. филол. наук. Мн., 1985. С. 8.
- Попова М. Терминосъздаването като израз на определена езикова политика // Български език. София, 1986. Кн. 2. С. 164—170.
- Потебня А. А Из записок по русской грамматике. М., 1958. Т. 2. С. 19—20.
- Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М., Искусство, 1976, 615 с.
- Рагаўцоў В. І., Юрэвіч А. Л. Уводзіны ў мовазнаўства. Мінск, Вышэйшая школа, 1987, 266с.
- Разанаў А. Вастрыё стралы. Мн., Мастацкая літаратура, 1988, 159 с.
- Ревзин И. И. Современная структурная лингвистика. Проблемы и методы. М., Наука, 1977, 263 с.

- Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия. М., Наука, 1970, 527 с.
- Реформатский А. А. Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии. М., Наука, 1979, 103 с.
- Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика. М., Наука, 1987, 263 с.
- Русецкий В. Ф. Культура речи учителя. Практикум. Мн., Універсітэцкае, 1999, 239 с.
- Русский мат. Антология. М., Издательский дом “Лада М”, 1994, 304 с.
- Русский мат. Толковый словарь. М., Глагол, 1997, 304 с.
- Русско-белорусский словарь. Изд. 4-е, исправленное и дополненное. Мн., Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. Т. 1, 735 с.; Т. 2, 783 с.; Т. 3, 800 с.
- Русско-белорусский словарь делопроизводственной и архивной терминологии. Мн., Полымя – БелНДІДАС, 1997, 441 с.
- Санько З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 224 с.
- Селищев А.М. Славянское языкознание. Т.1. М.: Учпедгиз, 1941– 467 с.
- Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. М., Прогресс, 1980, 407 с.
- Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., Прогресс, Универс, 1993, 655 с.
- Сифоров В. И. Методологические вопросы науки об информации // ВЯ. 1974. № 7. С. 105—106.
- Славянские языки. М.: Издательство Московского университета, 1977. – 373 с.
- Словарь менеджера. Мн., Вышэйшая школа, 1992, 136 с.
- Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. Мн., Беларуская Савецкая Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1987, 903 с.
- Смелкова З. С. Деловой человек: Культура речевого общения. Пособие и словарь-справочник. М., “КУБК-а”, 1997, 192 с.
- Смирницкий А. И. Морфология английского языка. М., Изд. литературы на иностранных языках, 1959, 440 с.
- Современный русский язык. М., Высшая школа, 1971, 512 с.
- Сопер П. Л. Основы искусства речи. Книга о науке убеждать. Ростов-на-Дону, Феникс, 1998, 446 с.
- Соссюр Ф. Труды по языкознанию. М., Прогресс, 1997, 695 с.
- Старычонак В. Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы. Мн., Вышэйшая школа, 1991, 255 с.
- Старычонак В. Д. Полісемія ў беларускай мове. Мн., МДПУ імя М. Танка, 1997. 232 с.
- Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., Просвещение, 1975, 271 с.

Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики. М., 1968, ст. 72
Stoberski Z. Miedzynarodowa terminologia naukowa: Problemy. Postulaty. Oczekiwania. Warszawa, 1982.

Сцяцко П. У., Гуліцкі М. Ф., Антанюк Л. А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1990.

Суднік М. Р. К истории белорусской лексикографии XVI—XVII вв.: Автореф. дис.... канд. филол. наук. Мн., 1953.

Супрун А. Е. Славянские числительные. Становление числительных как особой части речи. Минск, Изд. БГУ, 1969, 232 с.

Супрун А. Е. Введение в славянскую филологию. Минск: Вышэйшая школа, 1989. – 480 с.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія. Мінск, Вышэйшая школа, 1980, 238 с.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія. Мінск, Вышэйшая школа, 1984, 190 с.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія. Мінск, Выд. Ул. М. Скакун, 1997, 288 с.

Сцяцко П. Праблемы нормы, культуры мовы. Гродна, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я.Купалы, 1998, 293 с.

Сямешка Л. І. Беларуская мова. Уводзіны ў навуку аб мове. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Мінск, Сучаснае слова, 1999, 223 с.

Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929, 136 с.

Temporalität und Tempus. Studien zu allgemeinen und slavistischen Fragen. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1995, 389 S.

Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988. 654 с.

Теория функциональной грамматики. Л.: Наука, 1987. – 348 с.

Технология речевого общения. Мн., Экономпресс, 1999, 120 с.

Тигер П. Д., Тигер Б. Б. Делай то, для чего ты рожден. М., Армада, 1996, 491 с.

Тихомиров М. Н. Городская письменность в древней Руси XI—XIII веков // ТОДР. 1953. Т. IX. С. 51—66.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў пяці тамах. Мн., БелСЭ, Т.1, 1977, 608 с.; Т.2, 1978, 768 с.; Т. 3, 1979, 672 с.; Т.4, 1980, 768 с.; Т. 5, кн.1, 1983, 663 с.; кн.2, 1984, 608 с.

Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мн., Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1996, 783 с.

Толикина Е. Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970. С. 63.

Толковый словарь русского языка. Под ред. Д. Н. Ушакова. Т. 1. М., Советская Энциклопедия, 1935, 1565 с.

Толстой Н. И. Избранные труды. Т.2. Славянская литературно-языковая ситуация. М.: Языки русской культуры, 1998. – 544 с.

- Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. М.: Наука, 1988. – 239 с.
- Томсон П. Самоучитель общения. СПб., Питер, 2000, 256 с.
- Трансформация личности. Одеса, Хаджибей, 1995, 352 с.
- Украинская грамматика. Киев, Наукова думка, 1986, 360 с.
- Ульманн С. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология // Новое в лингвистике. Вып. 2. М., 1962, с. 17 – 44.
- Ulmann S. Meaning and Style. Collected Papers. London, Oxford, 1973, 147 p.
- Успенский В. А. *Невтон – Ньютон – Ньютон*, Или сколько сторон имеет языковой знак // Русистика. Славистика. Индоевропеистика: Сборник к 60-летию А. А. Зализняка. М., Наука, 1996. С. 598—653.
- Ушаков Д. Н. Русский язык. М., Просвещение, 1995, 320 с.
- Фанетыка слова ў беларускай мове. Мн., Навука і тэхніка, 1983, 200 с.
- Фортунов Ф. Ф. Избранные труды. Т. 1. М., Учпедгиз, 1956, 450 с.
- Хабургаев Г. А. Первые столетия славянской письменной культуры. М.: Изд-во Московского университета, 1994. – 181 с.
- Холодович А. А. Проблемы грамматической теории. Л., Наука, 1979, 304 с.
- Цікоцкі М. Я. Стылістыка беларускай мовы. Мн., Універсітэцкае, 1995, 294 с.
- Цыхун Г. А. “Трасянка” як аб’ект лінгвістычнага даследавання // Беларуская мова ў другой палове 20 стагоддзя. Мінск, 1998. – С. 83 – 89.
- Чабярук А. І. Лічэбнік у беларускіх гаворках. Мінск, Навука і тэхніка, 1977, 104 с.
- Чекмонас В. Введение в славянскую филологию. Вильнюс: Мокслас, 1988. – 293 с.
- Чернышев В. И. Избранные труды. Т.1. М., Просвещение, 1970, 655 с.
- Черри К. Человек и информация. М., Связь, 1972, 368 с.
- Честара Дж. Деловой этикет. М., Гранд, 1999, 334 с.
- Шадурский И. В. Сельскохозяйственная лексика в старобелорусском письменном языке.: Автореф. дис.... канд. филол. наук. Мн., 1967.
- Шакун Л.М. Употребление именных и местоименных форм прилагательных в белорусском языке//Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. М., 1953, 20 с.
- Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 271 с.
- Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. М., Учпедгиз, 1957, 400 с.
- Штыхаў Г. В. Крывічы. Па матэрыялах раскопак курганоў у паўночнай Беларусі. Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 191 с.
- Штыхаў Г. В. Насельніцтва зямлі Беларусі ў 9 – 13 ст. // 3 глыбі вякоў. Мінск, 1992. – С. 15 – 40.

Шуба П. П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалогія. Мінск, Універсітэцкае, 1987, 334 с.

Щеглова Н. Л. К вопросу о грамматических средствах терминологизации русских глаголов в профессиональной речи XVII—XVIII веков // Уч. зап. МГГШ им. В. Н. Ленина. М., 1968. Т. XXXVIII, вып. 8. С. 89.

Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л., Изд. Ленинградского университета, 1958, 182 с.

Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л., Наука, 1974, 428 с.

Щур С. Г. Теория поля в лингвистике. М.: Наука, 1974. – 255 с.

Щур Г. С. О новом и старом в теориях поля в лингвистике// Уч. зап. Ярославского гос. пединститута. Ярославль, 1970. Вып. 73. С. 18.

Эшби У. Р. Введение в кибернетику. М., Издательство иностранной литературы, 1959, 432 с.

Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. Мінск, Вышэйшая школа, 1974, 304 с.

Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік. Мн., Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1992, 636 с.

Юрэвіч А. К. Стылістыка беларускай мовы. Мінск, Вышэйшая школа, 1983, 181 с.

Юрэвіч А. К. Стылістыка беларускай мовы. Мн., Вышэйшая школа, 1992, 288 с.

Ягич И. В. История славянской филологии. Санкт-Петербург, 1910. – 961 с.

Язык научной литературы. М., 1975

Якобсон Р. В поисках сущности языка // Семиотика. М., 1983, С. 102 – 117.

Якобсон Р. Избранные работы. М., Прогресс, 1985, 455 с.

Янкоўскі Ф. М. Пытанні культуры мовы. Мінск, Выд. Міністэрства вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесіянальнай адукацыі БССР, 1961, 102 с.

Янкоўскі Ф. М. Роднае слова. Мінск, Вышэйшая школа, 1972, 447 с.

Янкоўскі Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы. Мінск, Вышэйшая школа, 1983, 271 с.

Янкоўскі Ф. М. Беларускае літаратурнае вымаўленне. Мінск, Народная асвета, 1996, 91 с.

